

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ФАКУЛЬТЕТИ

ҲУҚУҚШУНОСЛИК КАФЕДРАСИ

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ КОНСТИТУЦИЯСИНИ
ЎРГАНИШ**

фанидан

бакалавриатнинг ноюрidik таълим йўналиши талабалари учун

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

Наманган давлат университети ҳуқуқшунослик кафедраси йиғилишда маъқулланган

Маърузалар матни Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва у асосида қабул қилинган қонунларига таянган ҳолда ёзилган бўлиб, унда конституциявий институтлар ва нормаларнинг аҳамияти, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари, бурчлари ҳамда кафолатлари ҳақида, шунингдек, давлат ва жамият қурилиши ва суд-ҳуқуқ соҳасида амалга оширилаётган демократик ислоҳатлар ўз ифодасини топган.

Маърузалар матни ноюрдик бакалавр йўналишида таҳсил олаётган талабалар учун мўлжалланган.

Сўз боши

Ўзбек миллий давлатчилиги ривожининг тарихий тажрибасига таянган ҳолда унда янада ривожлантириш ва такомиллаштириб бориш ҳақидаги миллий давлатчилигимизнинг конституциявий ҳуқуқий жиҳатларини ривожлантириб, такомиллаштириб бораётганлигимиздан фахрланиш, қониқиш ҳосил қиламиз.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганиш бутун Ўзбекистон халқининг ўз равнақи учун олдига қўйилган муқаддас бурчидир. Бизга тарихдан маълумки, қадим замонлардан бери инсоният адолат ва ҳуқуқий қафолат учун курашиб келган. Ҳозирги давримизда ҳам бу муаммони ҳал этиш йўлларини белгилаш ва ҳаётга татбиқ этиш долзарблигича қолмоқда. Мамлакатимизнинг асосий Қонуни бўлмиш Ўзбекистон Конституциясининг жамиятдаги ўрни ва аҳамиятини, маъно-мазмуни ва моҳиятини ўрганиш, ёш авлоднинг ҳуқуқий онги, тафаккури ва маданиятини тарбиялаш ҳамда юксалтириш, шунингдек, Конституцияни билиш, унинг мазмуни тарғиб ва ташвиқ қилиш жамиятимизда қонун устуворлигини таъминлашда Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганиш долзарб, устувор воқелиқдир.

Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлат ва адолатли фуқаролик жамиятни қуриш кўп жиҳатдан ҳуқуқий таълимнинг муваффақиятли амалга оширилишга боғлиқдир. Ҳуқуқий билимларни кенг тарғиб қилиш ва сиёсий-ҳуқуқий маданиятни уйғунлаштириш, инсон ҳуқуқлари устувор бўлган жамиятни барпо этишда ҳамда фуқароларининг ҳуқуқий саводхонлигини оширишга хизмат қилади.

Давлатимизнинг асосий Қонунида Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг деярли барча принципал қоидалари ўз аксини топган. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида таъкидланганидек, юксак ҳуқуқий маданият демократик жамият пойдевори ҳамда ҳуқуқий тизимнинг етуклигининг ифодасидир.

1 МАВЗУ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ КОНСТИТУЦИЯСИНИ ЎРГАНИШ КУРСИНИНГ МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1.§. Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганиш курсининг тушунчаси ва предмети.

2.§. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ўрганиш курсининг методологик асослари.

3.§. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ўрганиш курсининг манбалари.

4.§. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ўрганиш курсининг вазифаси.

1.§. Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганиш курсининг тушунчаси ва предмети.

Дунёдаги ривожланган демократик давлатларда ҳеч бир шахс, ҳеч бир фуқаро ўз ижтимоий-шахсий ҳаётини, ўзининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишни Конституциясиз тасаввур қила олмайди. Чунки ҳар бир шахс қундалиқ ҳаётида Конституцияда белгилаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликларига бевосита муносабат қилади ҳамда ушбу Асосий қонунга ўзининг ҳуқуқ ва эркинликларини қафолатлаб берувчи олий юридик ҳужжат сифатида қарайди. Шунинг учун ҳам демократик жамиятда яшаётган ҳар бир шахс Конституциянинг мазмун-моҳиятини чуқур англаб олиши ҳамда шахсий ҳаётида учраб турадиган муаммоларнинг ечимини айнан Конституциядан топа билиши зарур.

Маълумки, демократик ҳуқуқий давлат қуриш йўлидаги энг дастлабки ва энг муҳим қадам Конституцияни ўрганиш ҳамда уни ҳаётга татбиқ этишдан бошланади. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2001 йил 4 январда эълон қилинган “Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганишни ташкил этиш тўғрисида”ги фармойиши ҳам демократия йўлида улкан бир қадам қўйиш учун катта туртки бўлди. Дарҳақиқат, кўп нарса мамлакатда Конституцияни оммавий равишда ўрганиш ҳамда уни ҳаётга татбиқ этишга боғлиқ. Мана шу мақсадда давлатимиз раҳбари Ўзбекистон Конституциясини болалар боғчасидан бошлаб ўргатиш, мактабларда дарслик тариқасида ўқитиш ҳамда олий ўқув юртларида эса махсус дарс сифатида ўрганишни¹ вазифа қилиб қўйди.

Шундан келиб чиқиб, фармойиш асосида 2001 йил 1 сентябрдан мамлакатимизда узлуксиз ҳуқуқий таълимнинг асоси ҳисобланмиш Конституцияни ўрганиш боғчадан бошлаб то олий таълимнинг юқори босқичи ҳисобланадиган магистратурагача ташкил этилди. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганиш бутун Ўзбекистон халқининг юксак ва масъулиятли бурчидир.

Конституция - Асосий қонун сифатида барча қонунчилик соҳаларининг бош манбаи ҳисобланади, чунки Конституцияда халқнинг олий иродаси ўзининг қонуний ифодаси ҳамда мухтасар баёнини топади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳокимият билан шахснинг ўзаро муносабатларини, давлат идоралари тизимининг фаолият юритишини тартибга солувчи, фуқароларнинг ҳуқуқий мақомини, шунингдек, жамиятнинг бошқа ижтимоий тузилмалари ҳолатини белгиловчи ҳуқуқий нормалар йиғиндиси ўз ифодасини топган

Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганиш курсининг предмети бу конституциявий институтлар ҳақида тасаввурлар ва билимлар, конституциявий нормалар ва улар орқали тартибга солинадиган муносабатлар тизимидир. Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганиш курси ўзига Ўзбекистон Республикаси Конституциявий тузум асосларини, инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқ ва эркинликлари, уларнинг қафолатлари ва бурчларини, маъмурий-худудий ва давлат тузилишини, сайлов тизимини,

¹ И. А. Каримов "Конституция тўғрисида" Тошкент, 2001, 153 – бет.

ҳокимият тизими ва давлат органлари тизимини ташкил этиш ҳамда фаолиятининг асосий принципларини фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш асосларини мустаҳкамлайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганиш курси конституциявий институтлар ва нормаларни ҳақида билим ва тасаввурлар ва уларнинг ривожланишларини ўрганади.

Демак, Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганиш курси ўзига ҳос предметга эга.

Унинг предметини асосан ижтимоий-сиёсий муносабатлар ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси конституциясини ўрганиш курси шахс, жамият ва давлат ўртасида вужудга келадиган ва давлат ҳокимиятини амалга ошириш жараёнида пайдо бўладиган, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлашга қаратилган муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий нормалар тизими (йиғиндиси)дир.

2.§. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ўрганиш курсининг методологик асослари.

Ушбу ўқув курсининг ўрганишда билиш назариясининг қуйидаги услублари (методлари) кенг қўлланилади.

1. тарихий услуб- конституциявий-ҳуқуқий нормаларни нима учун ва қандай вужудга келганлиги, ривожланганлигини таҳлил қилиб уларни моҳияти ва вазифаларини очиб беради
2. қиёсий услуб- бошқа ҳуқуқий тизимларнинг ҳуқуқий тартибга солиш механизминини ўрганиб ҳуқуқий нормаларининг самарали моделини яратишга имкон беради.
3. тизимли услуб- ҳуқуқни ягона тизим сифатида унинг нормалари , институтлари ва бошқа ҳуқуқий ҳодисалар ўртасидаги алоқаларини ўрганиш орқали ҳуқуқ соҳасини такомиллаштиради
4. социологик услуб- ҳуқуқий нормаларни ижтимоий муносабатлардаги ўрнига нисбатан жамоат муносабатини ўрганиш орқали ҳуқуқий нормаларни такомиллаштиришга имкон яратди.
5. статистик услуб- нормаларни амалга ошириш натижалари ва кўрсаткичларини йиғиш ва уларни таҳлил қилиш орқали ҳуқуқий нормалар самарадорлигини кузатишга, ўрганишга имкон яратади.
6. шаклий юридик усул- соҳа, институтлар ва нормалар ички тузилиши нормани шакл аниқлигини, уларни тизимлаштиришни таҳлил қилади.

3.§. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ўрганиш курсининг манбалари.

Давлат ҳокимияти жамият эҳтиёжларидан ва ижтимоий муносабатларнинг ривожланиш йўналишларидан келиб чиқиб ҳуқуқий нормаларни қабул қилди. Ҳар қандай конституциявий нормада давлат ҳокимиятинининг муайян иродаси ўз ифодасини топади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганиш курси манбаларидан бири бу – Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида давлат ва жамият тузилиши, давлат сиёсатининг йўналишлари, инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқий ҳолати, миллий давлат маъмурий-худудий тузилиши, давлат органларининг ташкил топиши ва фаолиятининг асосий принциплари юридик асослар мустаҳкамланган. Конституция юридик кучи бўйича давлатнинг ҳамма ҳуқуқий нормалардан юқори туради ва ўзининг баъзи нормалари билан ҳуқуқнинг бошқа тармоқлари учун манба вазифасини бажаради.

2. Қорақалпоғистон Республикасининг Конституцияси ҳам манба ҳисоблади.

3. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилинган конституциявий ва жорий қонунлар ҳам манба бўлади. Конституциявий қонунларда

конституциявий нормаларига аниқлик киритиш, уларни мустаҳкамлаш ва ривожлантиришга қаратилган бўлади. Конституциявий қонунларни қабул қилиш тартиби жорий қонунларни қабул қилишдан фарқ қилади. Конституциявий қонунларни қабул қилишда Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатларининг 2/3 қисми овоз бериши талаб этилади, жорий қонунларни қабул қилишда эса депутатларнинг овоз бериши етарли бўлади.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармон ва фармойишлари киради. Фармон фақат Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан Конституция ва қонунларга мувофиқ ва уларнинг ижросини таъминлаш мақсадида қабул қилинади. Давлат қурилиши ва жамият ҳаётини ислоҳ қилишда Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан муҳим фармон, қарор ва фармойишлар қабул қилинмоқда.

5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан қабул қилинган қарорлар ҳам ҳисобланади. Бундай қарорларда республика Президенти томонидан белгиланган вазифалар ҳуқуқий асосда батафсил ёритилиб берилади ва аниқ чора тadbирлар билан мустаҳкамланади.

6. Маҳаллий ҳокимиятнинг баъзи бир қарорлари ҳам манба бўлиши мумкин. Бундай қарорларга халқ депутатларининг Кенгашлари томонидан тасдиқланган, Кенгашларнинг кўмита ва комиссиялари, депутатлар гуруҳлари тўғрисидаги низомлар, уларни иш тартиблари тасдиқловчи қарорлар мисол бўлади. Маҳаллий вакиллик ва ижроия органларининг ҳужжатлари Конституция, қонун, фармон, ҳукумат қарорлари, марказий давлат бошқарув органлари актларига мувофиқ ва уларнинг ижросини таъминлаш учун чиқарилади. Улар ўз ҳудуди доирасида конституциявий ҳуқуқ предметида кирувчи масалаларни тартибга солади.

Ушбу уқув курсининг манбалари Конституцияда белилаб қўйилган.

4.8. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ўрганиш курсининг вазифаси.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганиш ҳуқуқи” курсини ўқитишдан мақсад талабаларда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг Асосий Қонун сифатида жамият ва давлат ҳаётида тутган ўрнини, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ва бурчларини, Конституциявий қонунлар ва ҳуқуқ манбаларининг хусусияти тўғрисидаги тасаввурларни шакллантиришдан иборат.

“Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганиш” курсини вазифалари қуйидагилардан иборат: талабаларга Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг мазмун-моҳиятини, фуқароларнинг ҳуқуқий онгини юксалтиришни, давлат мустақиллигининг ҳуқуқий асосларини, фуқаролик жамиятини шакллантириш масалаларини, давлат ҳокимияти ташкил этиш тамойилларини, олий ва маҳаллий давлат органлари фаолиятини ва уларнинг тизимини, демократик институтлардан бири ҳисобланган сайлов тизимини ва унинг мазмунини, давлат ҳокимияти ва суд-ҳуқуқ тизимидаги ўзгаришларни яқиндан таништириш.

Ушбу маъруза матни талабаларнинг конституциявий-ҳуқуқий онги юксалиши ҳамда ҳуқуқий маданиятнинг шаклланишида баҳоли қудрат қилади.

Президентимиз таъбири билан айтганда, Конституциянинг асосий моҳияти, **...шундаки, у жамият ва унинг аъзолари олдида мақсад қўяди. Ана шу эзгу мақсадга эришишнинг йўллари ўзида мужассам этади. Шу ўринда давлат, оила ва жамият манфаатлари, соддароқ қилиб айтсак, давлат ва инсон манфаатлари уйғунлашиб кетмас экан, ривожланиш сари олға силжиш бўлмайди.**²

² И.А.Каримов. “Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби”. Т., “Ўзбекистон”. 1997. 258-бет.

2- мавзу. Конституция тушунчаси ва моҳияти.

- 1§. Конституция тушунчаси, моҳияти ва белгилари.**
- 2§. Конституция давлатнинг асосий қонуни сифатида.**
- 3§. Конституцияларнинг функциялари.**
- 4§. Конституция шакллари.**
- 5§. Конституцияни қабул қилишнинг асосий хусусиятлари**
- 6§. Конституция турлари**
- 7 §. Конституцияни ўзгартириш тартиби**

1-§. Конституция тушунчаси, моҳияти ва белгилари.

Конституция лотинча “constitution” сўздан олинган бўлиб, “ўрнатаман” деган маънони беради. Лотинчадан олинганининг сабаби қадимги Рим империяси даврида давлат бошлиғи – императорлар томонидан худди шу ном билан аталадиган ва қонунга тенг бўлган норматив ҳужжатлар қабул қилинган. Ҳозирги замон маъносини берадиган “Конституция” тушунчаси XVIII аср охирида пайдо бўлган ва дунёда биринчи Конституция сифатида 1787 йилда қабул қилинган АҚШ Конституцияси тан олинади. Конституцияга ҳозирга қадар жуда кўплаб назариётчилар томонидан таърифлар берилган.

Конституция – бу принципиал аҳамиятга эга бўлган ҳуқуқий нормаларни ўзида мужассам этган ва давлат ҳокимиятини амалга ошириш меъёрини белгиловчи давлатнинг асосий қонуни бўлиб, унда давлатнинг қурилиши, ҳуқуқий тизими ҳамда энг асосийси давлат билан аҳоли ўртасидаги муносабатлар акс этган юридик ҳужжатдир.

Конституцияга тушунча беришда кўпчилик конституционалистлар унинг моҳиятидан келиб чиқади. Конституция моҳиятига турлича ёндашувлар мавжуд:

Биринчидан, Конституциялар шундай жамиятда қабул қилинадики, бунда бу жамиятлар ижтимоий тузумида инқилобий ўзгаришлар рўй бериб, давлат ҳокимиятига эгалик қиладиган бир ижтимоий гуруҳ вакиллари ўрнини бошқа ижтимоий гуруҳ эгаллаб олганда Конституция сиёсий мувозанатни, кучлар нисбатини сақлаб туради (Масалан, қирол ҳокимияти чекланиб, парламентнинг мавқеи ошганда).

Иккинчидан, кўпинча Конституцияларда, улар қабул қилинган пайтдаги давлат ҳокимиятига таъсири катта бўлган сиёсий кучларнинг манфаатлари кўпроқ акс этган бўлади (Масалан, Франциянинг 1946 йилги Конституциясида фашизм устидан қозонилган ғалаба, сиёсий майдонда миллатчилик кайфиятига қарши кучлар, ҳаракатларнинг таъсирини ошгани ўз ифодасини топган).

Учинчидан, Конституциялар реал ҳаётда давлат ҳокимиятига халқ эгалик қиладиган жамиятлардагина қабул қилинади. Бундай жамиятлар кўпинча демократик жамият сифатида эътироф этилади.

Тўртинчидан, Конституция давлатнинг ўз ҳокимиятини амалга оширишда маълум бир чегарасини белгилайдиган, давлат ва унинг фуқаролари ўртасидаги муносабатдан келиб чиқадиган шартлашилган ҳужжатдир. Давлат фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишни кафили бўлса, фуқаролар ўз навбатида давлат олдидаги бурчларини бажаришлари шарт.

Замонавий Конституцияларнинг моҳияти умуминсоний, ҳуқуқий кадриятларни ва умумдемократик асосларни мустаҳкамлашда ифодаланади. Улар ҳар бир инсон тенг ҳуқуқли фуқаро бўлиб фаолият юрита оладиган давлатда яшашини тарғиб қилади. Юқоридагилардан келиб чиқиб шуни айтиш мумкинки, Ўзбекистон Республикасида амал қиляётган конституция ўз моҳиятига кўра, демократик ҳуқуқий давлат қуриш конституцияси сифатида Ўзбекистон халқи иродасининг ифодасидир ва бу ирода умумдемократик принципларни ўзида мужассам этувчи, инсонни, унинг ҳуқуқ ва

эркинликларини олий қадрият деб эътироф этувчи давлат ва жамият ҳаёти асосларини мустаҳкамлашга йўналтирилгандир³

Дунё конституционализи ўзининг ривожланиши мобайнида тарихдаги кўплаб ижтимоий –сиёсий воқеликлар таъсири остида бўлиб келди. Шунинг учун турли даврларда кўплаб мамлакатлар томонидан қабул қилинган Конституциялар, уларда мустаҳкамланган нормалар ва тартибга солинган ижтимоий муносабатлар кўламига қараб, шунингдек Конституциялар қабул қилинган давр талабларидан келиб чиқиб, уларни мазмунан ҳар хил ривожланиш босқичларига бўлиш мумкин. Албатта бунда Конституциялар йиллар сайин мазмунан бойиб, мукаммаллашиб борган. Ҳозирда аксарият адабиётларда Конституцияларнинг ривожланиш босқичлари тўртга бўлиб ўрганилади.

Биринчи босқич XVIII аср охиридан XX аср бошларигача давом этиб, бу конституцияларга АҚШ Конституциясидан ташқари, Польша ва Франциянинг 1791 йилда, Норвегиянинг 1814 йилда, Белгиянинг 1831 йилда, Люксембургнинг 1868 йилда, Швейцариянинг 1874 йилда қабул қилинган Конституциялари мисол бўлади. Бу босқичда қабул қилинган Конституциялар фақат давлат ҳокимиятини амалга ошириш, давлат органлари фаолиятини ва ўзаро муносабатларини тартибга солиш билан чекланиб қолди. Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига кам эътибор берилиб, фақат айрим табиий ҳуқуқлари эътироф этилди. Бу албатта бир томондан ўша давр учун катта ютуқ ҳам эди.

Иккинчи босқич Конституцияларига иккита жаҳон уруши оралиғида қабул қилинган собиқ Иттифок Конституциялари, шарқ мамлакатларидан Туркия, Эрон, Миср каби давлатларда анъанвий мусулмон ҳуқуқига асосланган Конституциялар қабул қилинди. Бу даврга келиб фуқароларнинг социал ҳуқуқ ва эркинликлари конституциявий даражада мустаҳкамланди. Шунингдек, Конституцияларда бу даврга келиб анча мураккаблашган давлат бошқаруви, ижро ҳокимиятининг кучайиб кетиши каби унсурлар ҳам ўз аксини топди.

Учинчи босқич иккинчи жаҳон урушидан ўтган асрнинг 80 йилларига қадар давом этиб, бу давр чинакам конституционализм даври бўлди. Чунки айнан шу йилларда дунё харитасида жуда кўплаб давлатлар пайдо бўлиб, бир неча ўнлаб Конституцияларни қабул қилинишига олиб келди. Шунингдек, жаҳон тараққиёти янги босқичга қадам қўйганлиги боис айрим давлатларда конституциялар қайта қабул қилинди (масалан, Германия, Япония, Италия ва Францияда). Бу босқич Конституцияларининг ўзига хос хусусиятлари: илк бора сиёсий партиялар фаолияти Конституцияларда кенг камровли тарзда мустаҳкамланди, иқтисодиётнинг конституциявий асослари ва бошқа кўплаб янги-янги ҳуқуқий институтлар вужудга келди. Инсон ҳуқуқларига биринчи ўринга кўтарилди.

Тўртинчи босқич ҳозирги замон Конституциялари бўлиб, унда асосан барча нарса инсон учун деган ғояга таянади ҳамда инсон омили ҳамма нарсадан устунлиги эътироф этилади. Шунингдек, глобаллашиб бораётган экологик муоммолар ҳам конституциявий даражада ўз ечимини топган. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳам айнан шу давр Конституциялари туркумига киради.

Ўзбекистон Республикаси ҳам ўзининг конституциявий ривожланиш тарихига эга ва бу даврларни шартли равишда учга бўлиб ўрганишимиз мумкин.

1. Ўзбекистон тарихида илк Конституция 1918 йилда қабул қилинган Туркистон АССР нинг Конституцияси ҳисобланади. Ушбу Конституция биринчи давр Конституцияларига мисол бўлиб, улар қаторига БХСР (Бухоро Халқ Совет Республикаси) ҳамда ХХСР (Хоразм Халқ Совет Республикаси)нинг Конституциялари ҳам киради.

2. 1924 йилда ўтказилган миллий чегараланишдан сўнг вужудга келган Ўзбекистон ССР Конституциялари (1927, 1937, 1978).

3. Бош қомусимиз бўлмиш мустақил Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 8 декабрдаги Конституцияси.

³ У.Таджиханов, Ҳ.Одилқориев, А.Саидов. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи., “Шарқ” Тошкент 2001й. ИИВ. Академияси. 85-86 бетлар.

Конституция энг муҳим ҳужжат сифатида қуйидаги юридик белгиларга эга:

- Конституция-давлатнинг асосий қонундир. Ҳар бир демократик давлатда Конституция муқаддас саналиб унга сўзсиз амал қилиш лозим. Жамиятда қонун устуворлигини таъминлаш, Конституциянинг асосий қонун сифатида мавқеини сақлаб қолиш билан баробар.

- Конституция олий юридик кучга эга. Ҳар қандай давлатни олиб қарамайлик у ўзининг миллий қонунчилик тизимига эга бўлади. Қонунчилик тизими эса бирор бир ҳуқуқий асосга таяниши муқаррар ва бу асос ролини Конституция бажаради. Ҳар бир қонун ва қонун ости норматив ҳужжатлар албатта Конституцияга асосланиши шарт.

Конституция томонидан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатларни муҳимлиги ва тартибга солиб турувчи нормаларини бирламчи равишда тан олиниши бошқа норматив ҳужжатларни конституцияларга мослигини текшириш учун алоҳида ҳуқуқий ҳимоя механизмини ҳам талаб қилади.

- Конституция ўзининг алоҳида объектига эга бўлади. Жамиятда шундай муносабатлар мавжудки уларни фақат Конституция даражасида тартибга солиш керак. Масалан, давлат ҳокимиятини амалга ошириш принциплари, давлатнинг бошқарув ва тузилиш шаклини белгилаш, олий давлат органларининг мақомини мустаҳкамлаш каби масалалар.

- Конституция - алоҳида тартибда қабул қилинади ва ўзгартирилади. Конституцияларни қабул қилиш ва унга ўзгартиришлар киритиш оддий қонунларни қабул қилиш ва ўзгартиришдан фарқ қилиб, парламент томонидан малакали кўпчилик овоз асосида ёки референдум орқали ҳал қилинади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ўзгартиришлар тегишинча Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенати аъзолари умумий сонининг камида учдан икки қисмидан иборат кўпчилиги томонидан қабул қилинган қонун ёки Ўзбекистон Республикасининг референдуми билан киритилади.

- Конституция-муҳим сиёсий ҳужжатдир. Чунки, давлат сиёсий тизимининг асосини ташкил этади. Ушбу тизим мамлакатнинг олиб бораётган сиёсий майдондаги фаолияти орқали жамиятда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг бузилишидан ҳимоя этиш учун хизмат қилади. Шунингдек унда бошқа сиёсий йўналишлар ҳам акс этиши мумкин.

- Конституция барча ҳуқуқ тармоқларининг асосини ташкил этади. Конституция миллий қонунчиликда мавжуд барча ҳуқуқ тармоқлари учун фундаментал аҳамият касб этади.

2-§. Конституция давлатнинг асосий қонуни сифатида.

Ўзбекистон Республикасининг демократик ва ҳуқуқий давлат қуришдан мақсади мамлакатда яшовчи ҳар бир кишининг ҳуқуқ ва эркинликларини тўла қафолатлашдир. Бунинг учун аввало, Ўзбекистонда ҳуқуқий асос яратилди, яъни республика Конституцияси ва қабул қилган қонунларда умум эътироф қилинган халқаро ҳужжатлар қоидаларига мос келувчи инсон ҳуқуқ ва эркинликлари ва уларнинг қафолатлари белгилаб қўйилди.

Давлатимизнинг асосий Қонуни – Конституциямиз вақт синовидан муваффақиятли ўтди ва кундалик ҳаётимизнинг ривожланиши ва унинг истиқболини белгилашда хизмат қилмоқда. Ўтган давр мобайнида ўз мамлакатимиз буюк келажагининг асосий ҳуқуқий қафолати эканлигини тўла исботлади. Конституция жамиятнинг ривожланишида ва давлат қурилишида янги босқичга ўтишга далолат берувчи ижтимоий- сиёсий ўзгаришларга асос солди. Конституция қабул қилингандан буён ўтган давр ичида мамлакатимизда халқимиз ҳаётида асрлар мобайнида юз бериши мумкин бўлган ўзгаришларга эришди. Юртимиз шўролар давридан мерос бўлиб қолган чуқур иқтисодий таназзулдан қутулди, ўтказилаётган кенг қўламли сиёсий, иқтисодий ислохатлар туфайли бозор муносабатларига асосланган иқтисодиёт қарор топди, демократия тамойилларига асосланган миллий давлатчилигимиз ва ҳуқуқ тизимимиз шаклланди, ижтимоий –

маданий соҳа барқарор ривожланиб бормоқда, кишиларимизнинг маънавий қиёфаси янгиланмоқда, уларнинг онгига истиқлол ғояси тобора чуқурроқ сингиб бормоқда, мустақил ёш давлатимиз халқаро жамиятда ўз ўрнини топди. Унинг халқаро микёсда нуфузи ошиб бормоқда, жаҳон сиёсатини белгилашда роли кучаймоқда.⁴

3-§. Конституцияларнинг функциялари.

Бутун дунё микёсида олсак ҳар қандай Конституция ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларига бевосита таъсир кўрсатиб, асосан учта функцияни амалга оширади.

1. Юридик функцияси – Конституция ўз моҳият мазмунига кўра юридик ҳужжат саналиб, ҳуқуқнинг асосий манбаидир. Конституцияларнинг юридик функцияси куйидагиларда кўринади:

- мамлакат ҳуқуқ тизимининг қандай кўринишга эга эканлигини ўзида ифодалайди;
- Конституциявий нормалар ижтимоий ҳаётнинг (иқтисолий, сиёсий ва социал) энг муҳим томонларинигина ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солади;
- давлатда қабул қилинадиган барча норматив ҳуқуқий ҳужжатлар учун бош манбаа бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун бирорта норматив ҳуқуқий ҳужжат юридик кучига кўра конституциядан устун бўлолмайди;
- Конституциялар ўзининг алоҳида муҳофаза чораларига эга бўлгани учун унга зид бўлган ҳар қандай ҳужжат тегишли тартибда ўз кучини йўқотиши шарт.

2. Сиёсий функцияси – Конституция айни вақтда ўта муҳим сиёсий ҳужжат сифатида:

- давлат ҳокимиятининг ташкил этилишининг асосларини ўрнатади;
- давлат томонидан олиб борилаётган ички ва ташқи сиёсатнинг йўналишларини белгилаб беради;
- Конституцияда давлатнинг сиёсий мақсадлари ва функциялари ўз ифодасини топади.

3. Мафкуравий функцияси – Конституциялар жамиятнинг энг асосий маънавий ғоявий кадриятларини ўзида мустаҳкамлаб, аҳолини бир ёқадан бош чиқаришга кўмак беради. Мафкура ҳар қандай жамият ҳаётида зарур. Мафкура бўлмаса одам, жамият, давлат ўз йўлини йўқотиши муқаррар. Иккинчидан, қаердаки мафкурвий бўшлиқ вужудга келса, ўша ерда бегона мафкура ҳукмронлик қилиши ҳам тайин. Бунинг исботи учун ҳоҳ тарихдан, ҳоҳ замонамиздан кўплаб мисоллар келтириш мумкин.⁵ Конституцияларда мафкуравий ғояларни акс этиши жамият тараққиётининг мақсад ва вазифаларидан келиб чиқади. Ҳар қандай Конституция у ёки, бу кўринишда бирор бир мафкурага таянади. Бу нарса Конституциялар қабул қилинган пайтдаги жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ҳолатига ҳам боғлиқ. Масалан, бирор бир давлат мустамлакачиликдан мустақил давлат сифатида ташкил топган бўлса, унинг Конституциясида албатта миллийлик, истиқлол ғоялари акс этади.

4§. Конституция шакллари

Конституция шакли деганда, конституциянинг моҳиятини шакллантириш, ифодалаш ҳамда намоён этиш воситаси тушунилади. Бу таъриф, бир томондан, конституциянинг ички шаклини, яъни мазмунининг ички ташкилий тузилишини (структурасини) акс эттиради; иккинчи томондан, конституциянинг ташқи ифодаланишини англатади⁶.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 11 йиллигига бағишланган “Ўзбекистон Республикаси Конституцияси – фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатни шакллантиришнинг асоси” мавзусидаги илмий анжуман материллари, ТДЮИ. Тошкент. 2003, 7- бет.

⁵ И.А.Каримов. Баркамол авлод орзуси. Тошкент, 1999 йил, 32 бет.

⁶ Таджиханов У ва бошқалар. Ўзбекистон Республикасининг конституциявий ҳуқуқи: Юридик олий ўқув юрглари учун дарслик/ У. Таджиханов, Х. Одилқориев, А.Саидов. Масъул муҳаррир акад. Ш.З.Ўразаев.-Т: Шарқ, 2001.-1056

Конституцияларнинг ички тузилиши (структураси) хусусида сўз юритиларкан, албатта кодификацияланган, олий юридик кучга эга бўлган барча нормаларни қамраб олган яхлит ва ягона ёзилган конституция назарда тутилади. Унинг ички тузилиши асосан андозавий кўринишга эга: аввал Муқаддима, Асосий қисм ва хулосадан иборат бўлади. Муқаддимада одатда конституция мақсадлари баён қилинади, унинг юзага келишининг тарихий шарт-шароитлари тавсифлаб берилади, баъзан эса ҳуқуқлар ва эркинликлар ёхуд давлат сиёсатининг раҳбарий ибтидолари эълон қилинади.

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Конституцияси тузилиши унинг мазмунига тўла мувофиқ бўлиб, шахс, жамият ва давлат оддида турган вазифаларни самарали ҳал этишга кўмак беради. Мамлакатимиз Конституцияси муқаддима, 6 бўлим, 26 боб ва 128 -моддадан иборат.

Муқаддима қисқа бўлиб, кўтаринки руҳда ёзилган. Унда: конституцияни халқ, яъни давлат ҳокимиятининг ҳақиқий соҳиби қабул қилади ва унда ўз иродасини ифода этади. Агар биринчи бўлим конституциявий тузумнинг асосий принциплари йиғиндисидан иборат бўлса, иккинчи бўлим инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги нормалар мавжуд.

Республика Конституциясининг Инсон ва фуқаронинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари тўғрисидаги бўлими кенг берилиши конституциянинг моҳиятидан келиб чиқади. “шахс-жамият-давлат” муносабатларни тартибга солиниши конституциянинг туб моҳиятини ташкил этади. Бунда шахс омили биринчи ўринда қўйилган.

Учинчи бўлимда эса Жамият ва шахс муносабатлари тартибга солиниб, фуқаролик жамиятининг анъаналарини тиклаш, ижтимоий уюшмалар ва муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиб, уларнинг ривожланишини таъминлашга қаратилган нормалар мавжуд.

Тўртинчи бўлим маъмурий ҳудудий ва давлат тузилишига бағишланган. Унда Қорақалпоғистон Республикаси ҳақида алоҳида боб бор.

Бешинчи бўлимда Давлат ҳокимиятини ташкил этилиши деб номланиб, унда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Президентнинг ҳуқуқий мақоми, ижро ҳокимиятини, маҳаллий давлат органлари, суд ҳокимиятининг ҳуқуқий мақомлари кўрсатиб ўтилган. Олтинчи бўлим Конституцияга ўзгартириш киритиш тартибини ўз ичига олади.

5§. Конституцияни қабул қилишнинг асосий хусусиятлари

Конституциянинг қабул қилишнинг қуйидаги усулларини кўрсатиш мумкин:

1. Таъсис (конституциявий) мажлис томонидан. Бразилия (1988), Португалия (1976), Болгария (1991), Руминия (1991) Конституциялари шу усул билан қабул қилинган.
2. Амалдаги парламент томонидан- Ўзбекистон (1992) Хитой (1992), Танзания (1977) Конституциялари мисолида.
3. Референдум йўли билан-Россия (1993), Франция (1958), Қозоғистон (1995), Куба (1976), Чили (1980) каби давлат конституциялари референдум йўли билан қабул қилинган.

Кўпгина ривожланаётган мамлакатларда Конституциялар ҳада этиш йўли билан ҳам қабул қилинади. Ҳада этишнинг 3 йўли мавжуд:

1. Мутлақ монархия шароитида Конституцияни ўз халқига подшо, қирол, султон, монарх ҳада қилади. Буни Непал (1962), Саудия Арабистони (1992) Конституциялари мисолида кўришимиз мумкин.

2. Митрополия мустамлакачи давлат ўз мустамлакасига Конституция ҳада қилади ва унинг мустақил давлатлигини тан олади. Буюк Британия 1979 йил Зимбабвега Конституция ҳада қилган.

3. Ҳарбий ёки революцион Кенгаш Конституцияни ҳада қилади. Масалан, Миср, Сурия, Ироқ, Афғонистон Конституциялари шу тарзда қабул қилинган.

Конституцияни қабул қилиш тартиби оддий, жорий қонунларни қабул қилишдан фарқ қилади. Янги конституциялар одатда янги давлат вужудга келганда, мамлакат сиёсий тузуми ўзгарганда, давлатчилик ривожига жиддий туб ўзгаришлар бўлганда қабул қилинади. Конституцияни тузиш ва қабул қилишнинг бир қанча усуллари бор. Албатта, конституциянинг лойиҳасини тайёрлашдан то қабул қилишгача бўлган барча ишларни парламент мажлисларида узлуксиз амалга ошириш мушкул. Шу сабабли конституция лойиҳасини тайёрлаш учун махсус конституциявий комиссия ташкил этилади. 1990 йил 20 июнда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши янги конституция лойиҳасини тайёрлаш учун конституциявий комиссия ташкил этган эди.

Умуман олганда, конституцияни тайёрлаш, уни қабул қилиш бошқа оддий қонунларни қабул қилишдан фарқ қилади. Чунки конституция — бу давлатнинг Асосий қонуни, ҳуқуқ тармоқларининг манбаи ҳисобланади, шунинг учун у бошқа қонун ва норматив ҳуқуқий актлардан ўзининг юридик кучи бўйича устун туради.

Конституцияни қабул қилиш жараёни оддий қонунларни қабул қилиш тартибидан куйидагилар билан фарқ қилади.

1. Оддий қонунлар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Қонунчилик палатасининг қонунийлик ва суд-ҳуқуқ масалалари қўмитасида ва бошқа қўмиталарида ишлаб чиқилади ва муҳокама қилиниб, навбатдаги ялпи мажлисда қабул қилинади. Конституция лойиҳаси эса Олий Мажлис палаталари томонидан махсус тарзда тузилган муваққат конституциявий комиссия томонидан ишлаб чиқилади.

2. Конституция лойиҳасини тайёрлаш учун тажрибали сиёсий арбоблар, жамият турмушининг турли жабҳаларида танилган мутахассислар ва ҳуқуқшунос олимлар жалб этилади. Мазкур шахслар олий вакиллик органи депутати бўлмасалар ҳам, конституциявий комиссияга жалб қилинадилар.

3. Конституция лойиҳасини тайёрлаш жараёни оддий қонунлар лойиҳасини тайёрлашга нисбатан анча давомли бўлиб, мукамал ишлашни талаб этади.

4. Конституция лойиҳаси матбуотда эълон қилиниб, албатта умумхалқ муҳокамасига кўйилади.

Қабул қилинган конституцияни тасдиқлаш маросими ҳам турли давлатларда ҳар хил. Бундай тартиб асосан, федератив шаклда ташкил қилинган давлатларда амал қилади. Қабул қилинган конституция барча федерация субъектлари томонидан тасдиқланиши, яъни уларнинг парламентлари томонидан ратификация қилиниши шарт бўлади.

Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган конституцияни ратификация қилиш шарт эмас.

Қабул қилинган конституцияни кучга киритиш тартиби ҳам турли мамлакатларда ҳар хил белгиланади. Кўпчашк мамлакатларда конституцияни кучга киритиш алоҳида ҳал қилинади. Баъзи давлатларда бу уни матбуотда эълон қилиш билан амалга оширилади. И Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси у қабул қилинган куни, яъни 1992 йилнинг 8 декабрида алоҳида қонун билан кучга киритиди.

Конституциянинг алоҳида хусусиятларидан бири унинг таъсис этувчилик, яъни янги органлар тузиш, янги қонунлар ижод қилиш хусусиятидир. Конституция қабул қилинганидан кейин, давлатнинг бутун янги органлари тизими ҳамда конституцияда кўрсатилган қонунлар вужудга келади.

6§. Конституция турлари

Сўнгги икки юз йилдан ортиқ конституциявий тараққиёт мобайнида турли мамлакатларда ниҳоятда кўп конституциялар қабул қилинди. Уларнинг ички композицияси (тузилиши), тартибга соладиган масалалари, ташқи белгиларида ўхшашликлар мавжуд бўлсада, барча конституцияларни мазмуни, моҳияти, ижтимоий вазибаларига кўра таснифлаш маълум турларга ажратиш мумкин.

Конституцияларни уларнинг умумий хусусиятлари асосида таснифлаш, турли тоифаларга ажратиш кўп сонли конституциялар ичида мўлжал олишни осонлаштиради,

улар орасидаги қонуниятли алоқаларни аниқлашга, ҳуқуқий тизимдаги аҳамияти ва ўрнини белгилашга имкон беради. Энг муҳими, дунёдаги конституцияларнинг ижтимоий йўналишини, мазмуни ва моҳиятини англашга кўмаклашади.

Таснифлаш дунёвий конституциявий қонунчиликнинг умумий манзарасини кўз олдимишга келтириш имконини яратади. Тўғри, таснифлашнинг аҳамиятига ортиқча баҳо бериб юбормаслик лозим. Конституцияларни таснифлаш аслида шартли бўлиб, у ҳар бир конституциянинг қабул қилиниш шарт-шароитини, унда ифодаланадиган сиёсий кучлар нисбатини, мамлакатнинг тарихий ва миллий анъаналарини тўла тўқис қамраб ололмайди.

Бироқ таснифлаш ёрдамида конституцияларнинг умумий, моҳиятига оид белги ва хусусиятларини, табиатини англаш мумкин. Кенг маънода олганда, таснифлаш бизнинг конституциялар ҳақидаги билимларимизни аниқроқ шакллантиради ва тизимлаштиради.

Турли мамлакатлардаги конституцияларни турли мезонларга (критерияларга) асосланиб, ҳар хил гуруҳларга (турларга) бўлиш мумкин.

Биринчидан, Конституцияларни уларнинг моҳиятига кўра қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

- Юридик Конституция (формал)-давлатнинг Асосий Қонуни.
- Ижтимоий (социал) Конституция (амалий)-амалдаги реал ижтимоий муносабатлар.
- Тирик Конституция-АҚШ Олий Суди бу Конституцияни ўзгараётган ижтимоий мезонларига мослаб келмоқда.
- Фиктив (сохта) Конституция- собиқ СССРнинг 1936 йил Конституцияси.
- Моддий Конституция-конституциявий тузум ва инсон ҳуқуқларини тартибга солувчи қонундир.
- Формал Конституция- Асосий Қонун бўлиб, алоҳида тартибда қабул қилинади ва олий юридик кучга эга.

Иккинчидан, Конституцияларни шаклига кўра қуйидаги турлага бўлиш мумкин:

- Ёзма конституциялар.
- Оғзаки (ёзилмаган) конституциялар-Буюк Британия, Янги Зеландия, Бутан каби давлатлар Конституциялари.
- Яхлит конституциялар-Конституция матни яхлит бўлиб, бир вақтда қабул қилинади. Масалан, Ўзбекистон, Россия, Бразилия Конституциялари яхлит Конституцияларга мисол бўла олади.
- Яхлит бўлмаган (нояхлит) конституциялар-бундай Конституциялар турли вақтда қабул қилинган қонунлардан иборат бўлади. Масалан, Швеция, Финландия, Исроил конституциялари.
- Юмшоқ конституциялар-бундай Конституциялар оддий қонунлар каби ўзгартирилади. Масалан, Буюк Британия Конституциясига 350га яқин қонунлар қиради ва оддий тартибда ўзгартирилади.
- Қаттиқ конституциялар- алоҳида мураккаб тартибда ўзгартирилади. Масалан, АҚШ, Россия, Ўзбекистон конституциялари.
- Доимий конституциялар. Аксарият конституциялар доимийдир.
- Вақтинчалик (муваққат) конституциялар-Ироқда 1970 йил Бирлашган Араб Амирлигида 1971 йилдан бери ҳаракатда бўлган конституциялар.

Учинчидан, Конституцияларни уларни ижтимоий мазмунига қараб ҳам бир неча турга бўлиш мумкин. Ҳозирги кунда дунёда 300 дан ортиқ Конституция бор (федератив давлатлар субъектларининг Конституциялари билан бирга). Бу Конституциялар турли тарихий даврда қабул қилинган бўлиб, ҳар хил ижтимоий мазмунга эга.

1. Фарб мамлакатлари Конституциялари.
2. Ривожланаётган мамлакатлар Конституциялари.
3. Ўтиш даври мамлакатлари Конституциялари.
4. Теократик давлатлар Конституциялари.

Конституцияларни қуйидаги турларга ҳам бўлиш мумкин:

1. Демократик Конституциялар.
2. Авторитар Конституциялар.
3. Тоталитар Конституциялар.

Адабиётларда ёзма ва ёзилмаган конституциялар фарқланади. Аксарият кўпчилик мамлакатларда белгиланган тартибда қабул қилинадиган ёзма конституциялар амал қилади. Ҳозирги даврда конституцияларнинг ёзма шаклда қабул қилиниши ўринли деган фикр қарор топди. Шу билан бирга, ёзма конституцияга эга бўлмаган мамлакатлар бор (жумладан, Буюк Британия, Янги Зеландия). Баъзи мамлакатларда конституция деганда бир неча ҳуқуқий актлар, ҳатто одатлар (конституциявий битимлар) тушунилади.

Конституциялар қабул қилиниш тартибига кўра, турли кўринишларга эга бўлади. Хусусан, юқоридан тақдим этилган, яъни подшо (монарх) томонидан халққа инъом этилган конституцияларга Лихтенштейн, Непал, Иордания давлатларининг конституциялари киради. Ўз вақтида Буюк Британия Африкадаги ўз колонияларига шундай конституциялар инъом этган.

Амал қилиш вақтига кўра, муддати чекланган ва чекланмаган, яъни муваққат ва доимий амал қилувчи конституциялар бўлади. Муваққат конституциялар маълум муддатга ёки муайян вазият вужудга келгунга қадар қабул қилинади. Масалан, Таиланднинг 1959 йилдаги Конституцияси то Таъсис мажлиси доимий конституция лойиҳасини ишлаб чиққунга қадар амалда бўлди. Кўпчилик конституциялар доимий амал қилувчи қонунлар ҳисобланади. Бироқ бу ҳол уларнинг абадийлигини кафолатламайди. Мамлакатда сиёсий вазиятнинг ўзгариши аксарият ҳолларда янги конституция қабул қилинишига олиб келади. Лотин Америкаси мамлакатларида ҳарбий тўнтаришлар оқибатида конституциялар жуда тез-тез ўзгариб туради. Масалан, 60 йилларнинг ўрталаригача Боливияда — 20 та, Колумбияда — 11 та, Доминикан Республикасида — 15 та, Гаитида — 23 та, Венесуэлада — 22 та конституция қабул қилинди.

Бир қатор конституциялар матнида уларнинг абадийлиги, ўзгармаслиги ҳақидаги қоида мустаҳкамлаб қўйилганини учратиш мумкин. Масалан, Мексиканинг 1917 йилги Конституциясида «ўзгармас» (136-модда) деб ёзилган. Грециянинг 1975 йилдаги Конституциясида унга риоя этиш грекларнинг ватанпарварлиги билан таъминланиши белгиланган. Улар Конституциянинг бекор қилинишига барча воситалар билан қаршилик кўрсатишга ҳақли эканликлари ёзилган (120-модда. 4-қисм).

Конституцияларни мазмуни ва табиатига кўра ҳам таснифлаш мумкин. Сиёсий режимни расмийлаштиришга қараб конституциялар демократик ва авторитар бўлиши мумкин. Авторитар конституциялар ичида яна тоталитар конституциялар бўлиши эътироф этилади.

Демократик конституциялар фуқароларнинг муайян ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатлайди, сиёсий партияларнинг эркин шаклланиши ва фаолият кўрсатишига йўл қўяди, ҳокимият идоралари таъсис этилишининг сайлов тартибини ўрнатади ва ҳоказо.

Авторитар конституциялар сиёсий партиялар фаолиятини чеклайди ёки тақиқлайди, баъзан яқка партиянинг ҳукмронлигини ўрнатади. Номига эълон қилинган конституциялар фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини жиддий чеклаш йўлини тутади. Авторитар (тоталитар) конституциялар ҳаддан зиёд мафқуралашганлиги билан ажралиб туради.

Бошқарув шаклини мустаҳкамлаш ҳамда давлат бошлиғи лавозимини эгаллаш тартибига кўра, монархия ва республика конституциялари бўлиши мумкин; сиёсий ҳудудий тузилишни белгилашига қараб — федератив ва унитар конституциялар фарқланади. Федератив давлатларда федерал конституция ва федерация субъектининг конституцияси мавжуд бўлади.

Ўзгартирилиш тартиби (усули)га кўра, «юмшоқ» ва «қаттиқ» конституциялар бўлади.

«Юмшоқ» конституциялар оддий қонунлар учун белгиланган тартиб асосида

Ўзгартирилади ёки тўлдирилади. «Қаттиқ» конституциялар алоҳида ўрнатилган тартибга мувофиқ (қўшимчалар тақдим этилгандан сўнг маълум вақт ўтгач ёки малакали овоз бериш — депутатларнинг 2/3 қисми овози билан, федерация субъектларининг ҳаммаси ратификация қилган тақдирда ва ҳоказо) ўзгариши мумкин. Масалан, АҚШ Конституциясига икки юз йилдан ортиқ амал қилиши мобайнида атиги 27 та тузатиш киритилган. Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ҳам «қаттиқ» конституциялар қаторига киритиш лозим.

7-§. Конституцияни ўзгартириш тартиби.

Конституцияни ўзгартиш киритишнинг оддийлиги ёки мураккаблигига қараб, барқарор ва ўзгарувчан конституцияларга бўлинади. Агарда конституцияни ўзгартиш осонроқ бўлса, у ўзгарувчан конституция деб юритилади. Агарда, аксинча, конституцияга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тартиби мураккаб бўлса, у барқарор конституция деб юритилади. Лекин шуни эсда тутиш керакки, энг ўзгарувчан конституция ҳам бошқа қонунларга нисбатан қаттиқ, ихчам ва барқарор бўлиши шарт.

Конституциянинг тузилишини, бутун матнини ўзгартиришга олиб келадиган объектив сабаблардан бири мамлакатда юз берадиган жиддий ислохотлар ва давлат ривожланишига доир дастурнинг ўзгаришидир. Жаҳоннинг илғор мамлакатларида доимо конституциянинг ихчам ва барқарор бўлишига катта эътибор бериб келинган. Хусусан, 1787 йилда қабул қилинган ва жаҳондаги биринчи конституция ҳисобланган АҚШ Конституцияси, мана 200 йилдан кўп вақт ўтибдики, ҳамон барқарор тарзда амал қилиб келмоқда. Унга шу вақт ичида 27 та ўзгартириш ва қўшимча киритилган, холос.

Умуман, конституцияни ўзгартириш, янгилаш оддий қонунларни ўзгартириш ёки янгилашдан фарқ қилади. Масалан, Россия Федерацияси Конституциясига тузатиш ва янгилик киритиладиган бўлса, бу ҳаққаги таклиф фақат Президент, Федерация Кенгаши, Давлат Думаси, ҳукумат, Россия Федерацияси субъектларининг қонун чиқарувчи (ваколатли) органлари ва Федерация Кенгаши ёки Давлат Думаси депутатларидан камида бешдан бир қисми томонидан киритилиши мумкин. Испания Конституцияси бўйича Бош Кортеснинг иккала палатасида ҳам депутатларнинг бешдан уч қисмидан кўпроғи овоз беради, конституцияга ўзгартишлар киритиш мумкин.

Ўзбекистон Конституциясининг барқарорлигини таъминлаб берувчи принциплар унинг бевосита ўзида мустахкамлаб қўйилган. Лекин ҳаёт шароити, мамлакатнинг ривожланиши Конституцияга ўзгартиш киритишни тақозо этиши мумкин.

Конституцияга ўзгартириш киритишнинг алоҳида мураккаб тартиби уни барқарорлигини таъминлашга қаратилгандир. Шу билан бирга Конституциянинг айрим қисмлари умуман ўзгартирилиши мумкин эмас. Масалан, Францияда республика бошқарув шакли, Германияда давлатнинг федератив тузилиши, Бразилияда ҳокимият ваколатларини тақсимлаш принципи ўзгартирилиши мумкин эмас.

Айрим давлатларда Конституциянинг айрим боблари ўзгартирилиши мумкин эмас. Масалан, Россия Конституциясининг 1, 2 ва 9- боблари ўзгартирилиши мумкин эмас.

Кўпчилик давлатларда Конституция моддаларини ўзгартириш учун мутлақ кўп овоз олиш керак (одатда 2/3). Федератив давлатларда федерация субъектларининг кўпчилиги (Россияда 2/3 қисми, АҚШда 3/4 қисми) розилигини (ратификация қилиши) талаб этилади. Ҳиндистон, Канада, Покистонда эса федерация субъектларининг розилиги талаб қилинмайди.

Айрим ҳолларда (Скандинавия мамлакатларида) Конституцияга ўзгартиришлар киритиш учун албатта референдум чақирилиши керак. Баъзи давлатларда (Италия) ўзгартиришлар киритиш учун парламент 2 палатасининг мутлақ кўп овозини олиш керак.

Унчалик муҳим бўлмаган ўзгартиришлар оддий кўпчилик овоз билан киритилиши мумкин (Ҳиндистон). Венгрияда Конституцияга ўзгартириш киритиш тартиби референдум йўли билан амалга оширилиши мумкин эмас.

Баъзи ҳолларда эса Конституцияга ўзгартириш киритишни қонун ташаббусига эга бўлган барча субъектларнинг ўзларигина таклиф эта олмайдилар. Масалан, Грецияда

Президент ва парламентнинг 150 депутати розилиги билан, Австрияда бошқа субъектлар билан бирга халқ ташаббуси, яъни 100 минг имзо билан, Италияда 50 минг имзо билан ўзгартиришлар таклиф қилиниши мумкин.

Одатда Конституцияни уруш ёки фавкулотда ҳолат даврида қайта кўриш мумкин эмас. Мексикада Конституция умуман ўзгартирилмайдиган ҳужжат сифатида қаралади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 127, 128-моддаларида унга ўзгартиришлар киритиш тартиби мустаҳкамлаб қўйилган. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ўзгартиришлар тегишинча Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенати аъзолари умумий сонининг камида учдан икки қисмидан иборат кўпчилиги томонидан қабул қилинган қонун ёки Ўзбекистон Республикасининг референдуми билан киритилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тегишли таклиф киритилгандан кейин олти ой мобайнида Конституцияга ўзгартиришлар ҳамда тузатишлар киритиш тўғрисида кенг ва ҳар тарафлама муҳокамани ҳисобга олган ҳолда қонун қабул қилиши мумкин. Агар Олий Мажлис Конституцияга ўзгартириш киритиш тўғрисидаги таклифни рад этса, таклиф бир йил ўтгандан кейингина қайта киритилиши мумкин.

3- МАВЗУ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ КОНСТИТУЦИЯСИНING ИШЛАБ ЧИҚИЛИШИ ВА ҚАБУЛ ҚИЛИНИШИ.

1-§ Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ишлаб чиқиш тарихи ва уни қабул қилишдаги ижтимоий зарурат

2-§ Конституциянинг лойиҳасининг тайёрланиши, қабул қилиниши ва унинг ўзига хос хусусиятлари.

5-§. Халқаро ҳуқуқ нормаларининг Ўзбекистон Республикаси Конституциясидаги ифодаси.

1-§. Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ишлаб чиқиш тарихи ва уни қабул қилишдаги ижтимоий зарурат.

Ўзбекистон Республикасининг янги Конституцияни яратиш ҳақидаги илк ғоя Республикамизнинг 1990 йил март ойида бўлиб ўтган ўн иккинчи чақириқ Олий Кенгашнинг биринчи сессиясидаёқ айтилган эди. Ўзбекистон Олий Кенгашининг 1990 йил 20 июнда эълон қилинган "Мустақиллик декларацияси" мамлакатимиз янги Конституциясини ишлаб чиқишга асос бўлди. Ўша куниёқ Олий Кенгаш Ўзбекистон Президенти бошчилигида 64 кишидан иборат конституциявий комиссия тузилди. Комиссия таркибига депутатлар давлат ҳамда жамоат ташкилотлари, корхоналар хўжаликларнинг раҳбарлари, таниқли ҳуқуқшунослар, олимлар, ва мутахассислар кирди.

Конституциявий комиссия томонидан конституциянинг концепцияси устида иш бошлаб юборилди. Натижада учта муқобил концепция яратилди: Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Фалсафа ва ҳуқуқ институтининг концепцияси, Сиёсатшунослик ва бошқарув институтининг концепцияси ва Президент девони юридик бўлими тайёрлаган концепция. Ишчи гуруҳ мажлисида учинчи концепция асос сифатида қабул қилинди.

Конституция лойиҳасининг дастлабки варианты 1991 йил 3-чорагида тайёрлаб бўлинди. У муқаддима, олти бўлим, 158 моддадан иборат бўлди. Бу орада 1991 йил 31 августда Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришди. Бунинг асоси сифатида Ўзбекистон Республикасининг "Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида"ги қонуни қабул қилинди. Қонунда халқ ҳокимиятчилиги, инсон ҳуқуқлари муқаддаслиги, қонун устуворлиги, ҳокимият бўлиниши, мамлакатнинг ҳудудий яхлитлиги каби принциплар мустаҳкамланди. Ушбу демократик принциплар Конституция мазмунидан жой олди. Шу

куни, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг сессиясида "Давлат Мустақиллиги тўғрисида Олий Кенгаш Баёноти"и ҳам эълон қилинди.

Шунга қарамасдан дастлабки лойиҳа ҳали муқамаллик даражасидан анча йироқ эди.

1992 йил баҳорда Конституция лойиҳасининг 149 моддадан иборат иккинчи варианти ишлаб чиқилди. Мамлакат Президенти иштирокида Конституциявий комиссиянинг навбатдаги мажлиси бўлиб ўтди. Мажлисида Конституция лойиҳаси устида олиб борилган ишлар тўғрисида ахборот тингланди. Шу тариқа ишчи гуруҳ томонидан Конституция лойиҳасининг учинчи варианти тайёрланди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг лойиҳаси пухта ишловлардан сўнг Конституциявий комиссия қарори билан 1992 йил 26 сентябрда умумхалқ муҳокамаси учун матбуотда эълон қилинди. Умумхалқ муҳокамаси қарийб уч ой давом этди. Унда мамлакатда яшовчи турли миллат вакиллари иштирок этди. Матбуотда, радио ва телевидение орқали, корхона, муассаса ҳамда ташкилотлардаги йиғилишларда, аудиторияларда қизғин муҳокамалар бўлиб ўтди. Конституциявий комиссия дастлаб белгилаган икки ярим ойлик муддат мобайнида муҳокама қилинган лойиҳа фуқаролар таклиф ва мулоҳазалари асосида қайта тузилиб, 1992 йил 21 ноябрда муҳокамани давом эттириш учун иккинчи маротаба матбуотда эълон қилинди.

Айни вақтда умумхалқ муҳокамаси давомида лойиҳани яхшилашга доир кўплаб таклиф ва мулоҳазалар билдирилди. Конституция комиссиясининг ўзигагина 6 мингдан ортиқ таклиф ва мулоҳаза тушди. Тушган таклиф ва мулоҳазаларнинг ҳаммаси атрофлича пухта ўрганилди ҳамда лойиҳа устидаги ишларни давом эттириш чоғида улардан фойдаланилди. Конституциявий комиссияга фикр-мулоҳазалар билдирилган 600 тага яқин хат келиб тушди. Республика матбуотининг ўзида Конституция лойиҳасига бағишланган юздан ортиқ материаллар эълон қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг сессиясида муҳокама қилиш учун киритилган Конституция лойиҳасига 80 га яқин ўзгартишлар, қўшимчалар таклиф этилди ва аниқликлар киритилди. Уларнинг айримлари муҳим аҳамиятга эга эди. Парламент сессиясининг иши давомида депутатлар ҳам бир унга қатор ўзгартишлар киритдилар.

"Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси дунёга келишига асосан иккита омил сабаб бўлди. Шулардан бири жамиятнинг бозор муносабатлари томон тутган йўли, янги тараққиётдаги умумий қонуниятлар ва йўналишларга мувофиқ равишда Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига кириб бориши бўлди... Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ишлаб чиқиш ва қабул қилинишини тақозо этган иккинчи омил бўлди."⁷

Ўзбекистон Республикаси Конституциясини қабул қилишнинг тарихий заруратига кўйидагилар киради:

- собиқ Иттифокда пайдо бўлган ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий танглик;
- Ўзбекистон Республикасини ўз мустақиллигини қўлга киритиши ҳамда дунё харитасида янги суверен Ўзбекистон Республикасини ташкил топиши;
- "Мустақиллик декларацияси"ни ва "Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида"ги конституциявий қонунни қабул қилиниши Конституцияни қабул қилишга ҳуқуқий асос бўлди;
- Ўзбекистон халқи ўз олдига ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамият куришни мақсад қилиб қўйди;

⁷ Ш.З.Ўразаев. Мустақил Ўзбекистон Конституцияси. Т.: "Адолат", 1994 й. 7-бет.

Мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси Асосий Қонун сифатида давлатни давлат қиладиган, миллатни миллат қиладиган қонунларга асос бўлиши муқаррар.⁸

2-§ Конституциянинг лойиҳасининг тайёрланиши, қабул қилиниши ва унинг ўзига хос хусусиятлари.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси нафақат миллий қонунчилик асоси, балки ўзбек халқининг ҳам бошқа ривожланган мамлакатлар халқлари каби инсон ақли-заковати, шаънига мутаносиб ҳуқуқий давлат, фуқаровий демократик жамият қурилишининг конституциявий-ҳуқуқий гаровидир.

Бу конституциявий-ҳуқуқий асос мустақиллигимизнинг биринчи ўн йиллиги бошидаёқ, давлат суверенитетини сақлаб қолиш, мустаҳкамлаш, такомиллаштиришга имкон берибгина қолмай, балки барқарор тараққиётимиз учун пойдевор бўлиб хизмат қилди.

Ўзбекистон Республикаси Конституция муқаддимасидаёқ ҳуқуқий давлат, фуқаровий демократик жамият қуришнинг қуйидагича белгиланган: «Ўзбекистон халқи: инсон ҳуқуқларига ва давлат суверенитети ғояларига содиқлигини тантанали равишда эълон қилиб;

- ҳозирги ва келажак олдидаги юксак масъулиятни англаган ҳолда;
- ўзбек давлатчилиги ривожининг тарихий тажрибасига таяниб,
- демократия ва ижтимоий давлат адолатга салоқатини намоён қилиб;
- халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган қоидаларини устунлигини тан олган ҳолда;
- республика фуқароларининг муносиб ҳаёт кечиришларини таъминлашга интилиб;
- инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат барпо этишни кўзлаб;
- фуқаролар тинчлиги ва миллий тотувлигини таъминлаши мақсадида;
- ўзининг мухтор вакиллари сиймосида Ўзбекистон Республикасининг мазкур конституциясини қабул қилади».

Юқорида санаб ўтилган, таъкидланган устувор меъёрлар Ўзбекистонда ҳуқуқий давлат, эркин фуқаровий демократик жамият қуриш, ўзбек халқининг энг улуғвор, эзгу мақсади эканлигини кўрсатиб турибди.

Шунинг учун ҳам, Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов 1995 йилдаёқ, «Биз фуқаролик жамияти қуришга интилмоқдамиз. Бунинг маъноси шуки, давлатчилигимиз ривожланиб борган сари бошқарувнинг турли ҳил вазибаларини бевосита халққа топ шириш, яъни ўзини-ўзи бошқариш органларини янада ривожлантириш демакдир»⁹ деган эдилар.

Ўзбекистон Конституцияси ўтиш даврида ҳам, бугун ҳам халқимиз, миллатимизнинг миллий давлатчилигимизни анъаналарига таянган ҳолда ривожлантириш, давлатчилигимизнинг конституциявий – ҳуқуқий асосларини яратиш ва такомиллаштиришга бўлган қатъий ишончи, мустақиллигимизни завоқ топмаслигига бўлган чексиз ишончи-эътиқоди ифодасидир. Бу билан биз нафақат фахрланамиз, мамнун бўламиз, балки уч минг йиллик ўзбек миллий давлатчилиги, ўзбек халқи ўз озодлиги, эркинлиги ва мустақиллигини сақлаб қолиш, муҳофаза қилиш йўлида ҳамон собит қадам ташлаётганлигига замин бўлиб, давлатчилигимизнинг келажаги бундан-да буюкроқ бўлишига қомил ишонч ҳосил қиламиз, эътиқодимиз янада мустаҳкамланади.

Ўзбекистон Конституциясининг муқаддаслиги шундаки, у мустабид тузум, унинг мафкуравий ақидаларидан халқимиз миллатимизни қандай ҳолос қилиш, замонавий ҳаёт кечириш, яшаш, фикрлашга қандай ўтиш, бунинг учун эса нафақат Ўзбекистонда

⁸ Каримов И.А. Ўзбекистон – келажаги буюк давлат. –Т.: Ўзбекистон, 1992., 44 бет

⁹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий истиқболларининг асосий тамойиллари. Т.: Ўзбекистон. 1995. 14-б

минтақамизда, балки бутун дунёда тинчликни сақлаб қолиш, барқарор тараққиётимизни давом эттириш, худудий, этник, маданий яхлитлигимиз, бир бутунлигимиз ва дахлсизлигимизни таъминлаш яъни том маънода миллий хавфсизлигимизни таъминлаш, ўзимиз танлаган йўл – тараққиётнинг “Ўзбек модели” йўлидан изчил, оғишмай ва собик қадамлик билан тараққий этишимиз йўлларини кўрсатиб берди, барқарор тараққиётимиз учун буюк Конституциявий-ҳуқуқий асос, таянч ва пировард мақсад, нишон бўлиб хизмат қилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг ҳар бир моддасининг банди ана шу ҳолни тубдан бартараф этиш, ижтимоий адолатни қарор топишига йўналтирилган. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ижтимоий адолатни қарор топтириш учун эса қонун устуворлиги қоидаси Ўзбекистон Республикасининг замонавий, ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамият қуришга ўтиш йўлининг беш тамойилидан бири сифатида эътироф этилди. Бу эса Конституция, қонунларга юксак иттифоқ, риоя, унга бўйсунуш ва уларни бажариш устувор талаб сифатида тараққиётимизнинг асосий ўзига хослигидир.

Конституциямизнинг яна бир ижобий жиҳати жамият ҳаётининг барча жабаҳаларини эркинлаштириш, инсоннинг муносиб яшаши учун шарт-шароит яратиб беришга қаратилган. Бунда айниқса содир этилган жиноятларга белгиланадиган жазони юмшатиш, енгиллаштириш (яъни либераллаштириш), жазонинг иқтисодий зарарни қопланишига қараб юмшатилиши, жиноят оқибатида жабрланувчи билан жиноятчи ўртасида агар қатта миқдорда зарарга ёки давлат, жамият асосларига қарши бормаганда томонларнинг миллий анъаналаримиз руҳида ярашиш институти қайта тикланиши, ёки бўлмаса мулкни зўрлик йўли билан мусодара этиш, оила, бола-чақа, қариндош-уруғларни ҳам қўшиб жазолаш усулидан воз кечиш, шунингдек, жиноят учун муқобил жазо тайинлаш каби муҳим енгилликлар Конституциямиз тўғри ривожланиш йўлида эканлигини кўрсатади.

Жамият сиёсий ва ҳуқуқий тизимини тубдан ўзгартиришнинг муҳим сабабчиси бўлган Ўзбекистон Республикаси Конституция бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга.

1) Ўзбекистон Республикаси Конституция умуминсоний кадриятларга асосланган демократик ҳужжатдир. Унинг мазмун ва моҳиятида аввало инсон омили ётади. Ишбот тариқасида Конституция нормаларида дастлаб фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари мустақкамланган бўлиб, давлат органлари фаолиятини тартибга солувчи нормалар кейинги кетма кетликда берилган. Шунингдек Конституциямиз энг ривожланган мамлакатлар конституциявий тажрибаси асосида ишлаб чиқилган.

2) Конституциямизнинг ўзига хос хусусиятларидан бири мамлакатимизда кўп партиявийлик тизимни жорий этилганлигини ўзида акс эттирганидир. Ҳақиқий демократик режимдаги давлатларнинг асосий белгиси жамиятда кўппартиявийлик тизимининг мавжудлигидадир. Бу эса шахсларнинг ҳуқуқларини таъминланишига; озчиликни ташкил этувчи гуруҳ манфаатларини ҳам руёбга чиқаришга; давлат ҳокимиятини амалга оширишда турли хил ғоялар ва қарашлардан энг мақбулини белгиланишига ҳамда амалга оширилишига; жамиятда сиёсий барқарорликни таъминлашга замин яратади.

3) Янги жамиятнинг иқтисодий асосларини бозор муносабатлари сари йўналтирилган турли мулкчилик шакллари ва уларнинг ҳуқуқий тенглиги ҳақидаги конституциявий қоида ўрнатилди ва илк бора хусусий мулк эътироф этилди. Чунки, хусусий мулк- ушбу мулк эгаси бўлган фуқаронинг, иқтисодий фаолият юритиш эркинлигини, рақобат қурашида фаол ва самарали иштирок этишини таъминлайдиган, охир оқибат фуқароларнинг фаровон ҳаёт кечиришларига сабаб бўладиган ижтимоий-иқтисодий моддий асосдир.

4) Ўзбекистон давлат қурилиши тизимидаги талайгина ўзгаришлар Конституцияда ҳам ўз аксини топди. Жумладан, Президентлик лавозими, Министрлар Совети ўрнига Вазирлар Маҳкамаси биринчи бўлиб Ўзбекистонда таъсис этилиб, ижро этувчи ҳокимиятнинг тизими бевосита республика Президентига бўйсундирилди. Янги

структурага асосланган Парламент-Олий Мажлис ташкил топди. Парламент ислохотларидан сўнг икки палатали тизимга ўтилди.

5) Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганлигини Конституция даражасида мустаҳкамланди.

6) Ягона ҳукмрон мафқурасидан(марксизм-ленинизм) ва фақат синфийликка асосланишдан воз кечилиб, умуминсоний қадриятларга таянган ҳолда ҳеч қайси мафқура давлат мафқураси бўлмаслиги мустаҳкамланди.

7) Конституциямизда Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимияти бўлиниш тамойилига асосланиши мустаҳкамланди. Давлат ҳокимиятининг асосий йўналишлар бўйича изчил тақсимланиши, бўлиниши, уларнинг бир-биридан мустақил, қарам бўлмаган ҳокимият шакллари сифатида амал қилиш талабидир. Яъни, қонун чиқарувчи ҳокимият қонунларни чиқаришга масъулдир. Ижроия ҳокимияти эса мазкур қонунларнинг муқаррар бажарилиши учун масъулдир. Одил судлов эса жамиятда одил судлов, ижтимоий адолатнинг муқаррар ғалаба қилиш учун масъулдир. Ҳокимиятлар ўз ваколатлари доирасида тамомилла мустақил бўлишларини, шунингдек уларнинг Конституция ва қонун устуворлигини эътироф этиш асосида бир-бирларини ўзаро назорат қилиш йўли билан давлат ҳокимиятнинг асосий йўналишлари ўртасида қудратли кучлар мувозанати (баланси) вужудга келишига сабаб ҳам бўлади.

8) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг яна бир ўзига хос хусусияти барча фуқароларга виждон эркинлигини кафолатлаб қўйди. Эндиликда ҳар бир фуқаро хоҳлаган динига эътиқод қилиши ёки ҳеч бир динга эътиқод қилмаслиги мустаҳкамланди. Дин давлат сиёсатидан ажратилди.

9) Ўзбекистон Республикаси Конституцияси Ўзбекистон Республикаси таркибида Қорақалпоғистон Республикаси мавжудлигини ва унинг конституциявий ҳуқуқий мақомини мустаҳкамлади.

10) Энг устивор йўналишлардан бири- сўз ва матбуот эркинлигини шунингдек ошкораликни, жамиятда ўтказилаётган ислохотларнинг очиқлигини таъминлайдиган демократик тамойилларни сўзда ёки қоғозда эмас, амалий ҳаётда жорий қилиш эканлигини таъкидлар экан, Президентимиз И.А.Каримов шундай деб кўрсатган: «Ахборот соҳасини жадал ривожлантириш, оммавий ахборот воситалари, матбуот, радио, телевидение фаолиятини эркинлаштириш фуқаролик жамият асосларини барпо этишнинг узвий таркибий қисмига айланиши зарур»,¹⁰ яъни «Тўртинчи ҳокимият мақомига кўтарилиши талаб этилади».

Конституциямизнинг яратилишида, муҳокама қилинишида ва қабул қилинишида Конституциявий комиссиянинг Раиси, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг ролини алоҳида таъкидлаш лозим. У киши нафақат Конституция ишлаб чиқиш ташаббускори, нафақат лойиҳа тайёрлаш ишларига раҳбар, балки Асосий Қомуснинг туб моҳияти, фалсафаси, асосий ғояларининг муаллифидир. И.А.Каримов Конституциянинг ҳар бир моддасини ақли ва юраги билан ҳис этди, уни пишитди ва такомиллаштирди.¹¹

Ундаги қоидалар Ислом Каримов ифодалаб берган ғоя ва принципларни мустаҳкамлади. Конституция лойиҳаси ўзининг тузилиши билан Ўзбекистон Президентининг улкан яратувчилик ва ислохотчилик фаолияти натижаси эканлигини кўрсатиб турарди. Шунингдек унинг зиммасига жамиятни янгилаш, ўтиш даврининг мураккаб шароитида давлатимизни ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, давлат-ҳуқуқий ва маънавий жиҳатдан ривожлантиришнинг пишиб етилган муаммоларини ҳал қилиш каби

¹⁰ Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни знада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари- Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2-чақирик 9-сессиясидаги маъруза- 2002. 29 авгус. Т.: Ўзбекистон. 2002. 19-б.

¹¹ Ўразаев Ш. Мустақил Ўзбекистоннинг Конституцияси қандай яратилди //Инсон ва демократия. – 1993. – 2сон, 8-бет.

тарихий вазифани юклади. Ушбу вазифаларни амалга оширишда Президентимиз буюк давлат ва жамоат арбоби, истеъдодли сиёсий етакчи сифатида намоён бўлди.

Конституция лойиҳасини тайёрлаш борасидаги барча ишлар И.А. Каримовнинг бевосита раҳбарлигида амалга оширилди.

Президент Конституциявий комиссия иш бошлаши билан республикамизнинг ўзига хос жиҳатларини ва хусусиятини муносиб равишда акс эттирадиган, халқаро стандартларга тўлиқ жавоб берадиган, жаҳон тажрибасини, демократия ва энг ривожланган мамлакатлар конституциявий қонунчилиги эришган ютуқларни инобатга оладиган Асосий Қонун лойиҳасини тайёрлашга йўналтирилишини таъминлашга ҳаракат қилди. Лойиҳани тайёрлаш чоғида Европа, Осиё, Америка мамлакатларининг конституциялари ўрганиб чиқилди. У инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси ва инсон ҳуқуқларига оид бошқа халқаро ҳужжатларни инобатга олган ҳолда тайёрланди¹².

3. Халқаро ҳуқуқ нормаларининг Ўзбекистон Республикаси Конституциясидаги ифодаси.

Ўзбекистон ташқи сиёсатининг асосий мақсади давлат суверенитетини ҳимоя қилиш, ижтимоий йўналтирилган иқтисодий шакллантиришга ёрдам берувчи халқаро шароитларни яратиш, тинчлик, халқаро ва минтақавий хавфсизликни таъминлаш мақсадида ўзаро манфаатли ҳамкорликни ўрнатишдир.

Ўзбекистон ўзининг мустақил ташқи сиёсатини амалга оширишда қуйидаги устувор ҳолатлардан келиб чиқади:

биринчидан, ўзининг миллий-давлатчилик манфаатларининг устуворлиги шароитида ўзаро манфаатларни тўлиқ ҳисобга олиш;

иккинчидан, инсонлар ва давлатлар орасидаги ўзаро муносабатларда умуминсоний қадриятлар устуворлигини тан олган ҳолда Ўзбекистон халқаро алоқаларда тинчлик ва хавфсизликни мустаҳкамлаш, низоларни тинч йўл билан бартараф этишни ёқлаб чиқмоқда. Ўзбекистон ядро қуролидан озод ҳудуд бўлиб қолади, агрессив табиатдаги ҳарбий блоклар ва иттифоқларга аъзо бўлмайди, инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро стандартларни тан олади ва муттасил уларга содиқликни исботлайди;

учинчидан, Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсати ўзаро тинчлик, ўзаро фойда, ички ишларга аралашмаслик принципларига, мустақилликни ва суверенитетни чегараловчи ҳамда давлатлараро муносабатларни мафкуралаштиришга қаратилган ҳаракатларга йўл қўйилмайдиган принципларга қурилади;

тўртинчидан, Ўзбекистон ташқи сиёсатда очиқлик принципини турли хил мафкуравий қарашлардан холи равишда амалга ошириб, барча тинчликсевар давлатлар билан кенг ташқи алоқаларни ўрнатмоқда;

бешинчидан, Ўзбекистон халқаро ҳуқуқ нормаларининг миллий қонунчиликдан устунлигини тан олади, халқаро-ҳуқуқий стандартларни ҳурмат қилади.

Ўзбекистон Республикасининг бошқа давлатлар билан бўлган муносабатлари:

биринчидан, давлатларнинг суверен тенглиги;

иккинчидан, куч ишлатмаслик ва куч билан таҳдид солмаслик;

учинчидан, чегараларнинг дахлсизлиги;

тўртинчидан, низоларни тинч йўл билан ҳал этиш;

бешинчидан, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик ва халқаро ҳуқуқнинг бошқа умумэтироф этилган меъёрларга асосланади.

Ушбу принципларнинг Конституцияда мустаҳкамлангани бу принципларнинг Ўзбекистон ҳудудида ички қонун сифатида қабул қилинишини ҳамда ички қонунчиликни тўлиқ халқаро қонунчиликка мослаштирилишини, уларнинг давлат ҳокимияти органлари, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан тўлиқ ҳурмат қилинишини билдиради.

¹² Қаранг: Саидов А. Х. Жаҳон конституциявий амалиёти ва Ўзбекистон Республикасининг Асосий Қонуни. – Т.: Билим, 1992.

1. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустақамланган *суверен тенглик принципи* давлатларнинг ўзига хослигини, мустақилликни ҳурмат қилишни, ҳуқуқ ва эркинликларни кафолатлашни, ўзининг сиёсий, иқтисодий ва маданий тизимини эркин танлашни, мустақил равишда ўзининг қонунлари ва маъмурий қоидаларини ўрнатишни билдиради.

Халқаро муносабатларда суверен тенглик принципи ҳар бир давлатни бошқа давлатлар билан мустақил равишда ва ўз хоҳишига кўра алоқаларга киришишини билдиради, яъни маълум олинган давлат халқаро ҳуқуқ талабларига биноан халқаро ташкилотларга аъзо бўлиши, кўптомонлама, хусусан иттифоқдош шартномаларда қатнашиши, бетараф бўлиш ҳуқуқига эга бўлиши демакдир. Ушбу принципдан келиб чиқиб, Ўзбекистон халқаро муносабатларнинг кўпгина муаммоларини ҳал этишда ўзаро тенг равишда иштирок этади.

2. *Куч ишлатмаслик ва куч билан таҳдид солмаслик*нинг конституциявий принципи бошқа давлатга нисбатан бевосита ёки билвосита равишда куч ишлатишга қаратилган турли ҳаракатлардан ўзларини тийишларини билдиради. БМТ Низомида (2-модданинг 4-банди) "Куч" тушунчаси фақат қуролли кучларни эмас, балки мажбур этишнинг бошқа шакллари ҳам билдиради.

1970 йилда қабул қилинган халқаро ҳуқуқнинг принциплари тўғрисидаги Декларациянинг муқаддимасида давлатларнинг куч ишлатишга ёки куч билан таҳдид солишга қаратилган барча ҳаракатлари ман этилади, деб *очиқдан-очиқ* ёзиб қўйилган. Ҳеч қандай сабаблар куч ишлатишга ёки куч билан таҳдид солишга асос бўла олмайди. Декларация ушбу принципнинг моҳиятига янги мазмун киритиб, унинг ҳаракат доирасини кенгайтди. Унда бошқа аъзо давлатга нисбатан куч ишлатиш ёки куч билан таҳдид солмаслик тўғрисидаги ҳолатлар ўз аксини топган. Декларацияда бошқа аъзо давлатга нисбатан куч ишлатиш, унинг суверен ҳуқуқларини чеклашга бўлган ҳаракатлар ман этилади, деб қайд этилган.

Давлатлар халқаро муносабатларда сиёсий мустақиллик ёки ҳудудий яхлитликка қарши қаратилган ҳарбий, иқтисодий ёки бошқа бирор шаклда тазйиқ ўтказишдан ўзларини тийиб туришлари керак.

3. *Чегараларнинг дахлсизлиги принципи* барча давлатларнинг ҳудудий устунлиги ва ҳудудий яхлитлигини ҳурмат қилишни билдиради. Бу принципга мувофиқ, умумий чегараларни ҳам, шунингдек бошқа давлатларнинг чегараларини ҳам дахлсиз деб қабул қиладилар. Улар ҳар қандай давлатнинг бутун ҳудуди ёки ҳудудининг бир қисмини босиб олиш ёхуд зўрлик билан эгаллашга қаратилган ҳар қандай талаблар ва ҳаракатлардан ўзларини тийиб туриш мажбуриятини оладилар.

Биз дунёдаги баъзи давлатлар орасида ҳудудга оид низоли масалалар бўлмайди деб айта олмаймиз. Лекин чегаралар ҳақидаги масалалар музокаралар ва халқаро ҳуқуққа мос келадиган бошқа воситалар орқали ҳал қилиниши керак. Чегараларнинг бузилмаслиги универсал тусга эга ва барча қитъаларда қўлланилиши лозим. Бу эса, шубҳасиз, халқаро тинчликни мустақамлашга хизмат қилади.

4. Ўзбекистон Конституциясида белгилаб қўйилган *низоларни тинч йўл билан ҳал этиш принципи* шунини назарда тутадикки, барча низоли масалалар фақат тинч йўл билан ва халқаро ҳуқуққа мос равишда, яъни - халқларнинг қонуний манфаатлари, тинчлиги ва хавфсизлигини хавф остида қолдирмасдан ҳал қилиниши керак. 1970 йилги Халқаро ҳуқуқнинг принциплари тўғрисидаги декларацияда эътироф этилишича: "Ҳар бир давлат ўзининг бошқа давлатлар билан муносабатларидаги низоларни халқаро тинчлик, хавфсизлик ва адолатни хавф остига қўймаган ҳолда тинч восита ва усуллар билан ҳал қилади". Ўзбекистон бу принципга оғишмай амал қилмоқда, ҳар гал давлатлар ўртасидаги у ёки бу низоли масалани тинч воситалар билан ҳал қилиш ташаббуси билан чиқмоқда.

Низоли масалаларни ҳал қилишда фақат тинчлик воситаларидан фойдаланишнинг мажбурийлиги принципи БМТ Низоми 8-моддасининг 3-банди ва IV-бобидан ўрин олган. Бу принцип низолар юзага келганда, уларни ҳал қилиш учун бевосита музокаралар, тергов

ёки келишув маросимлари, воситачилик, арбитраж ёки бошқа суд процедурасидан фойдаланиш мажбуриятини давлатлар зиммасига юклайди. Мабодо, томонлар юқорида эслатилган тинчлик воситаларининг биридан фойдаланган ҳолда низони ҳал қилишга эриша олмасалар, улар низони тинч йўл билан тартибга солишнинг ўзаро келишилган йўллариини излашда давом этишлари шарт.

5. Ўзбекистон ташқи сиёсатининг *бошқа давлатлар ва халқларнинг ички ишларига аралашмаслик тўғрисидаги конституциявий принципи* халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган принципига асосланади. У авваламбор БМТ Низомида (2-модда, 7-банд) ва Бош Ассамблеянинг 1965 йилги давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик ва уларнинг мустақиллиги ҳамда суверенитетини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Декларациясида қайд этилган. Кўрсатилган қоидалар, агар халқаро тинчлик ва хавфсизликка таҳдид туғдирадиган бўлса, бу таҳдид қайси давлат ёки халқаро ташкилотдан келиб чиқишидан қатъий назар, ҳар бир халқнинг ўз ривожланиш масалаларини ўзи ҳал қилиши ҳуқуқи билан боғлиқдир.

Бу принципнинг умум тан олинishi давлатлар ўзаро муносабатларидан қатъий назар бошқа аъзо - давлатнинг ички ваколатига қирадиган ички ва ташқи ишларига ҳар қандай аралашидан (хоҳ у бевосита ёки билвосита бўлсин, якка ёки жамоа тарзида бўлсин) ўзларини тийиб туриш тўғрисида келишиб олганлигини англатади. Таъкидлаш жоизки, халқаро ҳуқуқда аралашмаслик принципи - бошқа давлатнинг тузумини куч билан ағдариб ташлашга қаратилган террористик, кўпоровчилик ёки бошқа фаолиятга бевосита ёхуд билвосита ёрдамдан ўзини тийиб туришни билдиради.

Ўзбекистон Конституцияси юқорида кўриб чиқилган бешта принципни аниқ кўрсатган. Сўнгра, ва халқаро ҳуқуқнинг умум этироф этилган бошқа қоидалари ва нормаларига асосланади" деб таъкидланади. Конституцияда кўрсатилмаган халқаро ҳуқуқ нормалари ва принциплари тоифасига қуйидагилар қиради:

инсон ҳуқуқларини, ҳудудий яхлитлик, халқлар ва миллатларнинг ўз тақдирини ўзлари белгилаш ҳуқуқини ҳар томонлама ҳурмат қилиш;

ҳамкорлик;

халқаро мажбуриятларни сидқидилдан бажариш.

Ўзбекистон Республикаси халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган принциплар ва нормаларга риоя қилади, халқаро шартномалар тузади ва уларни бажаради, кўплаб нуфузли халқаро ташкилотларнинг фаолиятида қатнашади. Ўзбекистон бошқа давлатлар билан биргаликда умумий ва адолатли тинчликни, ўзаро фойдали халқаро ҳамкорликни, инсоният олдида турган глобал муаммоларни биргаликда ҳал қилишни таъминлаш учун куч - ғайратини бағишлайди.

Ўзбекистон 500 дан ортиқ кўп томонлама ва икки томонлама шартномалар ва битимлар тузди, инсон ҳуқуқларига оид 60 дан ортиқ муҳим халқаро конвенциялар ва шартномаларга қўшилди. Улар орасида қуйидагиларни санаб ўтиш лозим: Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси, Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция, Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пакт, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пакт, Ирқий камситишнинг барча турларини бартараф этиш тўғрисидаги Конвенция, Янги Европа учун Париж Хартияси, Ядро қуролларини тарқатмаслик тўғрисидаги Шартнома, Аёлларга нисбатан камситишнинг барча кўринишларини бартараф этиш тўғрисидаги Конвенция, Оналикни муҳофаза қилиш тўғрисидаги Конвенция, Бандлик соҳасидаги сиёсат тўғрисидаги Конвенция, Гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддаларнинг ноқонуний айланишига қарши кураш тўғрисидаги Конвенция, Халқаро шартномалар, дипломатик алоқалар, консуллик алоқалари ҳуқуқи тўғрисидаги Вена Конвенцияси, Умумдунё маданият ва табиат меросини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Конвенция, Маданият бойлиқларини ноқонуний олиб кириш, мулк ҳуқуқини бировга беришни ман қилиш ва олдини олишга қаратилган чора - тадбирлар тўғрисидаги Конвенция ва бошқалар.

4-МАВЗУ: ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ КОНСТИТУЦИЯСИНИНГ АСОСИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ

1.§ Суверенитет тушунчаси ва унинг турлари

2.§ Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг ҳуқуқий асослари

3.§ Ўзбекистон Республикаси давлат рамзлари: байроқ, мадҳия ва герб

4.§ Халқ ҳокимиятчилиги - давлат ҳокимиятини амалга оширишнинг асосий тамойили сифатида

5.§ Халқ ҳокимиятчилигини амалга оширишнинг асосий шакллари: бевосита ва вакиллик демократияси

6.§ Ўзбекистон Республикасида Конституция ва қонунларнинг устуворлиги. Конституция нормаларининг тўғридан тўғри амал қилиши

7.§ Ўзбекистон Республикаси халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъекти

8.§ Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг асосий принциплари

1-§ Суверенитет тушунчаси ва унинг турлари

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси «Ўзбекистон — суверен демократик республика» эканлигини эълон қилувчи ва қонуний мустаҳкамловчи муҳим қоидадан бошланади. Хусусан, унинг 1-моддасида «Ўзбекистон – суверен демократик республика. Давлатнинг «Ўзбекистон Республикаси» ва «Ўзбекистон» деган номлари бир маънони англатади», деб белгиланган.

Давлат халқнинг расмий вакили сифатида ўз фуқароларининг иродасини ифода этади. Фақат суверен давлатгина фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини тўла ва ҳар томонлама таъминлаши мумкин.

Давлат суверенитети деганда, давлат ҳокимиятининг устиворлиги, унинг мамлакат ичкарисида ҳам, халқаро майдонда бошқа давлатларга нисбатан ҳам тўла мустақиллиги тушунилади. Суверенитет давлат ҳокимиятининг алоҳида хусусияти бўлиш билан бир пайтда, давлатнинг муҳим белгиси ҳам ҳисобланади. Ўзбекистонда давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг энг муҳим конституциявий тамойилларидан бири давлат суверенитети принципи ҳисобланади. «Давлат суверенитети» ибораси французча «юқори ҳокимият», «олий ҳокимият» деган маънони англатади. Суверен давлат ички ва ташқи сиёсий фаолиятида ўзининг мустақил ва олий давлат ҳокимиятига, яъни қонун чиқарувчи ҳокимиятига эга бўлади. «Суверенитет» деган ибора давлат-ҳуқуқий маънода биринчи марта XVI асрда француз олими Ж.Боден томонидан киритилган. Унинг фикрича, суверенитет «давлатнинг доимий ва мутлақ ҳокимиятидир».

Халқ суверенитети ҳақидаги илмий таълимот дастлаб феодализмга қарши кураш йўлида ишлаб чиқилган эди.

“ Халқ суверенитети” назарияси француз олими Жан Жак Руссо туфайли буржуа революцияси арафасида ўзининг классик қиёфасини топди Унинг фикрича “ умумий ирода” томонидан бошқариладиган ҳокимият- суверенитет деб аталади.

Ўзбекистон халқининг суверенитети мамлакатимизда ҳокимиятнинг тўлалигича халққа тегишлилигини билдиради. Халқ –ҳокимиятнинг ягона манбаи ва субъекти, унга ҳеч ким ўз иродасини ўткази олмайди. Халқ суверенитетининг мазмуни шундан иборатки, унинг ҳокимияти бошқа субъектга берилмайди ва бўлинмайди. Ўзбекистонда давлат ҳокимияти халқники фақат унга хизмат қилади. Халқ суверенитети давлат ва миллий суверенитетларида намоён бўлади. Ўзбекистонда суверенитетнинг манбаи ва ягона эгаси бўлган халқ уни, энг аввало, давлат ҳокимияти орқали давлат суверенитети сифатида амалга оширади.

Миллат суверенитети –миллатнинг сиёсий ва ҳуқуқий ҳолати тушунилади. Ҳар бир миллат ўзининг суверен сиёсий ва ҳуқуқий ҳолатига кўра, ўз сиёсий ҳолатини, ўз

иродаси билан, бошқа халқларнинг аралашувисиз мустақил тарзда белгилайди, иқтисодий, маданий ривожланиш йўлини танлайди ва ўз миллий давлатини тузади.

Миллат суверенитети миллатнинг ажралмас хусусияти бўлиб, унинг мустақил яшаш ҳуқуқини билдиради.

Миллат суверенитети миллатнинг ажралмас хусусияти бўлиб, унинг мустақил яшаш ҳуқуқини билдиради Бу ҳуқуқни маълум даражада амалга оширилиши, яъни ўзининг миллий давлат шаклини танлаши, яқка ҳолда ёки бошқа миллатлар билан биргалашиб давлат тузиши миллий суверенитетнинг амал қилиши ҳисобланади.

Давлат ҳокимиятининг олийлиги, ўша давлатдаги барча ҳуқуқий муносабатларни белгилаганлигида, умумий ҳуқуқий тартибнинг ўрнатилганлигида ҳамда давлат органлари, жамоат бирлашмалари, мансабдор шахслар ва фуқароларнинг мажбуриятларини белгиланганлигида намоён бўлади. Давлатнинг бутун худудида олий давлат органи томонидан чиқарилган Конституция ва қонунларнинг устиворлиги давлат ҳокимияти олийлигини билдирувчи асосий белгиси сифатида тан олинади.

Шундай қилиб, давлат ҳокимиятининг олийлиги бу ҳокимиятнинг шундай ҳолатида, бунда бошқа бир ҳокимият ундан устун бўлмайди ва бўла олмайди. Бироқ, ҳокимиятнинг олийлиги унинг чексизлигини билдирмайди. Конституциявий давлатда у доимо қонун билан чеклаб қўйилади. Давлатнинг суверен ҳокимияти ўзга барча ҳокимиятлардан устун туради. Давлат ҳокимиятининг олийлиги уни ягона сиёсий ҳокимият сифатида расмийлаштиради, бу давлат ҳокимияти билан мувозий тарзда бошқа бирон-бир сиёсий ҳокимиятнинг мавжуд бўлишини истисно этади.

Давлат ҳокимиятининг бирлиги давлатнинг олий ҳокимиятини ташкил қилувчи ягона орган ёки органлар тизими мавжуд бўлишида ифодаланади. Давлат ҳокимияти бирлигининг юридик белгиси, давлат ҳокимияти олийлигини ташкил қилувчи органлар тизимининг бевосита давлат функцияларини бажариш учун зарур бўлган ваколатларни қамраб олишини англатади. Шу тизимга тегишли органлар эса, бир хил субъектларга, бир хил вазиятларда ўзаро истисно қилувчи ҳулқ-атвор қоидаларини ифодалай олмайди. Суверен давлат ҳокимиятининг асосий хусусияти унинг мустақиллиги ҳисобланади. Давлат ҳокимиятининг мустақиллиги, шу давлатнинг бошқа давлатлар билан тўғридан-тўғри, бевосита муносабатларида ўз ифодасини топади.

2-§ Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг ҳуқуқий асослари.

Ўзбекистон мустақиллиги ҳақида гап борганда 1990 йил 20 июнда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси «Мустақиллик Декларацияси»нинг ўрни ва аҳамиятига алоҳида тўхталиш лозим.

«Мустақиллик Декларацияси»да ўзбек халқининг асрлар давомида қўлга киритган давлат қурилиши ва маданий тараққиёт борасидаги бой тарихий тажрибаси ва анъаналари ҳисобга олиниши уқтирилди.

Ўзбек халқининг асрлар давомидаги орзуси – ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқига эришиш 1991 йил 31 августда ушалди. Шу кунини Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги эълон қилинди. 1991 йил 31 август кунини қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги тўғрисидаги Баёноти Ўзбекистон ҳукуматининг сиёсий йўлини тўла қонунлаштириб берди. Бу тарихий ҳужжатда куйидаги хулосалар илгари сурилган эди:

«-Ўтмишдан сабоқ чиқариб ва ССР Иттифоқининг сиёсий ҳамда ижтимоий ҳаётидаги ўзгаришларни эътиборга олиб,

-халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларда қайд этилган ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқига асосланиб,

-Ўзбекистон халқларининг тақдири учун бутун маъсулиятни англаб,

-шахс ҳуқуқ ва эркинликларининг, мустақил давлатлар ўртасидаги чегараларнинг бузилмаслиги тўғрисидаги қатъий садоқатни баён этиб,

-миллати, диний эътиқоди ва ижтимоий мансублигидан катъий назар, республика худудида яшовчи ҳар бир кишининг муносиб ҳаёт кечиришини, шаъни ва кадр-қимматини таъминлайдиган инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат барпо этишга интилиб,

-Мустақиллик Декларациясини амалга ошира бориб, Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси Олий Кенгаши Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги ва озод суверен давлат – Ўзбекистон Республикаси ташкил этилганлигини тантанали равишда эълон қилади.

Ўзбекистон Республикасининг, ўз таркибидаги Қорақалпоғистон Республикаси билан бирга, худуди бўлинмас ва дахлсиздир. Ўзбекистон Республикасининг бошқа давлатларга худудий даъволари бўлмай, у ўз худуди ва табиий бойликларига нисбатан олий ҳуқуққа эгадир».

Ўзбекистон парламентининг бу баёноти ўзининг қонун кучи билангина эмас, сиёсий мантиғи, маънавий қудрати, халқаро ҳуқуқ нормаларига мос келиши ва энг муҳими миллат тақдирини ҳал этадиган тарихий қадрият эканлиги билан алоҳида ажралиб туради.

Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши 1991 йилнинг 31 августида «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисидаги қонун» қабул қилиш ушбу қонун доирасида Ўзбекистон ССРни бундан кейин Ўзбекистон Республикаси деб аташ, 1 сентябрни Мустақиллик куни деб эълон қилиш, Ўзбекистон Конституциясига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш, шунингдек иттифоқнинг ва унинг таркибига кирадиган барча мустақил давлатларнинг олий қонун чиқарувчи идораларига, барча хорижий давлатларга ва жаҳон ҳамжамиятига мурожаат қилиб, уларни республиканинг давлат мустақиллиги эълон қилинган ҳужжатини тан олишга даъват этиш тўғрисида қарор қабул қилди. Бу бевосита Ўзбекистон мустақиллигининг дастлабки ҳуқуқий пойдевори эди.

Айни шу мақсадларни кўзлаб, республика Олий Кенгашининг XII чақирик навбатдан ташқари сессияси 1991 йил 31 августда ўз ишини бошлади.

Ўзбекистоннинг мустақил давлат деб эълон қилинишида мазкур сессия катта тарихий аҳамият касб этганлиги алоҳида таъкидлаш лозим. Унда «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида» Конституциявий қонун ҳамда «Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи тўғрисида»ги қонун кун тартибига кўйилиб, қизгин муҳокама қилинди.

Олий Кенгаш депутатлари Ўзбекистон Республикасининг “Давлат Мустақиллиги асослари тўғрисида”ги қонунни моддама-модда муҳокама қилиб, қабул қилдилар. Сўнгра Республика Давлат мустақиллиги тўғрисидаги Баёнот қабул қилиниб, Ўзбекистон ССРнинг номи Ўзбекистон Республикаси деб ўзгартирилди. Мустақиллик белгиланган кун 1 сентябрь 1991 йилдан бошлаб миллий байрам ва дам олиш куни деб эълон қилинди.

Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги ҳақидаги бу ҳужжатлар ўзбек халқининг асрий орзуси рўёбга чиққанлигининг ҳуқуқий ифодаси бўлди.

«Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги қонун ғоят катта аҳамиятта эга бўлганлиги учун бу муҳим ҳужжат ҳақида батафсил тўхташ лозим. Мазкур қонун асосида Ўзбекистоннинг ҳуқуқий ҳолати тубдан ўзгарди. Ўз моҳиятига кўра ушбу ҳужжат республика учун вақтинча Конституция ролини ҳам ўйнайдиган бўлди. Ўн етти моддадан иборат бу қонун суверен Ўзбекистон Республикасининг асосий белгиларини аниқлаб беради. Унда:

- Ўзбекистон Республикаси ўз таркибидаги Қорақалпоғистон Республикаси билан бирга мустақил демократик давлат деб эълон қилинди.

- Ўзбекистон Республикасининг халқи давлат ҳокимиятининг бирдан-бир соҳиби эканлиги

- Ўзбекистон Республикаси тўла давлат ҳокимиятига эгаллиги, ўзининг миллий давлат ва маъмурий-худудий тузилишини, ҳокимият ва бошқарув идоралари тизимини мустақил белгилаш ҳуқуқи кўрсатилди

- Ўзбекистон Республикасида Конституция, унинг қонунлари устун эканлиги ва давлат идораларининг тизими, ҳокимиятни қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимиятига ажратиш тартиби асосида қурилганлиги

- Ўзбекистон мустақиллигининг иқтисодий асослари изоҳлаб берилди

- Ўзбекистоннинг ташқи сиёсий алоқалардаги мустақиллиги белгиланди

- Ўзбекистон Республикаси ҳудудида Инсон ҳуқуқлари умум жаҳон Декларациясига мувофиқ ҳолда республика фуқаролиги жорий этилиши, фуқаролар миллати, элати, ижтимоий келиб чиқиши, қайси динга мансублигидан қатъи назар, бир хил ҳуқуқларга эгаллиги ва улар республика Конституцияси ва қонунлари ҳимоясида бўлишлари қонунлаштирилди.

- давлат рамзи бўлган герб, байроқ ва мадҳия ҳамда давлат тили ҳақида нормалар белгиланди.

- Қорақалпоғистон Ўзбекистон таркибида эканлиги эътироф этилади. Шунингдек, Қорақалпоғистон Республикасининг Ўзбекистон Республикаси таркибидан тегишли тартибда чиқиб кетиши мумкинлиги ҳам эътироф этилди.

3-§ Ўзбекистон Республикаси давлат рамзлари: байроқ, мадҳия ва герб.

Ҳар қандай мустақил давлатнинг белгилари жумласига унинг тимсолий рамзлари ҳам киради.

Рамзлар- шартли белгилар бўлиб, улар қадим замонлардаёқ турли халқларда у ёки бу ҳодиса, олам, мавжудот, одамлар тасвирини ифодалаган. Рамзлар бевосита халқ, миллат ҳаёти, анъаналари, руҳияти, фольклори, тарихи билан чамбарчас боғлиқдир.

Давлат рамзлари – бу мустақил давлатнинг муҳим ташқи белгиларини ўзида мужассамлантиради. Давлат рамзларида халқнинг азалий орзуси, унинг эзгу ниятлари, бугунги ҳаёт мазмуни акс этади.

Ўзбекистон Республикасининг байроғи, герби ва мадҳияси. Ҳар бир мустақил давлат ўз байроғи, герби ва мадҳиясига эга бўлади. Конституциямизнинг 5-моддасида давлатимиз байроғи, герби ва мадҳиясининг ҳуқуқий асослари белгилаб берилган. Йўлбошчимиз таъкидлаганидек, “Давлатимиз рамзлари - байроқ, герб ва мадҳия Ўзбекистон халқларининг шон шарафи, ғурури, тарихий хотираси ва интилишларини ўзида мужассамлаштиради” ва улар ҳақида махсус қонунлар қабул қилинган. Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи тўғрисидаги қонун 1991 йил 18 ноябрда, Давлат герби тўғрисида қонун 1992 йил 2 июлда, Давлат мадҳияси тўғрисидаги қонун 1992 йил 10 декабрда қабул қилинган.

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг рамзлари муқаддас бўлиб, уларни ҳар қандай йўл билан таҳқирлаш қонун билан жавобгарликка тортилади.

Давлат рамзлари ҳақида гапирар эканмиз, аввало уларнинг моҳияти, нима учун зарурлиги ва тарихий келиб чиқиши ҳақида ҳам билиб олиш керак. Шундагина уларнинг давлат ҳаётида тутган ўрни ва аҳамияти тушунарли бўлади.

Давлаг байроғи – бу тавсири қонун томонидан (кўпинча Конституция билан) ўрнатиладиган, бирор давлатни бошқа давлатлардан фарқловчи расмий белгиси, нишонидир У давлат мустақиллиги, суверенитети рамзи ҳисобланади Давлат байроқлари, уларнинг ранги, тузилиши ва эмблемалари ўзбошимчалик билан, ихтиерий суратда белгиланмайди Улар маълум рамзий аҳамиятга эга бўлиши керак.

Давлат байроғи давлат муассасалари, элчихоналар, консулликлар, миссиялар, божхоналар ва шу каби қарорларнинг биносида кўтарилади. Элчихоналар, миссиялар, консулликлар миллий байрамлари куни ўз мамлакатларининг байроқларини осиб кўядилар. Давлат байроқлари, шунингдек халқаро конференциялар очилишида, расмий маросим-учрашувлар вақтида, халқаро спорт совринлари берилаётган вақтда ва хоказо ҳолатларда ҳам кўтарилади.

Мустақил Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи 1991 йил 18 ноябрда Олий Кенгаш томонидан қабул қилинган қонун билан тасдиқланган.

Ўзбекистон Республикасининг давлат байроғи муқаддас ҳисобланиб, у давлатимиз мустақиллигининг рамзий белгисидир. Қонунда кўрсатилганидек байроғимиз халқаро майдонда Ўзбекистон Республикаси делегацияларининг хорижий мамлакатларга сафари чоғида, халқаро ташкилотларда, конференцияларда, жаҳон кўргазмаларида, спорт мусобаҳаларида кўтарилиб, юртимизни улуғлайди. Республикамиз байроғи доимий суратда – Ўзбекистон Республикаси Президенти девони биносида, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари биносида, Ўзбекистон Республикаси ҳукумати – Вазирлар Маҳкамасининг биносида, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ва ҳукумати биносида, маҳаллий Кенгашлар ва Республикамиз доимий ваколатхоналари биноларида кўтарилади.

Герб термини «эрбо» сўзидан олинган бўлиб, шоҳлар ва ҳукмдорларга давлат, сарҳад, худуд ва бошқа наслдан наслга мерос қолувчи мулк белгисини англатади.

Герб – бу тамға, эмблема, мерос бўлиб қолган, бир давлатни бошқалардан ажратиб турадиган белгиси, тамғаси, нишони – тимсолидир.

1992 йил 2 июлда Ўзбекистон Республикасининг Олий Кенгаши томонидан тасдиқланган герб давлатимизнинг сиёсий, миллий хўжалик, жуғрофий, этник ва бошқа ўзига хос хусусиятларини ҳамда бой тарихий анъаналарини мужассамлаштирган. Шунингдек гербимизда Ўзбекистоннинг ижтимоий ва давлат тузилиши, тамойиллари ўзига хос тарзда ифода этилган. Ўзбекистон Республикаси Давлат гербининг рангли кўринишида: Хумо куши ва дарёлар – кумуш рангда; қуёш, бошоқлар, пахта чаноқлари ва «Ўзбекистон» ёзуви – олтин рангда, ғўза шоҳлари ва барглари, тоғлар ва водий-яшил рангда; чаноқлардаги пахта – оқ; рангда; лента – Ўзбекистон Республикаси Давлат байроғининг ранглари акс эттирувчи уч хил рангда; саккизбурчак – олтин зарҳал билан хошияланган холда ҳаво рангда; яримой ва юлдузлар-олтин рангда тасвирланган.

Ўзбекистон Республикасининг Давлат гербини беҳурмат қилинганда Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгиланган тартибда жазоланади.

Мадҳия – грекча “гамн” сўзидан олинган бўлиб, у дастурий характердаги шеърни тантанали кўшиқ қилиб тараннум этилиши маъносида қўлланилади. Мадҳияларнинг бир неча турлари мавжуд. Масалан, давлат, инқилоб, ҳарбий, диний ва ҳоказо мадҳиялар бор. Буларнинг ичида энг асосийси давлат мадҳияси ҳисобланади.

Давлат мадҳиялари ҳозирга замон барча мустақил давлатларида мавжуд бўлиб, у давлат байроқ ва давлат герби билан бир қаторда давлатнинг расмий тантанавор рамзи бўлиб ҳисобланади.

Ўзбекистоннинг ўз давлат мадҳияси узоқ ижодий изланишлар натижасида атоқли шоир Абдулла Орипов томонидан ёзилиб, саънат арбоби Мутал Бурхонов томонидан куй басталанди ва 1992 йил 10 декабрда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг XI сессиясида қабул қилинди. Мадҳиямизда ўзбек халқининг шодиёна фикр-ўйлари ва хис-туйғулари бекаму кўст ўз ифодасини топган. 1992 йил 10 декабрда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг Давлат мадҳияси тўғрисида»ги қонунга биноан, Ўзбекистон Республикасининг Давлат Маदҳияси Ўзбекистон Республикаси Давлат суверенитетининг рамзидир.

Ўзбекистон Республикасининг Давлат мадҳияси кўпчилик ҳузурида ижро этилган тақдирда ҳозир бўлган кишилар мадҳияни тик туриб тинглайдилар.

Шундай қилиб, юртбошимиз ҳақли равишда таъкидлаганидек «Давлатимиз рамзлари – байроқ, тамға, мадҳия Ўзбекистон халқларининг шон-шарафи, ғурури, тарихий хотираси ва интилишларини ўзида мужассамлаштирди. Мана шу рамзларни эъозлаш – ўзининг кадр-қимматини, ўз мамлакатига ва шаҳсан ўзига бўлган мустаҳкамлаш демакдир».

4-§ Халқ ҳокимиятчилиги- давлат ҳокимиятини амалга оширишнинг асосий тамойили сифатида

Халқ давлат ҳокимиятининг манбаидир. Унинг хоҳиш-иродаси давлат сиёсатини белгилаб беради. Бу сиёсат инсон ва жамиятнинг фаровонлигини, Ўзбекистон барча фуқароларининг муносиб турмушини таъминлашга қаратилган бўлиши керак.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 7-моддасига мувофиқ., халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир. Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кўзлаб ва Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади. **«Ўзбекистон, -дейди Президентимиз Ислоҳ Каримов-келажаги буюк давлат. Бу мустақил, демократик, ҳуқуқий давлатдир. Бу-инсонпарварлик қоидаларига асосланган, миллати, дини, ижтимоий ахлоқи, сиёсий эътиқодларидан қатъий назар фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаб берадиган давлатдир»¹⁴.**

Конституцияда назарда тутилмаган тартибда давлат ҳокимияти ваколатларини ўзлаштириш, ҳокимият идоралари фаолиятини тўхтатиб қўйиш ёки тугатиш, ҳокимиятнинг янги ва мувозий тартибларини тузиш Конституцияга хилоф ҳисобланади ва қонунга биноан жавобгарликка тортишга асос бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси мамлакат демократик тараққиётининг стратегик йўналишларини, инсоннинг сиёсий ҳуқуқларини халқаро андозалар миқёсида белгилаб беради, халқаро ҳуқуқ устунлигини, ҳокимиятлар тақсимланишини, давлатнинг асосий муассасалари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш идораларининг сайланишини, кўппартиявийликни, мафкуравий плюрализмни ўзида акс эттиради.

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигини қўлга киритган дастлабки кунлардаёқ, у қандай тараққиёт йўлидан боради, қандай жамият, қандай давлат куради, унинг қиёфаси қандай бўлади, деган саволлар кўндаланг турарди. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўлини белгилаш лозим эди. Ана шу йўлни белгилашда Ўзбекистон Президенти И.Каримов улкан ҳисса қўшди. И.Каримовнинг «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли», «Ўзбекистон-бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли», «Ўзбекистон иқтисодий ислоҳатларни чуқурлаштириш йўлида» номли асарларида, шунингдек республика парламентида ва бошқа йиғилишларда қилган маърузалари ва нутқларида Ўзбекистоннинг ўзига хос тараққиёти йўли, демократик жамият куришнинг, миллий ҳуқуқий давлат барпо этишнинг назарий методологик, ғоявий-сиёсий, иқтисодий, маънавий-маданий асослари ишлаб чиқилди. Ўзбекистоннинг тараққиёт йўли биринчидан, халқаро тажрибага асосланган ҳолда, иккинчидан, халқимизнинг миллий хусусиятлари, кадриятлари, урф-одатларига, учинчидан, республиканинг ўз имкониятлари ва шарт-шароитларига мос равишда ишлаб чиқилди. Бу йўлга қуйидаги асосий йўналишлар асос қилиб олинди:

- демократик, одил, фуқаролик жамият куриш;
- қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти ваколатларини ажратиш;
- миллий давлатчилик тарихи тажрибасига асосланган ҳуқуқий давлат барпо этиш;
- қонун ва қонунларга риоя қилиш устунлигини таъминлаш;
- ислоҳотларда давлатнинг ташаббускор ва етакчилик роли;
- ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини босқичма-босқич шакллантириш, кўп укладли иқтисодиётни вужудга келтириш, хусусий мулк даҳлсизлигини таъминлаш, ташаббускорлик, ишбилармонлик, тадбиркорликка кўмаклашиш;
- бир мафкуранинг яққаҳоқимлигидан воз кечиш, мафкуралар ва фикрлар хилма-хиллигини тан олиш, хурфикрлик, виждон ва дин эркинлиги қоидаларини қарор топтириш;

-коммунистик партия якка ҳукмронлигига чек кўйиш, кўппартиявийликни амалда шакллантириш;

-озчиликдан иборат миллатларнинг манфаатлари ва ҳуқуқларини ҳимоя қилиш;

-ҳамма учун умумий таълим олиш, меҳнат қилиш, дам олиш шарт-шароитларини яратиш;

-ижодий меҳнатни кадрлаш, одамларнинг истеъдод ва қобилиятларини намоён этиш учун имкониятлар яратиш ва бошқалар.

Халқ давлат Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 7 – моддасига биноан халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаи саналади. Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кўзлаб ва Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади. Ушбу моддадан келиб чиқиб, давлат ҳокимияти халқ манфаатлари йўлида хизмат қилар экан, унинг учун ўз фаолиятини олиб борар экан, ўз навбатида халқ ҳам давлат учун ўзининг олдига кўйилган юксак ва ишончли вазифаларни амалга ошироғи лозим.

Конституциянинг 8-моддасида белгиланган яна бир муҳим демократик руҳдаги қоида Ўзбекистон фуқароларининг миллий тенглиги тамойилининг мустаҳкамланишидан иборат. Бу эса инсон ҳуқуқлари ҳақидаги халқаро ҳуқуқ меъёрларига тўла мос тушади. Масалан, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг 2-моддасида шундай дейилади: «Ҳар бир инсон, бирор-бир айримчиликсиз, ирки, терисининг ранги, жинси, тили, дини, сиёсий эътиқоди ёки бошқа эътиқодларидан, миллий ёки ижтимоий келиб чиқишидан, мулкий аҳволи, қайси табақага мансублиги ва бошқа ҳолатлардан қатъи назар, мазкур декларацияда эълон қилинган барча ҳуқуқлар ва эркинликлар соҳиби бўлиши керак.

«Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирки, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар.

Имтиёзлар фақат қонун билан белгиланиб кўйилади ҳамда ижтимоий адолат принципларига мос бўлиши шарт». (Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, 18-модда).

Мазкур қоида Ўзбекистонни давлат сифатида дунёдаги энг демократик мамлакатлар даражасига кўтарди. Чунки инсонни улуғлаш, унинг ким бўлишидан қатъи назар, қонун олдида тенглигини таъминлаш ҳамда унинг ҳақ ва ҳуқуқларини қўриқлаш демократик давлатларгагина хосдир. Фуқароларнинг Ўзбекистон Республикасида бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиш қоидаси Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси қоидаларига тўла-тўқис мос келади. Шу билан бир қаторда, барча фуқаролар бир-бирлари билан дўстона муносабатда бўлишлари ва тинч-тотув яшашларининг заминида инсон ҳуқуқлари туриши ва бу биринчи навбатда, конституциявий ҳуқуқ билан ҳимоя қилиниши зарур.

Давлат ҳокимиятининг тақсимланиши ҳар қандай давлатнинг демократик хусусиятини белгилайди, унинг халқ ҳокимиятчилигига асосланганлигини билдиради. Бу принцип Ўзбекистон Конституциясининг 11-моддасида қуйидагича мустаҳкамланган: Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими-ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принципига асосланади.

Умуман «ҳокимиятнинг бўлиниши» назариясига кўра, давлат ҳокимияти ягона, яхлит, бир бутун деб эмас, балки турли ҳокимият (қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ваколатларини амалга оширувчи ҳокимиятлар) функцияларининг йиғиндиси сифатида тушунилади. Бундай турли функцияларни амалга оширувчи ҳокимият органлари бир-биридан мустақил равишда ҳаракат қилишлари лозим. Лекин бу уччала ҳокимият идоралари бир-бирига боғлиқ эмас, деган маънони билдирмайди. Аксинча, улар бир-бирини тўлдирди ва назорат қилиб боради.

Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади. Мамлакатда ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида тан олинмайди ва ҳатто ўрнатилиши ҳам мумкин эмас.

Республикамизда ижтимоий ҳаётни ривожлантиришнинг муҳим йўли бу демократияга асосланган турли сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланар экан турли мафкуралар ва фикрлар давлат ва жамият хавфсизлигига тажовуз этмаслиги, ўз навбатида жамиятни иқтисодий, маданий, ижтимоий-сиёсий жиҳатдан ривожлантиришга ҳисса қўшмоғи лозимдир. Ҳар қандай жамиятнинг ижтимоий ҳаётини турли фикрлар, ғоялар, сиёсий институтлар орқали ривожлантириш, шакллантириш мумкин экан, республикамизда ҳам ўз навбатида ижтимоий ҳаёт шу йўсинда шаклланиб боради. Инсоннинг эркин фикрлаш, ўз ақл идроки, қобилияти, олган билимларидан эркин фойдаланиш имкониятига эга бўлиши давлатда шахс ҳақиқий эркинлигининг ёрқин ифодасидир. Ҳар қандай мафкура муайян ижтимоий табақа, гуруҳ, миллатнинг ўтмишига, бугунки кунига ва келажагига қаратилган қарашлари йиғиндисидан иборат. Ҳар қандай давлатнинг демократик, ҳуқуқийлиги ёки зулмкор, зўровонлигини баҳолашда кўпинча унда шахсий даҳлсизлик кафолатланганлигига, мустақил суд мавжудлигига, суд ҳокимиятининг мамлакатдаги ўрни ва обрўсига эътибор қилинади.

Конституциянинг 14-моддасида назарда тутилган меъёрнинг яна бир муҳим томони шундаки, унга кўра давлат ўз фаолиятини қонунийлик принципи асосида амалга оширади. Бу ҳуқуқий демократик давлатнинг энг асосий белгиларидан биридир.

Қонунийлик принципи деганда аввало қонунларни ва унинг асосида қабул қилинган бошқа ҳуқуқий ҳужжатларни давлат органлари мансабдор шахслар, фуқаролар томонидан аниқ ва оғишмай бажарилиши лозимлиги тушунилади. Бу давлат тузумидаги демократизмнинг кўринишларидан бири бўлиб, ҳамманинг қонун олдида тенглигини ўрнатади. Қонунийлик принципи қонунларни юридик ҳужжатлар тизимида олий кучга эгаллигини, барча учун баробарлигини, жамият аъзоларининг барчаси учун мажбурийлигини англатади. Шу билан бирга, бу принцип фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари оғишмай таъминланиши, фуқароларга нисбатан давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг қандайдир ўзбошимчалигига йўл қўймаслиги, фуқаро-арнинг жамият, давлат олдидаги мажбуриятлари қатъий бажарилиши лозимлигини ҳам назарда тутаяди. Бир сўз билан айтганда, қонунийлик принципи ўз мақсад ва моҳияти билан халқ манфаатларига хизмат қилади.

Қонунийликнинг асосий вазифаси-мамлакатнинг ижтимоий ва давлат тузумини мустаҳкамлаш, бозор иқтисодиётига ўтиш учун мулкнинг турли шакллариغا йўл очиш ва уларни қўриқлаш, фуқароларнинг ҳуқуқ, эркинликлари ва бурчларини мустаҳкамлашдир.

Қонунийлик ҳуқуқий тартибот билан узвий боғлиқ бўлиб, у орқали амалга оширилади. Ҳуқуқий тартибот жамоат тартибининг бир қисми бўлиб, фақат ҳуқуқий нормаларнинг амалга оширилиши натижасида пайдо бўлиб, кишилиқ ўртасидаги турли ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий воситалар орқали тартибга солади. Жамиятдаги ижтимоий муносабатлар ҳуқуқий тартибот орқали пайдо бўладиган ҳуқуқий муносабатлардан кенгроқ бўлиб, уларга ахлоқ, урф-одатлар ва бошқа турмуш қоидаларининг амалга оширилиши натижасида пайдо бўладиган ижтимоий муносабатлар киради. Кишилар ўртасидаги ёки фуқаролар билан давлат органлари ўртасидаги муносабатлар ҳуқуқий тартибот, яъни ҳуқуқий нормалар орқали амалга оширилиб, қонунийлик мустаҳкамланади.

5-§ Халқ ҳокимиятчилигини амалга оширишнинг асосий шакллари: бевосита ва вакиллик демократияси

Ўзбекистон Конституциясининг 9-моддасига биноан, «Жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари халқ муҳокамасига тақдим этилади, умумий овозга (референдумга) қўйилади. Референдум ўтказиш тартиби қонун билан белгиланади».

Ушбу меъёр Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг халқ ҳокимиятчилиги тамойилига асосланганлигини яна бир қарра яққол кўрсатади. Халқ ҳокимиятчилиги-бу

бутун ҳокимият амалда ва юридик жиҳатдан халққа тегишли дегани. Конституцияга биноан, халқ ҳокимиятни бевосита ҳамда ўзи сайлаб қўядиган органлари орқали амалга оширади. Халқ сайловлар йўли билан ҳокимиятнинг вакиллик органларини тузади, мамлакат Президентини сайлайди, умумхалқ муҳокамаси ва референдумлар орқали жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалаларини ҳал қилади.

Республикамизда референдум ўтказиш тартиби 2001 йил 9 ноябрда кучга киритилган янги таҳрирдаги «Ўзбекистон Республикасининг референдуми тўғрисида»ги қонуни билан тартибга солинади. Унга кўра, Ўзбекистон Республикаси референдуми Ўзбекистон Республикасининг қонунларини ва бошқа қарорларини қабул қилиш мақсадларида жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари юзасидан фуқароларнинг умумхалқ овоз беришидир.

Булар шуни англатадики, Конституциянинг 9-моддасида белгиланган меъёр курук қоғоздагина бўлмай, балки доимо ҳаракатдадир.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясининг Ўзбекистонда халқ ҳокимиятчилиги ва унинг амалга оширилиши шакллари хусусида ҳам муҳим меъёрлар белгилайди. Жумладан, унинг 10-моддасига мувофиқ, «Ўзбекистон халқи номидан фақат у сайлаган Республика Олий Мажлиси ва Президенти иш олиб бориши мумкин.

Жамиятнинг бирон-бир қисми, сиёсий партия, жамоат бирлашмаси, ижтимоий ҳаракат ёки алоҳида шахс Ўзбекистон халқи номидан иш олиб боришга ҳақли эмас».

Ўзбекистон Олий Мажлиси бевосита халқ томонидан ташкил этилиб, унинг вакиллик органи ҳисобланади. Унга Қонунчилик палатаси депутатлари халқ томонидан умумий, тенг, тўғридан-тўғри, яширин овоз бериш йўли билан сайланади. Демак, Ўзбекистон халқи ўз ичидан муносиб номзодлар танлаб, уларни Олий Мажлисга вакил сифатида сайлайди. Уларга ваколат бериб қўяди ва худди шу тариқа ҳокимиятга эгалик қилади. Бироқ фақат шугина эмас. Халқнинг ҳокимиятга эгалик қилиши бошқа воситалар орқали ҳам амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ташкил этилиши, вазифалари, тузилиши ва фаолияти ҳақида Конституциянинг XVIII боби, 78-88-моддаларида батафсил кўрсатиб берилган. Бироқ, шуни таъкидлаш жоизки, 2002 йил 27 январда ўтказилган референдум қарорлари асосида 4-5 апрел кунлари бўлиб ўтган иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг саккизинчи сессиясида «Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида»ги Конституциявий қонун қабул қилинди. Унда мамлакатимиз парламенти-Олий Мажлиснинг икки палатали қилиб шакллантириш принциплари ва қоидалари белгиланди.

6-§ Ўзбекистон Республикасида Конституция ва қонунларнинг устуворлиги. Конституция нормаларининг тўғридан-тўғри амал қилиши.

Конституция ва қонунлар устунлигининг таъминланиши ҳуқуқий давлатнинг муҳим белгиларидан бири бўлиб, у Ўзбекистонда давлат-ҳуқуқий қурилишининг энг асосий принципи ҳамдир. "Конституция ва қонунларнинг устунлиги принципи шуни англатадики, - дейди Президентимиз И.А.Каримов, бунда барча жорий қонунлар ва меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар Конституция асосида, унга мувофиқ бўлиши талаб этилади".

Улуғ бобоқалонимиз Амир Темур айтганларидай: "Қаерда қонун ҳукмронлик қилса, шу ерда эркинлик бўлади". Ўзбекистон Конституциясида Конституция давлатимизнинг энг асосий Қонуни эканлиги, у бошқа барча қонунлар ва меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлардан юқори туриши қуйидагича белгиланган: "Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларининг устунлиги сўзсиз тан олинади.

Конституция ва қонун устунлиги давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, барча жамоат бирлашмалари ва фуқароларнинг Конституция ва қонунларга мувофиқ фаолият олиб боришини тақозо этади. Бундан ташқари, бу конституциявий тамойил, барча норматив ҳуқуқий актлар Конституцияда мустақамланган қоидаларга тўлиқ мос

келишини ҳам қатъий талаб этади. Бу конституциявий қоидага тўла риоя этиш мамлакатда қонунчилик ва ҳуқуқий тартибот, тараққиёт ва барқарорлик ҳукм суришига олиб келади.

Шу муносабат билан, қонун устуворлиги ҳақида гап кетганда, аввало бир ҳолат ҳақида таъкидлаб ўтиш жоиз. Илмий адабиётда қонун устуворлиги билан ҳуқуқ ҳукмронлиги тушунчаларини баъзан аралаштириб юбориш ҳоллари мавжуд. Аслида булар моҳиятан яқин ҳуқуқий ҳодисалар бўлсада, ҳар ҳолда бир-биридан муайян даражада фарқланишади.

Ҳуқуқ ҳукмронлиги бу шунда кўринадики, ҳар қандай давлат, ўзи ҳуқуқий нормалар яратар экан, энг аввало ўзи айнан шу ҳуқуқий нормаларга риоя этиши керак, яъни амалдаги ҳуқуқ нормалари фуқаролар учун қанчалик мажбурий характерга эга бўлса, давлат учун ҳам шунчалик мажбурий характерга эгадир.

Давлат ҳокимияти қонунда белгилаб қўйилган асосларда ва доираларда ҳаракат қилмоғи, давлат органлари эса, ҳеч бир истисносиз ҳаракатдаги ҳуқуқ нормаларига бўйсунмоғи лозим. Бунинг маъноси шуки, давлат органлари фақат қонун берган ваколат доирасида ҳаракат қилиб, Конституцияга мувофиқ унинг компетенциясига (ҳуқуқ ва мажбуриятлар мажмуи) қирадиган қарорларни қабул қилиш ва ҳаракатларни содир этиш ҳуқуқига эга.

Ҳуқуқ ҳукмронлиги бу - давлатнинг, унинг мансабдор шахсларининг, давлат органларининг, фуқароларнинг ва уларнинг турли тузилмаларининг фаолияти ҳуқуқ билан боғлиқлиги, ҳуқуқ асосида кечишидир.

Қонун устуворлиги бу - муайян бир давлатда амал қилиб турган ҳуқуқий нормалар, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ичида қонуннинг олий юридик кучга эга эканлиги, барча қонун ости актлари қонунга мос келиши лозимлигидир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг учинчи боби ҳуқуқий давлат барпо этишда муҳим бўлган ушбу принципти ўзида мустаҳкамлаган: ”Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларнинг устунлиги сўзсиз тан олинади.

Давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар”. (15 -модда.)

Олий юридик кучга эга бўлган ва Ўзбекистон ҳудудида бевосита тўғридан - тўғри амал қиладиган Конституциянинг устунлиги шунинг билан, Ўзбекистон ҳудудида қабул қилинадиган барча қонунлар ва бошқа норматив актлар Конституцияга зид келмаслиги, унга мос келиши лозим. Давлат ҳокимияти органлари, мансабдор шахслар, фуқаролар, ўзини- бошқариш органлари, барча бошқа ташкилот ва тузилмалар Ўзбекистон Конституцияси ва қонунларига риоя этишлари керак. Шу тариқа давлат фаолияти ҳуқуқ ва қонунлар билан “боғлаб” қўйилади, маълум даражада чеклаб қўйилади.

Қонунларга риоя этиш учун улар расмий тарзда эълон этилган бўлиши шарт. Қонунларнинг эълон қилиниши- уларга риоя этишнинг шартидир, чунки эълон қилинмаган қонун қўлланилмайди.¹⁴

Қонун устуворлиги ва ҳуқуқ ҳукмронлиги (“rule of law”) - ҳуқуқий давлатнинг энг муҳим тамойилларидан, тавсифларидан бири ҳисобланади. Бироқ, биз юқорида ҳам таъкидлаганимиздек, қонун устуворлиги билан ҳуқуқ устуворлиги бир нарса эмас. Чунки ҳар қандай қонун доимо ҳуқуқий характерга эга бўлмаслиги мумкин, яъни ўзида инсонга ҳуқуқ берадиган, унинг эркинлиги, реал тенглиги, ижтимоий ҳавфсизлигини таъминлайдиган қонун ифодаласлиги мумкин, шу боис доимо ҳуқуқ ва қонун тушунчаси бир-бирига мос келмаслиги мумкин.

Шу боис ҳам олимлар ҳуқуқ устуворлиги билан қонун устуворлигини алоҳида талқин этишлари ҳам бежиз эмас, албатта. Мутахассисларнинг таъкидлашича, ҳатто ҳуқуқ устуворлиги ғоясининг “ёши” қонун устуворлиги ғоясиникидан улуғроқ, яъни ундан

¹⁴ Қаранг: Н.Сабуров. Қонунга итоаткор шахс. Т.: ТДЮИ нашриёти. 2003. 7-10 бетлар.

олдинроқ шаклланган. Қонун устуворлиги ғоясининг мазмунини Конституциянинг устуворлиги, қонунни қабул қилишнинг ва унга тегишли ўзгартириш ва қўшимчалар киритишнинг алоҳида тартиботи, муолижаси мавжудлиги, қонунга барча бошқа норматив-ҳуқуқий актларнинг мос келиши мажбурийлиги, қонунни амалга ошириш ва уни муҳофаза этишнинг махсус механизми мавжудлиги, яхлит қонунчилик тизимининг зиддиятсиз бўлишини таъминлайдиган конституциявий назоратнинг мавжудлиги ташкил этади.

Ҳуқуқ устунлиги ўз ичига қуйидагиларни олиши керак:

1. давлат ва жамият ҳаётининг барча муҳим масалаларига ҳуқуқ ва қонун нуқтаи-назаридан қараш ва ҳал этиш,
2. умуминсоний ахлоқий-ҳуқуқий қадриятлар ва ҳуқуқнинг формал-регулятив қадриятларини легитимли оммавий ҳокимий куч билан билан уйғунлаштириш,
3. давлат ва жамоат органларининг ҳар қандай қарорларини ғоявий-ҳуқуқий асослаш,
5. давлатда ҳуқуқнинг ифодаланиши ва ҳаракатини таъминлашнинг ишончли воситалари механизми мавжудлиги.

Ҳуқуқ устунлиги ҳақида гапирганда, албатта, ҳуқуқ ва қонуннинг бирлиги тамойилигини ҳам таъкидлаш лозим. Чунки бу ҳуқуқий давлат қуриш амалиёти учун жуда муҳим ҳуқуқий масала. Зеро ҳуқуқий давлатда исталган норматив -ҳуқуқий акт нафақат шакли, номланиши, қабул қилиниш тартиби бўйичагина эмас, балки мазмуни ва моҳиятига қараб ҳам ҳуқуқий қонун бўлиши керак.

Бунинг маъноси шуки, мазкур қонун, албатта ўзида инсоннинг табиий ҳуқуқларини жамлаган, инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари борасидаги халқаро андозаларга мос келадиган, қонунда белгиланган асос ва тартибда шаклланган давлат органи томонидан қабул қилинган бўлиши керак.

Чунки, ҳатто ўзида буюк ғояларни ифодалаган қонун ҳам доимо ҳуқуқий қонун бўлавермаслиги мумкин. Маълумки, қонунлар мазмунан иилғор ёки қолоқ, мантиқий ёки зиддиятли, адолатли ёки адолатсиз бўлиши мумкин. Қонун устуворлиги, шу боис, ҳуқуқий давлатнинг ташқи, формал тарафи, аслида эса, ҳуқуқий давлатнинг ички, мазмуний жиҳати бу - бевосита қонунларнинг сифати ва ички моҳиятида намоён бўладиган жиҳатидир, қисқаси ҳақиқий демократик давлатда қонун ҳуқуқга мазмун ва моҳиятига мос келиши керак.

Давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар" (15-модда).

7-§ Ўзбекистон Республикаси халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъекти.

Ҳар бир давлат ўз функциясини амалга оширишда ташқи функцияси етакчи ўринни эгаллайди. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси давлат ташқи сиёсатига алоҳида бир бобни бағишлаш билан мамлакат халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган принциплари ва нормаларига тарафдор эканлигини бутун жаҳонга маълум қилди. «Биз ташқи сиёсатимизни шакллантиришда конституциявий тамойилларга амал қилган ҳолда, аввало, ўз куч — қудратимизга, маънавиятимизга, кўп авлодлар меҳнати билан яратилган халқимиз салоҳиятига таянғимиз, — деб таъкидлаганди Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов. Бу — ташқи муносабатларда очиқ, тенг ҳуқуқли ва ўзаро фойдали ҳамкорлик қилиш, халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этган қоидаларига риоя этиш демакдир».¹⁵

Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг асосий принциплари Конституциянинг 17-моддасида ўзининг қонуний аксини топган. Ташқи сиёсат тушунчаси

¹⁵ Каримов И.А. Буюк келажакимизнинг ҳуқуқий кафолати. — Т.; 1993.-25 б

давлатнинг халқаро ишлардаги умумий йўналиши ўз ичига олади. Ташқи сиёсат давлатнинг бошқа давлатлар ва халқлар ҳамда халқаро ташкилотлар билан ўзаро алоқаларини ўз ичига олувчи мақсад ва воситаларини камраб олади.

Асосий Қонуниimizнинг 17-моддасида шундай дейилган: "Ўзбекистон Республикаси халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъектидир. Унинг ташқи сиёсати давлатларнинг суверен тенглиги, куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик, чегараларнинг дахлсизлиги, низоларни тинч йўл билан ҳал этиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик қоидаларига ва халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган бошқа қоидалари ва нормаларига асосланади.

Республика давлатнинг, халқнинг олий манфаатлари, фаровонлиги ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида иттифоқлар тузиши, ҳамдўстликларга ва бошқа давлатлараро тузилмаларга кириши ва улардан ажралиб чиқиши мумкин." "Ўзбекистон Республикаси - халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъекти" деган конституциявий қоида Ўзбекистон Республикасининг ҳозирги дунёдаги ўрнини билдирибгина қолмай, мамлакатимизни ҳақиқатдан ҳам халқаро ҳамжамиятнинг ажралмас қисми эканлигини исботлайди.

Бу эса қуйидагиларни англатади:

биринчидан, Ўзбекистон суверен давлат сифатида замонавий халқаро ҳуқуқ принциплари ва нормалари билан боғлиқ, бошқа мажбуриятлар давлатимизнинг розилигисиз зиммамизга юклатилиши мумкин эмас;

иккинчидан, Ўзбекистон ҳудудида давлат ҳокимияти чегараланмайди ва халқаро ҳуқуқнинг ҳеч қайси бир субъекти бунга аралашиб ҳуқуқига эга эмас, ўзининг ҳудудидан ташқарида у ўз ҳокимиятини фақат бошқа манфаатдор давлат розилиги бўлгандагина амалга ошириши мумкин;

учинчидан, Ўзбекистон халқаро ҳуқуқнинг бошқа субъектлари билан дипломатик алоқаларни амалга ошириб, иккитомонлама ва кўптомонлама халқаро шартномаларни тузиб, бевосита давлатлараро муносабатларда қатнашади.

Истиклол йилларида Ўзбекистон Республикасининг мустақил ташқи сиёсатининг асосий йўналишлари қуйидагиларда намоён бўлди:

1. Мустақиллик йилларида Ўзбекистон 120 дан ортиқ давлат билан дипломатик алоқаларни ўрнатди. Тошкентда 35та давлат элчихонаси очилди, 19та давлат элчилари эса Ўзбекистон Республикасида ўриндошлик асосида фаолият юргизади. Республикада 88 та хорижий ваколатхоналар акредитациядан ўтган, 24 та ҳукуматлараро ва 13 та ҳукуматларга тегишли бўлмаган ташкилотлар фаолият олиб боради. Бир сўз билан айтганда, Ўзбекистон мустақил давлат сифатида жаҳон ҳамжамияти томонидан тан олинди.

2. Конституция асосида Ўзбекистон Республикасини халқаро муносабатларнинг тенг ҳуқуқли субъекти сифатида билдирувчи ҳуқуқий асослар яратилди. Ташқи алоқалар соҳасида қуйидаги муҳим қонунлар қабул қилинди:

3. Ўзбекистоннинг ташқи сиёсий ва ташқи иқтисодий алоқаларини таъминлаб берувчи давлат органлари шакллантирилди. Ташқи ишлар вазирлигининг функциялари ва фаолиятининг йўналишлари тубдан ўзгартирилди. Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги ва ташқи иқтисодий фаолият банки ташкил этилди, ташқи савдо билан шуғулланувчи фирмаларнинг махсус тизими шакллантирилди, хорижий фирма, банк ва компанияларнинг 260 дан ортиқ ваколатхоналари очилди.

4. Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсати ва халқаро фаолияти Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси нормалари ва принципларига Республиканинг ташқи сиёсатни тартибга солувчи қонунчилигига, ҳарбий соҳадаги қонунчиликка, БМТнинг ҳамда ЕҲҲТ нинг принциплари ва мақсадларига, Ўзбекистоннинг халқаро шартномаларидан келиб чиқадиган мажбуриятларига асосланади. Ўзбекистон дунёдаги энг нуфузли ташкилотларга аъзо бўлди ва муҳим халқаро шартномаларга қўшилди.

Дипломатия ташқи сиёсатни амалга оширишнинг ўта муҳим воситаси ҳисобланади. Айнан ташқи сиёсат дипломатиянинг мақсад ва вазифалари, яъни ташқи сиёсатни амалга оширишда фойдаланиладиган шакллар, воситалар ва усуллар, амалий тадбирлар мажмуасини намоён этади ҳамда белгилаб беради. Дипломатия билан бир қаторда давлатнинг ташқи сиёсати воситалари сифатида унинг иқтисодий, маданий ва бошқа муҳим алоқалари ҳисобланади.

Ўзбекистон ташқи сиёсатининг асосий мақсади давлат суверенитетини ҳимоя қилиш, ижтимоий йўналтирилган иқтисодиётни шакллантиришга ёрдам берувчи халқаро шароитларни яратиш, тинчлик, халқаро ва минтақавий хавфсизликни таъминлаш мақсадида ўзаро манфаатли ҳамкорликни ўрнатишдир.

Ўзбекистон ўзининг мустақил ташқи сиёсатини амалга оширишда қуйидаги устувор ҳолатлардан келиб чиқади:

биринчидан, ўзининг миллий-давлатчилик манфаатларининг устуворлиги шароитида ўзаро манфаатларни тўлиқ ҳисобга олиш;

иккинчидан, инсонлар ва давлатлар орасидаги ўзаро муносабатларда умуминсоний кадриятлар устуворлигини тан олган ҳолда Ўзбекистон халқаро алоқаларда тинчлик ва хавфсизликни мустаҳкамлаш, низоларни тинч йўл билан бартараф этишни ёқлаб чиқмоқда. Ўзбекистон ядро қуролидан озод ҳудуд бўлиб қолади, агрессив табиатдаги ҳарбий блоклар ва иттифоқларга аъзо бўлмайди, инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро стандартларни тан олади ва муттасил уларга содиқликни исботлайди;

учинчидан, Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсати ўзаро тинчлик, ўзаро фойда, ички ишларга аралашмаслик принципларига, мустақилликни ва суверенитетни чегараловчи ҳамда давлатлараро муносабатларни мафкуралаштиришга қаратилган ҳаракатларга йўл қўйилмайдиган принципларга қурилади;

тўртинчидан, Ўзбекистон ташқи сиёсатда очиқлик принципини турли хил мафкуравий қарашлардан холи равишда амалга ошириб, барча тинчликсевар давлатлар билан кенг ташқи алоқаларни ўрнатмоқда;

бешинчидан, Ўзбекистон халқаро ҳуқуқ нормаларининг миллий қонунчиликдан устунлигини тан олади, халқаро-ҳуқуқий стандартларни ҳурмат қилади.

Конституциянинг давлатни ривожлантириш билан боғлиқ ички масалаларни хал этишга қаратилган қоидаларигагина эмас, балки Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашувини таъмин этадиган қоидаларига ҳам тааллуқлидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаб ўтганидек, «Очиқ демократик давлатни қуриш, бозор муносабатларини вужудга келтириш халқаро эътироф этилган конституциявий ҳамда ҳуқуқий асосда амалга оширилмоқда. Бу асос иқтисодиётни ислох қилиш, унинг кенг қўламда жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашуви учун кучли ҳуқуқий қафолатлар ва шарт — шароитларни таъминлаб беради».¹⁵

8-§ Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг асосий принциплари.

Мустақил Ўзбекистон Конституциясининг ташқи сиёсатга бағишланган моддасида мамлакат ташқи сиёсати давлатларнинг суверен тенглиги тамойилига асосланиши белгилаб қўйилган Чунки халқаро ҳуқуқ-тартиботни фақатгина давлатларнинг юридик жиҳатдан тенглигини тўлиқ ҳурмат қилиш асосидагина амалга ошириш мумкин. Ҳар бир давлат бошқа иштирокчилар суверенитетини ҳурмат қилишга мажбур. Бунинг маъноси шундан иборатки, ҳеч бир давлат ўзга давлатларнинг ҳудудларидаги қонунчилик, ижро ва суд ҳокимиятнинг фаолиятига ҳамда ўша давлатнинг мустақил ташқи сиёсий фаолият юритишига аралашмасликлари ва ўз ташқи сиёсатларини мустақил равишда юрита олишлари лозим. Ушбу қоида БМТ Низомининг биринчи бўлим 2-моддасида ўз ифодасини топган. Унда шундай таъриф берилади: "Ташкилот унга аъзо бўлган барча давлатларнинг

¹⁵ Каримов И.А. Ўзбекистон XX1 аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари.-Т.; 1997 й.-37 б

суверен тенглиги тамойилига асосланади." Шундай қоидалар БМТ тизимидаги халқаро ташкилотлар низомларида, аксарият минтақаларо халқаро ташкилотларнинг низомларида кўп томонлама ва икки томонлама давлатлараро ҳамда халқаро ташкилотлар томонидан тузилган ҳамкорлик келишувларида ҳамда халқаро ташкилотларнинг ҳуқуқий актларида яъни Хельсинки Кенгашининг яқунловчи ҳужжатлари, Париж ва Мадрид хартияларида ўз ифодасини топган.

Суверен тенглик тамойилининг асосий ижтимоий моҳияти давлатларни иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва бошқа характердаги фарқларидан қатъий назар халқаро муносабатларда юридик жиҳатдан тенг иштирокини таъминлашдан иборат. Чунки давлатлар халқаро муносабатларнинг тенг ҳуқуқли қатнашчиларидир ва улар бир хил ҳуқуқ ҳамда мажбуриятларга эга.

1970 йилги Декларацияга асосан суверен тенглик принципи тушунчаси қуйидаги асосий қоидаларни ўз ичига олади:

а) давлатлар юридик жиҳатдан тенгдирлар;

б) ҳар бир давлат тўла суверенитетга хос бўлган ҳуқуқлардан тўлиқ фойдаланади;

в) ҳар бир давлат бошқа давлатларни ҳуқуқ субъекти сифатида ҳурмат қилишга мажбур;

г) ҳар бир давлатнинг яхлитлиги, ҳудудий ва сиёсий мустақиллиги дахлсиздир;

д) ҳар бир давлат ўзининг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маданий тизимини эркин танлаш ва уларда мавжуд муносабатларни тартибга солиш ҳуқуқига эга;

е) ҳар бир давлат ўзининг халқаро мажбуриятларини тўлиқ ва виждонан бажариш ҳамда бошқа давлатлар билан тинчлик ва осойиш-талиқда яшашга мажбурдир.

ЕХҲҚнинг 1975 йилги Яқуний актидан ўрин олган тамойиллар Декларациясига биноан давлатларнинг суверен тенглиги принципи қуйидагиларни англатади:

– Давлатлар ўз муносабатларида тарихий ва ижтимоий-сиёсий ривожланишлардаги фарқларни ҳурмат қилишлари лозим;

– Йўналишлар ва қарашларнинг ҳар қиллиги, ички қонунлар ҳамда маъмурий қоидалар суверенитетга риоя қилиш йўлида ғов бўлмаслиги керак;

– Ҳар бир давлат бошқа давлатлар билан муносабатини ўз хохишича ва халқаро ҳуқуққа мувофиқ белгилаш ва амалга ошириш ҳуқуқига эга;

– Давлатлар халқаро ташкилотларга кириш, икки ёки кўп томонлама шартномаларга аъзо бўлиш ҳамда бетарафлик ҳуқуқларига эга.

Шундай қилиб, ҳар бир давлат суверен тенглик тамойилининг асосий қоидалари нафақат давлат суверенитетини тақозо этибгина қолмай, балки уни ҳурмат қилишни ҳам талаб этади. Давлатлар ўзаро муносабатларда бир бирларининг тарихий ва ижтимоий-сиёсий ривожланишига, улардаги турли ёндашув ва қарашларни шаклланишига, ички қонун ва қоидаларини яратишларига, халқаро ҳуқуқ таъсирида бошқа давлатлар билан бўладиган муносабатларини ўз нуқтаи назари билан амалга оширишларига тўсқинлик қилмаслиги лозим.

Давлатларнинг юридик жиҳатдан тенглиги уларнинг фактик жиҳатдан халқаро муносабатларда тенглигини билдирмайди. Чунки БМТ Хавфсизлик Кенгашининг аъзолари алоҳида ҳуқуқий ҳолатга эга эканлиги бунга мисол бўла олади. Муайян бир давлат, давлатлараро иттифоқлар ёки халқаро ташкилотлар томонидан яратилган нормалар бошқа давлатларга тазйиқ билан ўтказилиши мумкин эмас.

Халқаро ҳуқуқ субъектларини ҳар қандай халқаро ҳуқуқий муносабатлар тизимига киритиш, фақатгина унинг эркинлигига асосан амалга оширилади.

Шундай қилиб, суверен давлатлар бор экан, суверен тенглик тамойили халқаро ҳуқуқ тизимидаги асосий қоидалардан бири бўлиб қолади.

Халқаро ҳуқуқнинг куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик тамойили ҳам мамлакат конституциясида ўз ифодасини топган.

Халқаро муносабатларда куч ишлатишдан ёки куч билан таҳдид қилишдан воз кечиш тамойили томонларни бошқа давлатларга қарши бевосита ёк билвосита куч ишлатишни ифодаловчи ҳар қандай ҳаракатлардан ўзини тийиб туришини англатади. Куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик тўғрисидаги масала илк бор Иккинчи жаҳон уруши йилларида юзага келди ва халқларнинг урушдан кейин халқаро муносабатларни адолатли асосда қуришга бўлган интилишлари ва умидларни акс эттирди. Бу объектив қонуният биринчи марта халқаро ҳуқуқ принципига айланди ва БМТ Низомида мустаҳкамлаб қўйилди.

БМТ Низомининг IV бўлим 2-моддасига асосан халқаро ҳуқуқ субъектлари куч ишлатмаслик ва куч билан таҳдид қилмаслик принципи асосида фаолият кўрсатишини ўз зиммасига оладилар. БМТ Низомидаги меъёрга асосан қабул қилинган 1970 йилги халқаро ҳуқуқ принциплари тўғрисидаги Декларация ва Хельсинки Кенгашининг яқунловчи ҳужжатлари куч ишлатмаслик ва куч билан таҳдид солмаслик принципини мазмунан бойитади.

Куч ишлатмаслик мажбурияти барча давлатларга тааллуқлидир, чунки халқаро хавфсизлик ва тинчликнинг сақланиши, нафақат БМТ га аъзо бўлган давлатларга, балки барча аъзо бўлмаган давлатларга ҳам ушбу тамойилга амал қилишни шарт қилиб қўяди. Бироқ БМТ Низомининг на 2-моддасида ва на бошқа бандларида давлатлар томонидан шу тамойилга асосан қандай фаолият кўрсатмаслиги ёки уларга қандай хатти-ҳаракатнинг тақиқланганлиги аниқ тавсифлаб берилмаган.

БМТ Низомига мувофиқ, нафақат қуроли кучларнинг, балки ҳар қандай кучнинг ҳақ-ҳуқуқларга қарши қўлланилиши, яъни қурол ишлатмасдан қилинадиган зулм-зўравонликлар ҳам тақиқланади. "Куч" атамасига алоҳида урғу бериб, куч ишлатишнинг тинчликка ўта катта хавф-таҳдид солишини эътироф этмоқ лозим. Низомнинг 2-модда, 4-бандида, авваломбор, қуроли куч ишлатишнинг ман этилганлиги ҳақида сўз боради.

ЕХХТнинг яқунловчи ҳужжатида аъзо давлатларнинг "бошқа аъзо-давлатни мажбурлаш мақсадида куч ишлатишнинг барча кўринишларидан тийилиши", ҳар қандай иқтисодий мажбурлаш таъсиридан ўзини тийиб туриши" кераклиги тўғридак-тўғри кўрсатиб қўйилган. Буларнинг барчаси шубҳасиз, ҳозирги замон халқаро ҳуқуқи нормалари томонидан ҳар қандай кўринишдаги ғайриқонуний куч ишлатишни қатъиян ман этилаётанлигидан далолат беради. БМТ Низомининг 42-47 ва 51-моддаларида қуроли кучнинг қонуний равишда қўллаш ҳолатлари ҳақида, 41-ва 50-моддаларида эса қуролсиз кучларнинг қонун доирасида қўлланилиши ҳақида айтиб ўтилган. Бу моддаларда қуйидаги усуллар санаб ўтилади: "иқтисодий муносабатлар, темир йўл, денгиз, ҳаво, почта, телеграф, радио ва бошқа алоқа воситаларини тўла ёки қисман узиб қўйиш, дипломатик алоқаларни тўхтатиб қўйиш".

Низомда қуроли кучларни давлатлар томонидан икки ҳолатдагина, яъни ўзини-ўзи мудофаа қилиш (51-модда) ва БМТ Хавфсизлик Кенгашининг қарорига асосан, дунё хавфсизлигига таҳдид, тинчлик, сулҳ бузилган ёки агрессия ҳолатларида (39 ва 42-м.м) қонуний равишда қўллаш мумкинлиги таъкидланади.

Маълум давлатнинг ўзини-ўзи мудофаа қилиши, шу давлатга қурол билан бостириб кирилганидагина ҳуқуқий асосга эга бўлади. Бир давлат бошқасига қарши иқтисодий ёки сиёсий чора кўрганида, биринчи давлатга қарши қуроли куч ишлатиш 51-моддага биноан тўғридан-тўғри тақиқланган.

Бундай вазиятларда ёки ҳатто қурол билан давлат худудига бостириб кириш ҳолати намоён бўлганида, ҳимояланувчи давлат унга нисбатан тенг ўлчов тамойилига амал қилган ҳолда жавоб тадбирини қўллаш мумкин.

5-МАВЗУ: ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ИНСОН ВА ФУҚАРОЛАРНИНГ АСОСИЙ ҲУҚУҚЛАРИ, ЭРКИНЛИКЛАРИ ВА БУРЧЛАРИ

1-§ Фуқаролик тушунчаси. Ўзбекистон Республикасида фуқаролик.

2-§ Шахсий ҳуқуқ ва эркинликларнинг конституциявий асослари.

3-§ Фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқлари ва демократик эркинликлари.

4-§ Иқтисодий, ижтимоий ҳуқуқ ва эркинликларнинг конституциявий асослари

5-§ Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолатлари. Фуқароларнинг бурчлари

1-§ Фуқаролик тушунчаси. Ўзбекистон Республикасида фуқаролик.

Фуқаролик – бу жисмоний шахснинг маълум бир давлатга мансублигини аниқлаб, ушбу фуқаронинг тегишли давлат билан доимий равишда ҳуқуқий алоқадорликда бўлиб туришини билдиради. Бунда фуқаро шу давлат томонидан белгиланган ҳуқуқ ва бурчларни амалга оширади, давлат эса фуқарони ҳар ерда ва ҳар вақт ҳимоя қилади. Мазкур ҳуқуқий алоқадорлик фуқаронинг туғилганида юзага келиб, унинг бутун умри давомида сақланиб қолади.

1992 йил 2 июлда “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида”ги қонуни қабул қилинди. Қонунда ёзилишича, Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролиги шахс билан давлатнинг доимий сиёсий-ҳуқуқий алоқасини белгилайди, бу алоқа уларнинг ўзаро ҳуқуқлари ва бурчларида ифодаланади.

Биринчи бўлиб *"Фуқаро"* атамаси Француз революциясининг 1799 йилдаги "Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари Декларацияси"да кўрсатилган эди. Дунё мамлакатларида ҳозир бир фуқаролик ва кўп фуқаролик (бипатрид) мавжуд бўлиб, масалан, Россия, Бразилия каби давлатларда кўп фуқароликка асосланади.

Ўзбекистон Конституциясининг 21-моддасига кўра Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ягона фуқаролик ўрнатилади ва у барча учун тенгдир. Қорақалпоғистон Республикасининг фуқароси айтилган вақтда Ўзбекистон Республикасининг фуқароси ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида ҳар бир шахс фуқаро бўлиш ҳуқуқига эгадир. Ҳеч ким фуқароликдан ёки фуқароликни ўзгартириш ҳуқуқидан маҳрум қилиниши мумкин эмас. Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг бир йиллигига аталган маърузасида шундай деган эди: "Шахс Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини қабул қилар экан, бу билан у Конституциямиз ва қонунларимизда мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлади. Шунингдек, у маълум бурчларни ҳам бажаришга мажбурдир. Табиийки, Ўзбекистон давлати ҳам фуқароларнинг манфаатлари ва эркинликларини Республика ҳудудида ва унинг ташқарисида ҳимоя қилиш мажбуриятини ўз зиммасига олади".¹⁶

Жаҳон амалиётида фуқароликни қабул қилишнинг асосий кўринишлари:

- туғилиш орқали (филиация);
- фуқаролиги бўлмаган ёки чет давлат фуқароси бўлган шахсни фуқароликка қабул қилинишидир (натурализация);
- халқаро шартномалар ва қонунларда белгиланган тартибда фуқароликни тиклаш (реинтеграция);
- давлатларни бўлиниб кетиши оқибатида фуқароликни танлаш (оптация);
- ҳудудий ўзгаришлар вақтида автоматик тарзда фуқароликнинг ўзгариши (трансферт)

¹⁶ И.А.Каримов. Буюк келажакимизнинг ҳуқуқий кафолати. Т., "Шарк", 1993, 9-бет.

Фуқароликни олишни энг асосий кўриниши туғилиш орқали фуқароликка қабул қилиниш бўлиб, бу ўз навбатида иккига бўлинади:

"Қон ҳуқуқи" (jus sanguinus) асосида чақалоқнинг фуқаролиги ота-онасининг фуқаролиги билан белгиланиб, туғилган жойига боғланмайди.

"Тупроқ ҳуқуқи" (jus soli) асосига кўра, фуқаролик чақалоқнинг туғилган жойидан келиб чиқиб, унинг ота-онаси фуқаролиги билан боғлиқ бўлмайди.

Ўзбекистон Республикасида ҳам туғилиш орқали фуқароликни олишни "қон ҳуқуқи"га асосланади, яъни "Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида"ги қонунининг 14-моддасига биноан туғилган пайтида ота-онаси Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган бола, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ёхуд Ўзбекистон Республикасидан ташқарида туғилган бўлишидан қатъи назар, Ўзбекистон Республикаси фуқароси ҳисобланади. Ушбу қонунга кўра қуйидагилар Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига мансуб бўладилар:

1) келиб чиқиши, ижтимоий ва мулкӣ ҳолатидан, ирқӣ ва миллатидан, жинси, маълумоти, тили, сиёсий қарашлари, диний эътиқоди, машғулотининг тури ва сажиясидан қатъи назар, ушбу Қонун кучга кирган вақтда Ўзбекистон Республикасида доимий яшаб турган, бошқа давлатларнинг фуқаролари бўлмаган ҳамда Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлиш истагини билдирган шахслар;

2) давлат йўлланмаси билан Ўзбекистон Республикасидан ташқарида ишлаётган, ҳарбий хизматни ўтаётган ёки ўқиётган шахслар, агар улар Ўзбекистон Республикасининг ҳудудида туғилган бўлсалар ёки доимий яшаганликларини исбот қилган бўлсалар, бошқа давлатларнинг фуқаролари бўлмасалар ва ушбу Қонун кучга кирганидан кейин кечи билан бир йил ичида Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлиш истагини билдирган бўлсалар;

3) Ушбу Қонунга мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигини олган шахслар.

Чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар ўз илтимосномаларига кўра ушбу Қонунга биноан келиб чиқишидан, ирқӣ ва миллатидан, жинси, маълумоти, тилидан, динга муносабатидан, сиёсий ва бошқа эътиқодларидан қатъи назар Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига қабул қилиниши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига қабул қилиш шартлари қуйидагилардан иборат:

1) чет эл фуқаролигидан воз кечиш;

2) сўнги беш йил давомида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий яшаганлик.

Ушбу қоида Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлиш истагини билдирган шахсларга, башарти улар шу ерда туғилган ва ҳеч бўлмаса ота-онасидан бири, буваси ёки бувиси Ўзбекистон Республикаси ҳудудида туғилганлигини ва бошқа давлатларнинг фуқароси эмаслигини исботласа, тааллуқли бўлмайди;

3) қонуний тирикчилик манбаларининг мавжудлиги;

4) Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини тан олиш ва бажариш.

Шахснинг ўз илтимосномасига кўра Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан **чиқишга** руҳсат этилади. Қуйидаги ҳолларда эса бу инкор этилади:

- шахс давлат олдидаги мажбуриятларини ёки фуқароларнинг ёхуд давлат ва жамоат ташкилотларининг муҳим манфаатлари билан боғлиқ мулкӣ мажбуриятларини бажармаган бўлса;

- шахс айбланувчи сифатида жиноий жавобгарликка тортилган ёхуд унга нисбатан қонуний кучга кирган ва ижро этилиши зарур бўлган суд ҳукми бўлса;

- шахснинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқиши Ўзбекистон Республикаси давлат хавфсизлиги манфаатларига зид бўлса;

Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини **йўқотилиш** асослари бўлиб:

1) шахс чет давлатда ҳарбий хизматга, хавфсизлик хизмати идораларига, полицияга, адлия идораларига ёки давлат ҳокимияти ва бошқарувининг бошқа идораларига ишга кирганлиги натижасида;

2) агар чет элда доимий яшовчи шахс беш йил давомида узрли сабабларсиз консуллик ҳисобига турмаган бўлса;

3) агар Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги ёлғонлиги шак-шубҳасиз маълумотлар ёки сохта ҳужжатларни тақдим этиш натижасида олинган бўлса.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони чиққан кундан бошлаб Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги йўқотилади.

Ўзбекистон Республикасида фуқаролик билан шуғулланувчи давлат органларига қуйидагилар киради:

Ўзбекистон Республикасининг Президенти;

Ўзбекистон Республикасининг Ички ишлар вазирлиги;

Ўзбекистон Республикасининг Ташқи ишлар вазирлиги;

Ўзбекистон Республикасининг дипломатия ваколатхоналари ва консуллик муассасалари.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 22-моддасига кўра **“Ўзбекистон Республикаси ўз худудида ҳам, унинг ташқарисида ҳам ўз фуқароларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш ва уларга ҳомийлик кўрсатишни кафолатлайди”**.

2-§ Шахсий ҳуқуқ ва эркинликларнинг конституциявий асослари.

Яшаш ҳуқуқи. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг 3-моддасида ҳар бир инсоннинг яшаш, эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқлари мустаҳкамланган. Шунингдек, фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пактнинг 6-моддасида **"Яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқидир. Бу ҳуқуқ қонун томонидан ҳимоя қилинади. Ҳеч ким ўзбошимчалик билан ҳаётдан маҳрум қилиниши мумкин эмас"** дейилган.

Инсон – биоижтимоий мавжудот бўлиб, табиат маҳсули сифатида биологик тирик организм ҳамда жамият маҳсули сифатида шахс бўлиб шаклланади. Яшаш ҳуқуқи айнан инсонларнинг биологик мавжудлигини сақлашга бўлган ҳуқуқидир.

Шу боис ҳуқуқ томонидан қўриқладиган ижтимоий кадриятлар қаторида инсон, унинг шахси билан боғлиқ хусусиятлари ижтимоий маънода тенги йўқ, биологик маънода такрорланмас, табиат ва жамият ижодининг маҳсули сифатида марказий ўринни эгаллайди. Инсоннинг ҳар қандай тирик мавжудотлар каби физиологик ва психологик тузилиши, айниқса, унинг жамият ҳаётидаги иштироки, ижтимоий муносабатларнинг яратувчиси ва иштирокчиси, субъекти эканлиги боис ҳам унинг ҳаёти олий даражада муқаддас ҳисобланади ҳамда у муҳофаза қилинади.

Ҳар бир инсоннинг яшаш ҳуқуқи ўз навбатида табиий ҳуқуқлар қаторидан жой олиб, уни таъминлаш учун давлат томонидан:

- ҳар бир инсоннинг ҳаёти хавфсизлигини кафолатловчи қонунчилик тизимини шакллантириш;
- инсоннинг биологик мавжудлигини сақлаб қолиш учун етарлича истеъмол маҳсулотлари (озиқ-овқат) билан таъминлаш чораларини кўриш;
- экологик тоза атроф табиий муҳитни яратиш;
- соғлиқни сақлаш тизимини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш каби муҳим тадбирларни амалга оширилиши керак.

Яшаш ҳуқуқи кафолатларини таъминлаш мақсадида давлат томонидан фуқароларнинг соғлиқини сақлашга жиддий эътибор берилмоқда. Унинг учун соғлиқни

сақлашнинг ягона тизими яратилган бўлиб, бу тизим соғлиқни сақлаш соҳасидаги қонунчиликни ҳам ўз ичига олган.

Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш ҳамда оналик ва болаликка катта эътибор берилмоқда. Бунинг учун қатор давлат дастурлари ишлаб чиқилиб, ҳаётга татбиқ этилган. Уларнинг асосий вазифаси болалар ўлимининг олдини олиш, экологияни яхшилаш, жисмоний ва соғлом авлодни устириш, оналик ва болаликни ҳимоя қилиш учун зарур шарт –шароитларни яратишни кўзлайди.

Инсонларнинг яшаш ҳуқуқини таъминлаш ва муҳофаза қилиш жиноят ҳуқуқи қонунчилигида ривожлантирилиб, унда инсон ҳаётини муҳофаза қилишга доир ўнлаб жинорий ҳуқуқий чоралар тизими мустаҳкамланган. Ундин ташқари жинорий ҳуқуқи қонунчилигида авф этиш институти ҳам мавжуд.

Шахсий эркинлик ва дахлсизлик ҳуқуқи. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 25-моддасига кўра Ўзбекистонда **“Ҳар ким эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга. Ҳеч ким қонунга асосланмаган ҳолда ҳибсга олиниш ёки қамоқда сақланиши мумкин эмас”.**

Фуқароларни эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқи конституциявий ҳуқуқ сифатида инсонларни туғилиши билан қўлга киритилиб, ўз ихтиёри бўйича ҳаракат қилиши, бошқаларнинг шахсий эркинлиги ва дахлсизлигига зиён етмайдиган тарзда юриш-ҳаракат қилиши лозим. Ҳеч ким инсонга қонунда назарда тутилмаган йуллар орқали таъсир кўрсатиши мумкин эмас. Шахснинг эркинлиги жамиятдаги ахлоқ меъёрлари доирасидан чиқмаслиги ва қонун асосида бўлиши керак. Фуқароларни эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси жинорий қонунчилиги ва бошқа муҳофаза чоралари назарда тутилган қонунлар билан ҳимоя қилинади.

Масалан, Жинорий-процессуал Кодексининг 18-моддаси 2-қисмида: ҳеч ким суд қарорига асосланмай ёки прокурор санкциясиз ҳибсга олиниши ёки қамоқда сақланиши мумкин эмас, деб белгиланган.

Шахснинг айбсизлик презумпцияси. Ўзбекистон Республикасида жинорий содир этганликда айбланаётган ҳар бир шахснинг иши судда қонуний тартибда, ошқора кўриб чиқилиб, айби аниқланмагунча у айбдор ҳисобланмайди. Судда айбланаётган шахсга ўзини ҳимоя қилиш учун барча шароитлар таъминлаб берилади. Ҳеч ким қийноққа солиниши, зўравонликка, шафқатсиз ёки инсон кадр-қимматини камситувчи бошқа тарздаги тазйиққа дучор этилиши мумкин эмас. Ҳеч кимда унинг розилигисиз тиббий ёки илмий тажрибалар ўтказилиши мумкин эмас.

Айбсизлик презумпцияси (айби исбот қилинганча шахсни айбсиз деб фараз қилиш) Ўзбекистон Конституциясининг 26-моддасида мустаҳкамланган бўлиб, унинг мазуни қуйидагиларда кўринади:

- 1) Шахснинг айби исбот қилинмагунга радар у айбсиз деб топилади;
- 2) Гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчи айбини исбот қилиш фақат ваколатга эга тегишли давлат органлари томонидан амалга оширилади, яъни шахс ўз айбсизлигини исботлаб беришга мажбур эмас;
- 3) Агар барача гумонлар исботланмаса, бунда бу гумонлар гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчи фойдасига ҳал этилади;
- 4) Шахс фақат суднинг ҳукми, қорорига биноангина айбдор деб топилади ва қонунда кўзда тутилган жавобгарликка тортилиши мумкин;

Ўзбекистон Респбликаси Олий Мажлисининг 1995 йил 31 августдаги қарори билан 1984 йил 10 декабрдаги "Қийноқларга солишга ва муомалада бўлиш ва жазолашнинг бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни таҳқирловчи турларига қарши Конвенция"га қўшилди.

Бу Конвенцияда алоҳида таъкидланадики, юқорида баён этилган таъриф қонуний чоралар қўллаш натижасида пайдо бўладиган оғриқ ва азобларга тааллуқли эмаслиги

алоҳида таъкидланади. Қийноқларга солиш, шафқатсиз ёки инсоннинг кадр-қимматини таҳқирлайдиган ҳар қандай ҳаракатга жиноят қонунчилигида жиноят сифатида қаралади.

Шахсий ҳаёт дахлсизлиги. Ўзбекистон Республикаси Конституциянинг 27-моддасида “**Ҳар ким ўз шаъни ва обрўсига қилинган тажовузлардан, шахсий ҳаётига аралашидан ҳимояланиш ва турар жойи дахлсизлиги ҳуқуқига эга. Ҳеч ким қонун назарда тутган ҳоллардан ва тартибдан ташқари бировнинг турар жойига кириши, тинтув ўтказиш ёки уни кўздан кечириши, ёзишмалар ва телефонда сўзлашувлар сирини ошқор қилиши мумкин эмас**” дейилган.

Бу нормада, яъни:

- шахснинг шаъни ва кадр-қиммати;
- номулкий ҳуқуқларни кўриқлаш ва ҳурмат қилиш;
- шахсий ҳаёт;
- турар - жой дахлсизлигини таъминлашга қаратилган.

Шаън ва кадр-қиммат фақат инсонга хос сифат бўлиб, у инсонга туғилганидан қўлга киритадиган ажралмас ва бошқаларга ўтказиб бўлмайдиган ҳуқуқи ҳисобланади, яъни маънавий дунёсини тавсифлайдиган номоддий бойликлардан бири ҳисобланади.

Шахс шаъни – деганда шахс юриш туришига нисбатан ўзга шахсларни берган маънавий-ахлоқий баҳоси тушунилади.

Кадр-қиммат – шахснинг жамиятдаги ўрнига, шахсий хусусиятларига, қобилиятларига, дунёқарашига қараб ўз-ўзини ички боҳолашидир.

Шу боис у ижтимоий фикр билан мос келиши ёки мос келмаслиги мумкин. Шунга қарамадан, шахснинг кадр-қиммати, шахсни ички ўзини-ўзи баҳолаш мезони ва жамиятнинг унга берган баҳоси ўзаро бири-бирига боғланган мезонлардандир. Шунинг учун ҳам инсоннинг шаън ва кадр-қиммати катта ижтимоий аҳамиятга эга қонун томонидан ҳимоя қилинади.

Қонунларда фуқароларнинг шаъни ва кадр-қимматини қасдан таҳқирлаш маъмурий ҳуқуқбузарлик ёки жиноят сифатида баҳолашиб, бундай ҳаракатлар туҳмат ёки ҳақорат деб эътироф этилади ва Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекс ёки Жиноят Кодекси билан жавобгарликка тортилиши мумкин.

Конституцияга мувофиқ ҳеч ким Ўзбекистон Республикасида шахсларни турар жойини қонунда кўрсатилмаган ҳолларда шахснинг руҳсатсиз турар жойга киришга, тинтув ўтказиш ёки уни кўздан кечириши мумкин эмас. Фақат прокурорнинг руҳсати билан жиноятга алоқадорлиги мавжуд деб гумон қилинаётган турар жойда юқоридаги ҳатти-ҳаракатларни амалга ошириш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Конституциянинг 28-моддасида “**Ўзбекистон Республикаси фуқароси Республика ҳудудида бир жойдан иккинчи жойга кўчиш, Ўзбекистон Республикасига келиш ва ундан чиқиб кетиш ҳуқуқига эга. Қонунда белгиланган чеклашлар бундан мустаснодир**” деб мустаҳкамланган.

Фуқароларнинг кўчиб юриш ҳуқуқи- шахс ушбу ҳуқуққа мувофиқ ўз хоҳишига кўра, Ўзбекистон ҳудуди доирасида бир жойдан иккинчи жойга кўчиб ўтиши, ундан чиқиб кетиши ва қайтиб келиши мумкин. Қонунда белгиланган чеклаш ҳоллари бундан мустаснодир.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 6 январдаги “Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг чет элга чиқиш тартиби ва Ўзбекистон Республикаси дипломатик паспорти тўғрисидаги қоидаларини тасдиқлаш тўғрисида”ги қарори билан Республика ҳудудидан чиқиш ва унга кириш тартиби белгиланган.

Ўзбекистонда Конституциянинг 29-моддасига кўра: “**Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга. Ҳар ким ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқига эга, амалдаги конституциявий тузумга қарши қаратилган ахборот ва қонун билан белгиланган бошқа чеклашлар бундан мустаснодир.**”

Фикр юритиш ва уни ифодалаш эркинлиги фақат давлат сири ва бошқа сирларга тааллуқли бўлган тақдирдагина қонун билан чекланиши мумкин”.

Ҳар кимнинг ўз фикрини эркин ифода қилиш ҳуқуқи ўз ичига изланиш эркинлиги, ҳар қандай ахборотни олиш, тарқатиш, ёзма ёки нашр шаклида ёхуд бадиий шаклда ифодалаш эркинлигини амалга ошириш имконини беради.

Фикрлаш ва эътиқод эркинлиги сўз эркинлиги орқали амалга оширилади, бу ўз фикрини очиқ сўзлаш ва бошқа шахсларнинг эътиборига етказиш деб тушунилади. Кўп ҳолатларда сўз эркинлиги оммавий ахборот воситалари орқали амалга оширилади ва улар ҳар бир фуқаронинг сўз эркинлигини, оммавий ахборот воситаларида чиқиш ҳуқуқини, ўз фикр ва эътирозларини очиқ сўзлашни кафолатлайдиган "Оммавий ахборот воситалари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни асосида фаолият кўрсатадилар.

Ахборотларни йиғиш, тўплаш, қайта ишлаш, узатиш ва рухсат этилмаган танишувдан ҳимоя қилиш билан боғлиқ бўлган ҳамда ахборот тизимларининг маълумотлар базалари ва банкларини ташкил қилиш, ахборотларни қайта ишлаш ва узатишнинг бошқа тизимларини яратиш, жорий этиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги муносабатлар “Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида”ги, “Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида”ги Қонуни билан тартибга солинади.

Ҳар турдаги маълумотларни йиғиш ва тарқатишга бўлган ҳуқуқ конституциявий тизимга қарши йўналтирилган, инсониятнинг тинчлиги ва ҳимоясига зид равишда, жамият манфаатларига қарама-қарши мақсадда ёки бошқа инсонларнинг ҳуқуқ ва эркига зид ҳолатларда қонун томонидан чекланади.

Фикрлаш ва сўзлаш эркинлиги қонун томонидан давлат ёки бошқа ижтимоий манфаатларни ҳимоя қилиш нуқтаи назари билан чекланиши мумкин. Бундай чекланишлар қуйидагилар билан изоҳланади: давлат сирларини овоза қилиш давлатнинг иқтисодий ва сиёсий мустақиллигига, муҳофаза қудратига ва давлат ҳамда жамиятнинг бошқа манфаатларига путур етказиши мумкин.

1993 йилнинг 7 майида қабул қилинган "Давлат сирларини сақлаш тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунда давлат томонидан қўриқланадиган ва махсус рўйхат билан чегаралаб қўйиладиган алоҳида аҳамиятли мутлақо махфий-ҳарбий, сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий ва ўзга хил маълумотлар Республиканинг давлат сирлари деб кўрсатилган бўлиб, улар ҳақида маълумотлар тўплаш ва тарқатиш чекланади. Давлат, ҳарбий ва хизмат сирларини ўз ичига олган маълумотлар давлат сирлари сафига киради.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 31-моддасида “Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди” дейилган.

Виждон эркинлиги- ҳар бир инсон ўзи хоҳлаган динига эътиқод қилиши ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслиги ва динга нисбатан бетараф бўлиши, шунингдек, динга қарши бўлишлиги билан ифодаланади. Бу ҳудонинг борлигини ёки йўқлигини эътироф этиш билан боғлиқ.

1998 йил 30 апрелда (янги таҳрирдаги) "Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида" ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни қабул қилинди. Бу ҳужжат Ўзбекистонда шахс эркинлигини ҳақиқий маънода таъминловчи қонун акти бўлиб, виждон эркинлигини амалга ошириш борасида янгича тартиб қоидаларни белгилаб берди. Ушбу қонунинг мақсади ҳар бир шахснинг виждон эркинлиги ва диний эътиқод ҳуқуқини, динга муносабатидан қатъи назар, фуқароларнинг тенглигини таъминлаш, шунингдек диний ташкилотларнинг фаолияти билан боғлиқ муносабатларни тартибга солиб туришдан иборат.

Ватанимиз тараққиётининг ҳозирги босқичида "Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида" ги қонунда ҳар бир шахснинг виждон эркинлиги ва диний эътиқод ҳуқуқи, динга муносабати, фуқароларнинг тенглиги, диний ташкилотларнинг фаолияти демократик ва ҳуқуқий давлат қуриш тамойиллари нуқтаи назаридан аниқ чизгилар берилган.

Ушбу қонуннинг 3-моддасида фуқароларнинг виждон эркинлиги ҳуқуқи мустаҳкамланган бўлиб, виждон эркинлиги фуқароларнинг ҳар қандай динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қандай динга эътиқод қилмасликдан иборат кафолатланган конституциявий ҳуқуқидир.

Фуқаро ўзининг динга, динга эътиқод қилишга ёки эътиқод этмасликка, ибодат қилишда, диний расм-русумлар ва маросимларда қатнашиш ёки қатнашмасликка, диний таълим олишга ўз муносабатини белгилаётган пайтда уни у ёки бу тарзда мажбур этишга йўл қўйилмайди.

Вояга етмаган болаларни диний ташкилотларга жалб этиш, шунингдек уларнинг ихтиёрига, ота-оналари ёки уларнинг ўрнини босувчи шахслар ихтиёрига зид тарзда динга ўқитишга йўл қўйилмайди.

Динга эътиқод қилиш ёки ўзга эътиқодлар эркинлиги миллий хавфсизликни ва жамоат тартибини, бошқа фуқароларнинг ҳаёти, саломатлиги, ахлоқи, ҳуқуқи ва эркинликларини таъминлаш учун зарур бўлган даражадагина чекланиши мумкин.

Чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар Ўзбекистон Республикаси фуқаролари билан тенг равишда виждон эркинлиги ва диний эътиқод эркинлиги ҳуқуқидан фойдаланадилар.

Ўзбекистон Республикасида дин давлатдан ажратилган. Ҳеч бир динга ёки диний эътиқодга бошқаларига нисбатан бирон-бир имтиёз ёки чеклашлар белгиланишига йўл қўйилмайди.

Қонуннинг 5-моддасида диний ташкилотларга қуйидагича таъриф берилган: Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг динга эътиқод қилиш, ибодат, расм-русумлар ва маросимларни биргаликда адо этиш мақсадида тузилган кўнгилли бирлашмалари (диний жамиятлар, диний ўқув юртлари, масжидлар, черковлар, синагогалар, монастырлар ва бошқалар) диний ташкилотлар деб эътироф этилади.

3-§ Фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқлари ва демократик эркинликлари.

Сиёсий ҳуқуқ ва эркинликлар дейилганда инсонларнинг бевосита сиёсий манфаатларига тегишли ҳуқуқлар тушунилади. Сиёсий ҳуқуқлар шахснинг сиёсий жараён ва давлат ҳокимиятининг амалга оширишда иштирок этиш имкониятларини ифодалайди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, "Халқ давлат ҳокимиятининг манбаидир. Унинг хоҳиш-иродаси давлат сиёсатини белгилаб беради. Бу сиёсат инсон ва жамиятнинг фаровонлигини, Ўзбекистон барча фуқароларнинг муносиб турмушини таъминлашга қаратилган бўлиши керак".¹⁷

Сиёсий ҳуқуқ ва эркинликлар ўз табиатида кўра инсон туғилганиданок эга бўладиган ва узвий ҳисобланган асосий шахсий ҳуқуқлардан фаркли уларок, давлат фуқаролигига эга бўлиши билан боғлиқдир. Бу фарқлар Конституцияларда шахсий ҳуқуқлар "ҳар ким", сиёсий ҳуқуқлар "фуқаролар" деб аниқ йўналтирилганлигида ўз ифодасини топган.

Сиёсий ҳуқуқларнинг фуқаролик билан боғликлиги, уни демократик давлатларда ҳар бир фуқароларни табиий ҳуқуқлари ҳисобланмасдан ва улар давлат томонидан берилган ҳосила, иккинчи даражали ҳуқуқлар деб тушуниш туғри эмас. Айнан уларнинг ушбу характерида кўра ҳам бу ҳуқуқларни давлат томонидан берилган ва ўрнатилган

¹⁷ И.А.Каримов: "Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафқура". Т., "Ўзбекистон", 1993. 43-бет.

ҳуқуқлар сифатида қаралиши мумкин эмас. Давлат уларни инсонларнинг шахсий ҳуқуқлари сингари тан олади, уларга риоя этади ва муҳофаза қилади.

Сайлов ҳуқуқи **пассив** ва **фаол** турларига бўлинади.

Сайлаш ҳуқуқи **фаол ҳуқуқ** ҳисобланади. Сайлаш ҳуқуқига 18 ёшга тулган фуқаролар эга бўладилар ва улар ушбу ҳуқуқ орқали ҳаракатдаги қонунчиликка мувофиқ у ёки бу лавозимга номзодни илгари суриши мумкин. Суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаролар, шунингдек озодликдан маҳрум этиш жойларида сақланаётганлар сайланиши мумкин эмас ва сайловда қатнашмайдилар.

Пассив сайлов ҳуқуқи давлат ҳокимияти органи ёки маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларига сайланиш ҳуқуқи ҳисобланади. Пассив сайлов ҳуқуқи давлат ҳокимияти органи ёки маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органининг характерида боғлиқ равишда турли ёшларда қўлга киритилади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига 35 ёшдан кичик бўлмаган, Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатлигига 25 ёшга, маҳаллий вакиллик органларига 21 ёшга тулган шахсларгина сайланиш ҳуқуқига эга бўладилар.

Ўзбекистон Республикасида сайловлар умумий, тенг, тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 32-моддасида “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай иштирок этиш ўзини ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли билан амалга оширилади” дейилади. Фуқароларнинг давлат ва жамият ишларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқи ҳуқуқий-демократик давлатнинг муҳим принципларидан бири бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари давлат ҳокимиятининг вакиллик органларига ва ўзини-ўзи бошқариш органларига сайланиш ва сайлаш, шунингдек референдумда иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳар бир сайловчи бир овозга эга. Ўз хоҳиш-иродасини билдириш тенглиги ва эркинлиги қонун билан кафолатланади. Демократиянинг асосий шаклларида бири бу- давлат ва жамият ҳаётининг муҳим муаммоларини умумхалқ муҳокамасида ўз ечимини топиши- референдум ҳисобланади.

1994 йил 5 майда Ўзбекистон Республикасининг “Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги қонуни қабул қилинди. Унга кўра:

Сайлов ҳуқуқи фуқароларнинг референдумларда, Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловида ва ҳокимиятнинг вакиллик органлари сайловида қатнашиши орқали амалга оширилади.

Сайловчилар қаерда бўлишларидан қатъи назар, уларга референдумларда, Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловида ва ҳокимиятнинг вакиллик органлари сайловларида бевосита қатнашиш ҳуқуқи кафолатланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 33-моддасида кўрсатилишича: “Фуқаролар ўз ижтимоий фаолликларини Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ митинглар, йиғилишлар ва намойишлар шаклида амалга ошириш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳокимият органлари фақат ҳавфсизлик нуқтаи назаридангина бундай тадбирлар ўтказилишини тўхтатиш ёки таъқиқлаш ҳуқуқига эга”.

Фуқароларнинг ўз ижтимоий фаолликларини митинглар, йиғилишлар ва намойишлар йўли билан амалга ошириш ҳуқуқларини Ўзбекистон Республикаси тан олади ва кафолатлайди.

Митинг бу- сиёсий масалаларни муҳокамаси учун йиғилган жамоа йиғилишидир.

Йиғилиш бу- ёпиқ иморатда ёки бирор хонада ўтказиладиган, маълум бир масалаларни муҳокама қилиш ва қарор қабул қилиш учун йиғилган шахсларнинг мажлисидаир. Мажлис шаклидаги йиғилишлар мажлис ташкилотчилари томонидан иштирокчилар сонини чегаралаш учун танланиши мумкин, лекин бу йиғилишларнинг асосий моҳиятини белгиламайди.

Намойиш- бу ижтимоий сиёсий норозиликнинг очик кўриниши бўлиб, намойишчиларнинг у ёки бу масалалари бўйича оммавий тарздаги очик муносабатлардир. Намойиш асосан митинг билан бошланади ва тамом бўлади.¹⁷

Давлат фуқароларнинг бу ҳуқуқини амалга ошириш мақсадини кузда тутиб, уларга биноларни, майдонларни ва кучаларни бериш, ахборотларни кенг тарқатиш, оммавий ахборот воситаларидан фойдаланиш имконияти билан таъминлайди.

Ҳокимият органлари митинг, йигилиш ва намойишларнинг йуналишларини белгиланади, ҳамда уларнинг бошланиш ва тугаш вақтини назорат қилишади.

Йиғилишлар, митинг ёки намойишлар уюштириш ёхуд ўтказиш тартиблари уларнинг ташкилотчиси томонидан бузилса, Ўзбекистон Республикасининг амалдаги маъмурий ва жиноят қонунчилигида белгиланган жавобгарликка тортиладилар.

Давлат ишларини бошқаришда фуқароларнинг иштирок этиш ҳуқуқларига бевосита алоқадор бўлган муҳим ҳуқуқлардан бири, бу фуқароларнинг уз манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида қасаба уюшмаларига, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқидир (Ўзбекистон Республикаси Конституциянинг 34-моддаси).

Бу ҳуқуқ фуқароларга юқорида айтиб ўтилган мақсадларда ижтимоий уюшган фаолият олиб боришнинг турли шаклларига бирлашиш, у ёки бу вазифаларни бажариш учун кучларини умумлаштириш имконини беради.

Ижтимоий уюшмалар фуқароларнинг сиёсий фаоллиги ва ўзларини намоён қилишларини ривожлантиришга, уларнинг турли эҳтиёжларини қондиришга кумак беради.

Фуқароларнинг уюшмалар аъзолигига қабул қилиш ёки кириш унинг низомида ёзилган шартларга мувофиқ кунгилли равишда амалга оширилади. Ҳеч ким бирон бир уюшмага киришга ёки унда бўлишга мажбур қилиниши мумкин эмас. Фуқаро партия аъзоси бўлиши ёки партиясиз бўлиши мумкин.

Ўзбекистонда жамоат бирлашмаларини фаолиятини тартибга солиб турувчи қатор қонунлар қабул қилинди: 1999 йил 14 апрелдаги Ўзбекистон Республикасининг “Нодавлат ноижорат ташкилотлари тўғрисида”ги, 1996 йил 26 декабрдаги Ўзбекистон Республикасининг “Сиёсий партиялари тўғрисида”ги, 1991 йил 15 февралда Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида”ги, 1991 йил 20 ноябрда Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида”ги, 1992 йил 2 июлда Ўзбекистон Республикасининг “Қасаба уюшмалари, уларнинг ҳуқуқлари ва фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”ги, 14 июнда Ўзбекистон Республикасининг “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги (янги таҳрири).

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 35-моддасига кўра, **“Ҳар бир шахс бевосита ўзи ва бошқалар билан биргаликда ваколатли давлат органларига, муассасаларига ёки халқ вакилларига ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга**

Аризалар, таклифлар ва шикоятлар қонунда белгиланган тартибда ва муддатларда кўриб чиқилиши шарт”лиги мустаҳкамланган.

Ваколатли органларга ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш - бу фуқароларнинг давлат ва жамият ишларини бошқаришда иштирок этишининг амалий шаклларида бири бўлиб, бу ҳуқуқ - фуқароларнинг сиёсий фаоллигини, намоён қилиш ижтимоий ишларга қизиқишини, шунингдек ўзларини ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг муҳим воситаларидан биридир. Шу билан бирга фуқароларнинг мурожаатлари жамият ҳаётидаги жорий масалаларни ҳал қилиш учун зарур ахборот манбаи, давлат аппаратини аҳоли билан мулоқотини мустаҳкамлаш усули ва йўли сифатида ҳам катта аҳамиятга эга.

¹⁷ Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи. (муаллифлар жамоаси) ТДЮИ. Тошкент “Молия” 2002й. 271-272- бетлар.

Ушбу муносабатларни тартибга солиш мақсадида 2002 йил 11 майда Ўзбекистон Республикасининг "Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида"ги Қонуни қабул қилинди. Унда фуқароларнинг мурожаатлари ҳуқуқини белгилайдиган асосий қоидалар, шунингдек, фуқароларнинг мурожаатларини кўриб чиқиш муддати ва тартиби белгиланган.

Фуқароларнинг мурожаатлари мазмунига кўра уч шаклда бўлади.

- 1) Таклиф;
- 2) Ариза;
- 3) Шикоят.

Таклиф-фуқароларнинг давлат органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг фаолиятини яхшилашга қаратилган мурожаатларидир.

Ариза - фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини рўёбга чиқариш тўғрисида илтимос баён этилган мурожаатлардир.

Шикоят - давлат органларининг, жамоат бирлашмаларининг, мулкчилик шаклидан қатъи назар корхоналар, муассасалар, ташкилотларнинг, мансабдор шахсларнинг хатти-харакатлари ёхуд қарорлари туфайли фуқароларнинг бузилган ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини тиклаш талаб қилинган мурожаатлардир.

Фуқароларнинг таклифлари таклиф тушган кундан эътиборан бир ой муддат ичида кўриб чиқилади, қўшимча ўрганишни талаб этадиган таклифлар бундан мустасно бўлиб, бу ҳақда таклиф киритган шахсга маълум қилинади.

Аризалар ва шикоятлар давлат органига, жамоат бирлашмасига, корхона, муассаса ва ташкилотга тушган кундан эътиборан бир ой муддат ичида ҳал этилади, улар масалани моҳиятан ҳал этишлари, қўшимча ўрганишлар ва текширишни талаб қилмайдиган масалаларни эса 15 кундан кечиктирмай ҳал этишлари шарт.

Ариза ёки шикоят ҳал этиш учун махсус текширувлар ўтказиш, қўшимча материалларни сўраб олиш ёки бошқа чора-тадбирлар кўриш зарур бўлса, тегишли орган, корхона, муассаса, ташкилот раҳбари ёки раҳбарининг ўринбосари ариза ёки шикоятни ҳал этиш муддатини, истисно тариқасида, узайтириши мумкин, бироқ бу муҳлат бир ойдан ошмаслиги лозим бўлиб, бу ҳақда ариза ёки шикоят берган шахсга маълум қилинади. Бунда мурожаатни кўриб чиқиш умумий муддати икки ойдан ошмаслиги керак.

Кўриб чиқилаётган ҳуқуқни тўлиқ таъминланиши биринчи навбатда бошқариш маданияти даражаси, ваколатли давлат органлари хизматчиларининг масъулияти ва онги билан боғлиқ.

4-§ Иқтисодий, ижтимоий ҳуқуқ ва эркинликларнинг конституциявий асослари

Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари ва эркинликлари ичида иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар муҳим роль эгаллайди.

Булар инсон ҳаётининг энг муҳим жабҳаларида, жумладан, мулкдор бўлиш, меҳнат қилиш, эркин касб танлаш, адолатли меҳнат шароитларида ишлаш, ишсизликдан ҳимояланиш, дам олиш, ижтимоий таъминот олиш, малакали тиббий хизматдан фойдаланиш, билим олиш ва илмий ва техникавий ижод эркинлиги, маданият, ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқларидир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 36-моддасида, яъни **“Хар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли. Банкга қўйилган омонатлар сир тутилиши ва мерос ҳуқуқи қонун билан кафолатланади”** деб белгиланган.

Мулк ҳуқуқи ҳар кимнинг ўзига тегишли мол-мулк ўз хоҳишига кўра, ўз манфаатини кўзлаб эғалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этишни англатади. Мулкдан фойдаланиш экологик муҳитга зарар етказмаслиги, фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги ҳамда ер ва бошқа табиий захиралардан оқилона фойдаланиш зарур. Ўзбекистон

Республикаси Конституциянинг 55-моддасида кўрсатилганидек, улар давлат муҳофазасидадир.

Мулк ҳуқуқига оид конституциявий нормаларни ривожланиши учун ва унинг ҳуқуқий механизмини яратишга диор бир қанча қонунлар қабул қилинди “Мулкчилик” тўғрисидаги, “Фуқаролик кодекси”, “Ижара тўғрисида”ги, “Валютани тартибга солиш тўғрисида”ги, “Қимматли қоғозлар ва фонд биржа лари тўғрисида”ги “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолати тўғрисида”ги “Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида”ги ва бошқалар шулар жумласидандир.

Ўзбекистон Республикасида айна вақтда мулкнинг хусусий ва оммавий (давлат) шакллари мавжуд ва булар бир хилда кафолатланади.

Ўзбекистон Республикасида барча мулкдорларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳимоя этилади. Мулкнинг барча шакллари дахлсиз ва қонун билан қўриқланади. Ўзбекистон Республикасида жамғарма, омонатлар барча тижорат банклари томонидан қабул қилиниши мумкин.

Ўзбекистон республикасида банк омонатчилари бўлиб, Ўзбекистон Республика фуқаролари, чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар ҳисобланади. Банк омонатининг сир тутилиши Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустаҳкамланганидек, инсонларнинг иқтисодий ҳуқуқлари сирасига киради. Банк томонидан омонат сирлари сақлашга оид муносабатлар Ўзбекистон Республикасини “Банк ва банк фаолияти тўғрисида”ги қонун билан тартибга солинади.

Фуқароларнинг мулклари давлат эҳтиёжлари учун, фақатгина қонунда белгиланган асосларда ва тартибда барча харажатларини коплаш шарти билан олиниши мумкин. Мулкдор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина мулкдан маҳрум этилиши мумкин.

Ўзбекистонда ҳар бир инсон мерос қолдириш ҳуқуқига эга эканлиги Ўзбекистон Конституцияси томонидан кафолатланади.

Мерос икки йўл билан қонун ва васият йўли билан қолдирилади.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси 1120-моддасида “ҳар бир шахс ўз мулкни тўлалигича ёки мулкнинг маълум бир қисмини бир кишига ёки давлатга ёхуд ўзини-ўзи бошқариш органларига мерос қолдириши, ўзининг васиятномасини ҳар қандай вақтда ўзгартириши ёки бекор қилиши мумкин” дейилган. Давлат васиятноманинг сир тутилиши кафолатлайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 37- моддасида **“Хар бир шахс меҳнат қилиш, эркин касб танлаш, адолатли меҳнат шароитларида ишлаш ва қонунда кўрсатилган тартибда ишсизликдан ҳимояланиш ҳуқуқига эгадир.**

Суд ҳукми билан тайинланган жазони ўташ тартибидан ёки қонунда кўрсатилган бошқа ҳоллардан ташқари мажбурий меҳнат тақиқланади” деб мустаҳкамланган.

Республикамизда қонун бўйича тўла эркин иқтисодий фаолият ҳар бир инсон учун таъминланади, муҳит танлаш, ўз меҳнатини сарфлаш эркинлиги, ҳар бир шахснинг меҳнат қилиш ҳуқуқи, эркин иш жойини танлаш, адолатли меҳнат шароитларида ишлаш ва ишсизликдан ҳимояланиш каби шахсларнинг конституциявий ҳуқуқлари Ўзбекистон Республикасининг “Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисидаги”ги, “Меҳнат муҳофазаси тўғрисида”ги қонунлари ва Ўзбекистон Республикаси Меҳнат Кодекси билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 39-оддасига кўра, яъни **“Хар ким қариганда, меҳнат лаёқатини йўқотганда, шунингдек боқувчисидан маҳрум бўлганда ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқига эга.**

Пенсиялар, нафақалар, ижтимоий ёрдам бошқа турларининг миқдори расман белгилаб қўйилган, тирикчилик учун зарар энг кам миқдордан оз бўлиши мумкин эмас”.

Булар сирасига пенсия, нафақа ва ижтимоий ночор фуқароларни пул ва шунга ўхшаш шакллардаги моддий таъминотлар билан таъминлаш киради. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг беш тамойилидан бири, давлатнинг олиб бораётган иқтисодий ва ижтимоий ислохатларини амалга оширишга кучли ижтимоий сиёсат олиб боришга асосланади. Ундан ташқари Ўзбекистон Республикасининг “Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисидаги” қонуни қабул қилинган.

Ҳозирда республикамизнинг бир қатор органлари ва институтлари фуқароларнинг ижтимоий таъминоти масалалари билан шуғулланиб, уларнинг конституциявий ҳуқуқларини давлат томонидан ижтимоий ҳимоя қилиш механизми яратилган. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи билан малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқи бир-бири билан узвий боғлиқдир.

Малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқи- деганда шахсларга махсус тиббий билимларга эга малакали шифокорлар ёрдамида тиббиёт муассасаларида ёки тиббий хизмат кўрсатиш мумкин бўлган жойларда махсус керакли тиббий ёрдам олиш билан фойдаланади.

Ўзбекистонда ҳар бир инсон малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқига эга. (Ўзбекистон Республикаси Конституциянинг 40-моддаси).

“Ўзбекистон Республикаси фуқаролари соғлиқни сақлаш борасида дахлсиз ҳуқуққа эгадирлар. Давлат ёши, жинси, ирки, миллати, тили, динга муносабати, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар фуқароларнинг соғлиғи сақланишини таъминлайди. Давлат фуқароларда касалликларнинг ҳар қандай шакллари борлигидан қатъи назар, уларнинг камситишлардан ҳимоя қилинишини кафолатлайди” деб мустаҳкамланган “Фуқароларнинг соғлиғини сақлаш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 29 августдаги қонунининг 13-моддасида.

Фуқаролар соғлиқини сақлаш ҳуқуқи куйидагиларда номоён бўлади:

- 1) фуқароларнинг соғлиқни сақлашга доир ҳуқуқлари давлат томонидан кафолатланишини таъминлаш;
- 2) фуқароларнинг соғлом турмуш тарзини шакллантириш;
- 3) давлат органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмаларининг фуқаролар соғлиғини сақлаш соҳасидаги фаолиятини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш.

Мамлакатимизда фуқароларнинг соғлиғини сақлашнинг давлат томонидан белгиланган асосий принциплари куйидагилардан иборат:

- соғлиқни сақлаш соҳасида инсон ҳуқуқларига риоя қилиниши;
- аҳолининг барча қатламлари тиббий ёрдамдан баҳраманд бўла олиши;
- профилактика чора-тадбирларининг устунлиги;
- соғлиқини йўқотган тақдирда фуқароларнинг ижтимоий ҳимоя қилиниши;
- тиббиёт фанининг амалиёт билан бирлиги.

Ўзбекистон Республикасида соғлиқни сақлашнинг давлат, хусусий ва бошқа тизимлари йиғиндисидан иборат ягона соғлиқни сақлаш тизими амал қилади.

Ўзбекистон Республикасида бу соҳада, шунингдек, “ОИТС билан касалланишнинг олдини олиш тўғрисида”ги қонун, “Аҳолининг сил касаллигидан муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонун, “Давлат санитария назорати тўғрисида”ги қонун, “Қон ва унинг таркибий қисмлари донорлиги тўғрисида”ги қонун ва улар асосида қабул қилинган бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар муҳим ўрин эгаллайди.

Шахснинг баркамол бўлишида билим олиш ҳуқуқи катта аҳамият касб этади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 41-моддасида **«Ҳар ким билим олиш ҳуқуқига эга. Бепул умумий таълим олиш давлат томонидан кафолатланади. Мактаб ишлари давлат назоратидадир.»** дейилгандир.

Таълим- бу давлат томонидан қатъий ўрнатилган таълим меъёрларини ўрганиш бўлиб, шахс, жамият ва давлат манфаатлари йўлида, аниқ мақсадга қаратилган таълим тарбия жараёнидир.

Таълим инсон турмуш тарзининг ажралмас элементиدير. Унга нафақат моддий жиҳатдан таъминланиш воситаси, балки саломатлик ҳамда жамият ҳаётида мунтазам иштирок этиш воситаси сифатида ҳам қаралади. Таълим ҳар қандай ривожланган жамиятнинг асоси ҳисобланади. Маданият таълимсиз мавжуд бўлмайди. Бу жамиятда адолатсизлик ва тенгсизликни бартараф этишнинг воситаларидан биридир.

Ўзбекистон республикаси қонунчилигида хусусан, 1997 йил 29 августдаги “Таълим тўғрисида”ги қонунда **билим олиш ҳуқуқи** жинси, тили, ёши, ирқий, миллий мансублиги, эътиқоди, динга муносабати, ижтимоий келиб чиқиши, хизмат тури, ижтимоий мавқеи, турар жойи, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қанча вақт яшаётганлигидан қатъи назар, ҳар кимга билим олишда тенг ҳуқуқлар қафолатланиши мустаҳкамланган.

Қонунга кўра таълимнинг қуйидаги турлари мавжуд: мактабгача таълим; умумий ўрта таълим; ўрта махсус, касб-ҳунар таълими; олий таълим; олий ўқув юртидан кейинги таълим; кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш; мактабдан ташқари таълим.

Билим олиш ҳуқуқи:

давлат ва нодавлат таълим муассасаларини ривожлантириш;

ишлаб чиқаришдан ажралган ва ажралмаган ҳолда таълим олишни ташкил этиш;

таълим ва кадрлар тайёрлаш давлат дастурлари асосида бепул ўқитиш, шунингдек таълим муассасаларида шартнома асосида тўлов эвазига касб-ҳунар ўргатиш;

барча турдаги таълим муассасаларининг битирувчилари кейинги босқичдаги ўқув юртларига киришда тенг ҳуқуқларга эга бўлиши;

оилада ёки ўзи мустақил равишда билим олган фуқароларга аккредитациядан ўтган таълим муассасаларида экстернат тартибида аттестациядан ўтиш ҳуқуқини бериш орқали таъминланади.

“Абу Наср Форобийнинг уқтиришича, иложи бўлса олдин тарбия, сўнгра таълим берилиши лозим. Уйда, оиласида яхши тарбия кўрган бола ихлос ва ишонч билан таълим олишга, илм-фанни ўрганишга интилади.

Агар ёшларда маънавий камолот зарур бўлса, уларда иштиёқ суист бўлади. Ана шуларни ҳисобга олиб, Форобий аввал ёшларни тарбиялаб, меҳнат қилишга ва касб-ҳунарни ўргатиб, кейин таълим бериш лозим.”¹⁸

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида умумий таълимни давлат томонидан бепуллиги қафолатлаб қўйилган. Бу эса бир томондан аҳолининг таълим олшга бўлган ижтимоий эҳтиёжини қондиришда бош ҳуқуқий асос ва анча инсонпарвар, демократик хусусият касб этади.

Жаҳонда санокли давлатларда мавжуд бўлган кадрлар тайёрлаш соҳасида махсус дастур, яъни “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” Олий Мажлис томонидан қабул қилиниб, юқори малакали кадрлар тайёрлашнинг замон талабларига жавоб берадиган тизимини шакллантириш ва ривожлантириш, ҳар томонлама камол топган шахсни шакллантириш учун ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий, психологик-педагогик ва бошқа шароитларни яратишни ўз олдига мақсад қилиб қуйган ва кадрлар тайёрлашда таълимнинг узлуксизлигига катта эътибор берилди. Мамлакатимизда саводхонлик даражаси анча юқори бўлиб, бу кўрсаткич 97,7 % ни ташкил этади. Айни вақтда жаҳонда саводсизликка қарши кураш ҳали давом этаётганини ҳисобга олсак, Ўзбекистонда бу соҳада қудратли моддий-техник база мавжудлигини эътиборга олиш лозим. Албатта, жамиятда ялпи саводлилик кўламини ошириш бу умум таълим муассасалари(мактаблар) гарданига тушади. Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда жами 9 мингдан ортиқ умум таълим муассасалари, яъни мактаблар фаолият кўрсатмоқда.

Конституциянинг 42-моддасида берилишича, **“Ҳар кимга илмий ва техникавий ижод эркинлиги, маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи қафолатланади. Давлат жамиятнинг маданий, илмий ва техникавий ривожланишига ғамхўрлик**

¹⁸ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т., 1998. 130-134 бетлар.

қилади.” Конституциямиз маданий бойликларимиздан ҳар бир кишининг фойдаланиш ҳуқуқини кафолатлайди. Маданият деганда инсон томонидан яратилган барча бойликлар, ютуқлар йиғиндиси тушунилади ва у ижтимоий ҳаётда универсал хусусиятга эга.

Маданиятнинг таркибий қисмларини фан, таълим ва санъат ташкил қилади. Адабий, мусиқий, бадиий асарлар ва халқ эпоси, илмий назария ва ҳунарлар маданият феноменига киради. Ҳар бир маданият элементи халқ ҳаётининг у ёки бу кўринишини ўзида акс эттиради. Ҳар биримизнинг санъат, кино, адабиёт, мусиқа дунёсидан баҳраманд бўлиш ҳуқуқимиз асосий қонунимизда мустаҳкамланади. Барча учун театр, музей, кутубхона ва архитектура ёдгорликлари эшиклари ҳеч бир тўсиқсиз очикдир. Ҳар бир шахс истаган фан ва техника соҳаси билан шуғулланиши мумкин. Буни давлатимиз ҳуқуқий, ташкилий, моддий ва сиёсий жиҳатдан кафолатлайди.

5-§ Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолатлари. Фуқароларнинг бурчлари

Фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамланган ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишни давлат томонидан таъминлашга ёрдам берадиган воситалар, усуллар ва шарт- шароитлар мажмуи кафолат тушунчасини беради.

Кафолатнинг асосий вазифаси, фуқароларни ҳуқуқ ва эркинликларни амалга ошириш жараёнида вужудга келадиган тўсиқларни бартараф этиш билан боғлиқ бўлган мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлашдир. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 43- моддасида “**Давлат фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамланган ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлайди**” дейилган.

Кафолатларни қуйидагича туркумлаш мумкин:

- 1. Юридик (ҳуқуқий)**
- 2. Ижтимоий-сиёсий**
- 3. Иқтисодий(моддий)**

Фуқароларни ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашда **юридик** кафолатлар алоҳида ўрин тутади, чунки бошқа барча кафолатлар юридик жиҳатдан тартибга солинишни тақоза этади. Яъни, юридик кафолатлар фуқароларни ҳуқуқ ва эркинликларни қонунлар асосида ҳуқуқий жиҳатдан кафолатланишидир. Юридик кафолатларни реал амалга ошиши фақат демократик режим шароитида кузатилади.

Юридик кафолатлар қуйидагиларни ўз ичига олади:

- Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузиш мумкин бўлган ҳаракатларни таъқиқлаш ва чегаралашнинг юридик меъёрларини мустаҳкамлаш,
- Фуқароларнинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларини ҳеч қандай тўсиқсиз амалга оширишларида давлат идоралари ва мансабдор шахслар маъсулигини.
- Тажовуз этишни, мустаҳкамлашни таъминловчи махсус меъёрлар (шикоят қилиш ҳуқуқи, судга мурожаат қилиш ҳуқуқи) мавжудлиги.
- Ҳуқуқларни бузганлик учун юридик жавобгарнинг белгиланганлиги (мулкӣ, интизомӣ, маъмурий, жиноий).
- Фуқароларга қаратилган ва ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлган, тегишли давлат ва фуқароларнинг ҳуқуқларини амалга оширишни мустаҳкамлашга жамоат идоралари, мансабдор шахсларнинг фаолияти.

Юридик кафолатларнинг қуйидаги шакллари мавжуд:

1. Конституциявий ҳуқуқий кафолатлар

2. Судлар томонидан ҳуқуқ ва эркинликларни кафолатлаш
3. Омбудсман фаолияти
4. Ҳукумат фаолияти

Конституциявий ҳуқуқий кафолатларга - мамлакатнинг Конституциясининг ўзида бевосита мустаҳкамланган кафолатлар киради. Ўзбекистон Республикаси Конституциянинг Х бобининг 43-46-моддаларида мустаҳкамланган нормалар.

Судлар томонидан ҳуқуқ ва эркинликларни кафолатлаш – фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини судлар орқали ҳимоя қилинишидир. Унинг мазмунини:

- ҳар бир фуқаро давлат органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ёки мансабдор шахсларнинг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари (қарорлари) билан ўз ҳуқуқлари ёки эркинликлари бузилган деб ҳисобласа, шикоят билан судга мурожаат қилиш ҳуқуқи орқали ўз ҳуқуқ ва эркинликларни ҳимоя қилиш.

Омбудсман фаолияти - Ўзбекистон Республикасининг фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларининг ҳимояси соҳасидага қонун ҳужжатларига риоя этилиши Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман) томонидан ҳам амалга оширилади. Унинг фаолияти Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 24 апрелдаги “Олий Мажлиснинг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (ОМБУДСМАН) тўғрисида”ги қонунига мувофиқ Ўзбекистон Республикасида давлат органлари, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслар томонидан инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги амалдаги қонунчиликка риоя этилишининг самарадорлиги устидан парламент назоратини ўрнатади. Вакил кўрилаётган масалалар бўйича хулосалар қабул қилади. Хулосалар фақат тавсиявий характерга эга.

Ҳукумат фаолияти – ҳукумат томонидан фуқароларнинг бузилган ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг чиқарган норматив ҳуқуқий ҳужжатлар асосида амалга оширилади.

Сиёсий кафолат- бу давлатда амал қилиб турган сиёсий тизим. Ушбу тизим, мамлакатнинг олиб бораётган сиёсий майдондаги фаолияти орқали жамиятда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг бузилишидан ҳимоя этиш учун хизмат қилади. Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини сиёсий кафолатлаш қуйидагиларга боғлиқ:

- давлатнинг мамлакат миқёсида олиб бораётган сиёсатининг мақсадига
- сиёсий плюрализмга
- сиёсий мафкурага
- инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ҳолатига
- оммавий ахборот воситаларининг фаолиятига

Иқтисодий кафолатларга вужудга келган ишлаб чиқариш муносабатлари, иқтисодий тизим киради. Мустақил Ўзбекистон бозор муносабатларига асосланган, мулкчиликнинг барча шакллари тенглиги ва ҳимоясини тан олган ҳолда давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш йўли билан мулкдорларни сафини кенгайтирадиган ҳуқуқий жамиятни барпо этмоқда. Қилинаётган ушбу ҳаракатлар халқни иқтисодий кафолатлашга ёрдам беради.

Иқтисодий кафолатларга:

- адолатли истеъмол саватини давлат томонидан расмий равишда мустаҳкамлаш,
- энг кам ойлик иш ҳақи миқдорини белгилаш.
- давлат томонидан аҳолини кам таъминланган қатламни, вояга етмаганлар ва ногиронларни моддий жиҳатдан қўллаб- қувватлаш
- барча мулк шакллари тенглигини ҳамда фуқароларни мулк ҳуқуқларини таъминлаш киради.

Ўзбекистон Республикасида фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатлаш Конституция асосида қабул қилинган махсус қонунлар орқали ҳам тартибга солинади. Ушбу қонунларга: “Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида”ги, “Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида”ги, “Адвокатлик фаолиятининг кафолатлари ва адвокатларнинг ижтимоий ҳимояси тўғрисида”ги, “Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги, “Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида”ги, “Қасаба уюшмалари, уларнинг ҳуқуқлари ва фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”ги, “Фуқароларнинг банклардаги омонатларини ҳимоялаш кафолатлари тўғрисида”ги, “Тадбиркорлик ва тадбиркорлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”ги қонунлар киради.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 44-моддасида **“Ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади”** деб мустаҳкамланган. Ушбу конституциявий ҳуқуқий норма бевосита Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 30 августда “Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида”ги қонунда тўла ривожлантирилган.

Ҳар бир фуқаро давлат органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ёки мансабдор шахсларнинг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари (қарорлари) билан ўз ҳуқуқлари ёки эркинликлари бузилган деб ҳисобласа, шикоят билан судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга.

Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 14 декабрдаги “Судлар тўғрисида”ги (янги таҳрири) қонунига кўра фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатларини ҳар қандай тажовузлардан ҳимоя қилиш суд органларининг вазифаси этиб кўрсатилган. Шунингдек, Ўзбекистон Республикасини “Прокуратура тўғрисида”ги (янги таҳрири) қонунинг 4-моддасига кўра прокуратура органлари ўз фаолиятининг асосий йўналишларидан бири фуқаронинг ҳуқуқ ҳамда эркинликларини таъминлашга қаратилган қонунлар ижроси устидан назорат қилиш мустаҳкамлаб қўйилган.

Шикоят деганда фуқароларнинг бузилган ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини тиклаш тўғрисидаги талаби баён этилган мурожаатини тушунамиз.

Судга шикоят қилиш ҳуқуқи – фуқаролар томонидан уларнинг бузилган ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини суд тартибида тиклашни талаб этган ҳуқуқидир.

Ўзбекистон Республикасининг “Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида”ги қонунига биноан давлат органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ва мансабдор шахсларнинг судга шикоят қилишга лойиқ хатти-ҳаракатлари (қарорлари) жумласига:

а) фуқаронинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузган;

б) фуқаронинг ўз ҳуқуқлари ва эркинликларини рўёбга чиқаришига монелик туғдирган;

в) фуқаро зиммасига қонунга ҳилоф равишда қандайдир мажбурият юклатилишига сабаб бўлган хатти-ҳаракатлар (қарорлар) киради.

Фуқаро ўз ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар (қарорлар) устидан шикоят билан бевосита судга ёки тобелик тартибида юқори турувчи органга ёхуд мансабдор шахсга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга.

Берилган шикоятни тегишли давлат органи, мансабдор шахс бир ойлик муддатда кўриб чиқишлари шарт. Агар фуқаронинг шикоятини қаноатлантириш рад қилинган бўлса ёки у шикоят берган кундан бошлаб бир ой мобайнида жавоб олмаган бўлса, судга шикоят билан мурожаат қилишга ҳақли.

Фуқароларнинг конституциявий бурчлари – бу Конституция даражасида мустаҳкамланган ва тегишли давлат ҳудудида яшовчи ҳар бир фуқаро учун жамият,

давлат ва шахслар манфаати йўлида маълум бир ҳатти- ҳаракатларни бажариш ёки улардан тийилиш мажбуриятидир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов Олий Мажлиснинг биринчи чақириқ VI-сессиясида қилган маърузасида: "Инсоннинг ўз ҳуқуқ ва бурчларини билиши инсоннинг конституциявий ҳуқуқларининг таъминланишини кафолатлайди. Биз одамлардаги эски тузум психологиясини ўзгартиришимиз ва янги ҳуқуқий онгни шакллантиришимиз лозим. Инсон англасинки, эркинлик – бу бурч масъулиятидир" деб таъкидланди.. Ўзбекистон Республикаси Конституциянинг 19-моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси фуқароси ва давлат бир-бирига нисбатан бўлган ҳуқуқлари ва бурчлари билан ўзаро боғлиқдир.

Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг бурчлари Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 47-52 – моддаларида мустаҳкамланган бўлиб улар қуйидагилардан иборат:

- Барча фуқаролар Конституцияда белгилаб қўйилган бурчларини бажарадилар.
- Фуқаролар Конституция ва қонунларга риоя этишга, бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари эркинликлари, шаъни ва кадр-қимматини ҳурмат қилишга мажбурдирлар.
- Фуқаролар Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини авайлаб асрашга мажбурдирлар. Маданият ёдгорликлари давлат муҳофазасидадир.
- Фуқаролар атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар.
- Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашга мажбурдирлар.
- Ўзбекистон Республикасини ҳимоя қилиш - Ўзбекистон Республикаси ҳар бир фуқаросинининг бурчидир. Фуқаролар қонунда белгиланган тартибда ҳарбий ёки муқобил хизматни ўташга мажбурдирлар.

Ҳар бир фуқаро қонун олдида тенгдир ва бошқа фуқароларнинг миллати, тили, дини ва этноқодини ҳурмат қилиши шарт. Ҳар бир фуқаро ўз ҳуқуқ ва эркинликларидан манфаатлари йўлида фойдаланаётганда, унинг ҳатти-ҳаракатлари бошқаларга, яъни шахс, давлат ва жамият манфаатларига зарар етказмаслиги лозим.

6-мавзу: ЎЗБЕКИСТОНДА ЖАМИЯТ ВА ШАХС МУНОСАБАТЛАРИНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ АСОСЛАРИ

1-§. Жамиятнинг иқтисодий асослари

2-§. Мулк ва унинг шакллари

3-§. Жамоат бирлашмалари тушунчаси ва тизими

4-§. Жамиятда оиланинг ўрни ва унинг ҳуқуқий ҳимояланганл

5-§. Сиёсий институтлар тизимида оммавий ахборот воситаларининг ўрни ва аҳамият

6-§. Диний ташкилотлар ва бирлашмаларнинг ҳуқуқий мақоми.

1-§. Жамиятнинг иқтисодий асослари.

Жамиятнинг иқтисодий негизлари деганда, жамиятдаги мавжуд иқтисодий ҳаёт, ишлаб чиқариш воситаларига нисбатан мулкчилик шакллари, ижтимоий йўналишга қаратилган ишлаб чиқариш мақсади, жамиятда ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг адолат принципи асосида тақсимланиш, хўжаликни бошқаришда бозор иқтисодиёти принципларига асосланганлик тушунилади.

Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигининг дастлабки кунлариданоқ, жамият тараққиёти учун муҳим саналган иқтисодий ижтимоий соҳаларда муҳим ўзгаришлар ва янгиликларни назарий асослантириб ҳаётга тадбиқ эта бошлади."Жамиятнинг иқтисодий негизлари" – деб, номланган XII-бобда, республикамиз ҳаётининг иқтисодий

асослари яъни мулкчилик масалалари, хўжалик юритиш ва тадбиркорлик фаолиятининг кафолатлари белгиланиб, ҳозирги пайтда бозор муносабатларини ривожлантириш амалга оширилаётган ислохотларни чуқурлаштиришда аҳамияти беқиёсдир.

Ўзбекистонда яшовчи ҳар бир фуқаронинг иқтисодий ҳуқуқ ва эркинликлари бевосита конституциямизда ўз аксини топган. Жумладан Конституциянинг 36-моддасида шундай дейилади, "Ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли. Банкка қўйилган омонатлар сир тутилиши ва мерос ҳуқуқи қонун билан кафолатланади". Демак, ҳар бир инсон дунёга келмасдан туриб ҳам ҳаётининг даврида ҳам қонуний асосда ўз мулкига ихтиёрий асосда эгаллик қиладилар. Шундай ҳолатлар ҳам бўладики, бола она қорнидаги даврида ҳам қонунда кўрсатилган тартибда мулкка эгаллик ҳуқуқини сақлаб қолади. Бу ҳолат тегишли қонунчилигимизда мустаҳкамланиб қўйилган.

Мулкка бўлган ҳуқуқ нафақат Конституциямизда, балки Фуқаролик Кодексида, "Мулкчилик тўғрисида"ги, "Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида"ги "Тадбиркорлик ва тадбиркорлик фаолиятининг эркинлиги тўғрисида"ги қонунлар ва бошқа қонун ҳужжатларида ҳам ўз аксини топган.

Бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этади. Давлат истеъмолчиларнинг ҳуқуқи устунлигини ҳисобга олиб, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигини, барча мулк шаклларидаги тенг ҳуқуқлилигини ва ҳуқуқий жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилишини кафолатлайди. Бу муносабат конституциямизнинг 53-моддасида ўз аксини топган. Биламизки, мустақилликдан олдинги даврда барча мулк давлатга тегишли бўлган. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг, бозор муносабатларига ўтиш даврида мулкнинг хилма-хил шакллари жорий қилина бошланди. Жумладан, давлат ўзига тегишли бўлган мулкларни аста-секин хусусийлаштириб, инсонларнинг хусусий мулкка бўлган ҳуқуқларни шакллантира бошлади.

Жамиятнинг иқтисодий негизини асосан мулкий муносабатлар ташкил этади. Кишилар томонидан яратилган ёки табиат томонидан инсонларга ўзига хос тарзда тақдим этилган бойликлар доим мулк бўлиб келган. Мулк эгаси бўлиш ёки бўлмаслигига қараб, кишиларнинг жамиятдаги мавқеи ва ўрни бевосита ўлчаниб боради.

"Энг асосий ижтимоий институт бўлган мулкка (асосан, хусусий мулкка) муносабатнинг ўзгариши - деб таъкидлайди И.Каримов, бутун жамиятни ва хусусан, иқтисодий ҳаётни демократиялашнинг бош бўғини бўлди. Жамиятни сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий янгилаш асосан янги мулкчилик муносабатлари орқали ўтади"¹⁹.

Мамлакатимизда бозор муносабатларини шакллантириш, мулкчилик муносабатларини тубдан қайта кўриб чиқишга олиб келади. Инсонларнинг мулкка бўлган ҳуқуқларини кенгайтиришга бевосита асос бўлади. Айниқса, мулкни хусусийлаштириш масаласи давлат олдида турган муҳим масалаларидан бири бўлиб қолди. Шу сабабли Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши 1991 йил 19 ноябрда "Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида" қонун қабул қилди. Бу қонун асосида давлат тасарруфида бўлган корхона ва ташкилотлар энди аста-секин давлат тасарруфидан чиқарилиб, мулкдорларга топширила бошланди. Бу қонун бўйича ер, ер ости бойликлари, ички сув, ҳаво ҳавзаси, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, бошқа табиий захиралар, маданият бойликлари ва тарихий бойликлар давлат тасарруфидан чиқарилмайди. Давлат тасарруфидан чиқарилмайдиган ва хусусийлаштирилмайдиган корхоналар ва мол-мулкларнинг турлари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси таклифига мувофиқ, Олий Мажлис палаталари томонидан белгиланади. Демак, ҳар қандай мулк ҳар доим ҳам хусусийлаштирилмас экан.

¹⁹ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т. «Ўзбекистон» 1998, 558-559-бетлар.

Мамлакатимиз Олий Мажлиси томонидан мулкчилик муносабатларини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш мақсадида бир қанча қонунлар қабул қилинди. Булар жумласига; мулкчилик тўғрисидаги, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисидаги, ижара тўғрисидаги, давлат уй-жой фондини хусусийлаштириш тўғрисидаги ва бошқа қонунларни киритиш мумкин

Мамлакатни модернизация қилиш ва аҳолига муносиб турмуш шароити яратиб бериш борасида ўз олдимизга қўйган мақсад ва вазифаларимиз ҳамда минтақа ва жаҳон бозорларида рўй бераётган ўзгаришлар, кучли талаб ва рақобат иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштиришни объектив шарт қилиб қўймоқда.

Ҳозирги ривожланиш даврида хусусий тадбиркорларга зарур ресурсларни сотиб олиш ва ўз маҳсулотини сотиш учун бозорларга чиқиш имкониятларини кенгайтириш бўйича бошланган ишларни давом эттириш, биржа ва аукцион савдолари орқали сотилаётган товарлар тури ва ҳажмини кенгайтиришга қаратилган қатъий чора-тадбирлар кўриш, марказлаштирилган тақсимот тизимига қайтишга бўлган ҳар қандай уринишларга барҳам бериш айниқса муҳим аҳамиятга эга.

Дунёнинг ривожланган мамлакатларида бўлгани каби, бизда ҳам текширишлар натижалари бўйича молиявий ва маъмурий жазоларни (мисол учун, хўжалик субъекти фаолиятига жиддий таъсир кўрсатадиган катта миқдорда жарима олиш, корхона фаолиятини тўхтатиб қўйиш ёки тугатиш, ҳисоб рақамидан фойдаланишни тақиқлаш ва ҳақозаларни) фақат суд томонидан тайинлаш тизимига ўтиш вақти етди.

Ишлаб чиқаришнинг жадал модернизация қилиниши, замонавий қувватларнинг ишга туширилиши истеъмол бозорини сифатли ва рақобатга бардошли маҳсулотлар билан тўлдириш имконини бермоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий жараёнлар ҳақида тўхталиб, иқтисодий соҳадаги вазифалар ҳақида тўхталиб қўйидагиларни эътироф этди: “Ижтимоий жиҳатдан йўналтирилган бозор иқтисодиётини босқичма –босқич шакллантириш, тадбиркорликка эркинлик бериш, тажрибалар ва иқтисодий янгиликларни рағбатлантириш, иқтисодий омиллар воситасини ишга солиш, тайёрга-айёрликни батамом тугатиш”ни муҳим масалалардан эканлигини таъкидлаб ўтган эди.

2-§. Мулк ва унинг шакллари

Мулк –ишлаб чиқаришнинг зарур шarti ва ишлаб чиқарилган бойликларнинг ўзлаштирилиши натижаси ҳисобланади. Инсонлар буюмларни, неъматларни ўзиники қилиб олгандагина ўзлаштиришлари мумкин, чунки жамиятда ўзганики бўлган неъматларни ўзлаштириб бўлмайди. Ҳар бир шахс мулкдор бўлиш ҳуқуқига эга бўлиб, ўз мулкдан ихтиёрий равишда ва исталган вақтда фойдаланади. Мулк соҳиби ўз мулкига мустақил таяниб иш кўради.

Мулк ишлаб чиқариш воситалари ва ишлаб чиқарилган маҳсулотларни эгаллаш, фойдаланиш ва уларни тасарруф этиш соҳасида бўладиган ижтимоий муносабатларнинг мажмуи сифатида таърифланиши ҳам мумкин. Жамиятнинг иқтисодий мустақиллигини таъминлаш мамлакатимизда бозор муносабатларини шакллантириш билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, зеро, ҳеч қайси бир мамлакатни мулкчилик муносабатларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Ўзбекистон Республикаси Мулкчилик тўғрисидаги қонунига кўра, мулкдор ўзига тегишли мол-мулкка ўз ихтиёрига кўра эгаллик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади. Бунга асосан мулкдор ўз мулкига бўлган ҳуқуқларини ихтиёрий равишда ўз хоҳишига кўра амалга оширади. Мулкдорнинг ўз хоҳиши дейилганда, унинг ўз эрки, иродаси билан ўзининг, шунингдек бошқаларнинг ёки ижтимоий манфаатларини кўзлаб бировнинг тазйиқисиз, зўрлашсиз ҳаракат қилиши назарда тутилади.

Мамлакатимизда кичик ва ўрта бизнес, хусусий тадбиркорлик етакчи роль ўйнайдиган кўп укладли иқтисодиёт жадал шаклланмоқда. Кичик бизнесни

ривожлантиришни рағбатлантиришга қаратилган чора-тадбирлар, тадбиркорларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича самарали механизмнинг амалда жорий этилгани иқтисодий-ҳуқуқий катта аҳамиятга эга бўлган хусусий тармоқни янада ривожлантириш ва мустаҳкамлаш имконини берди²⁰.

Ўзбекистон Республикаси “Мулкчилик тўғрисида”ги қонунига кўра, мулкдор ўзига тегишли бўлган мулкка эгалик қилади, фойдаланади ҳамда тасарруф этади.

Мулкни эгаллаш ҳуқуқи – Мулкни кўлда ёки унга нисбатан ўз ҳуқуқларини амалга оширадиган имкон берувчи бирон жойда сақлаб туришга айтилади. Бировнинг ўғирлатган ёки йўқотган мулкни кўлда сақлашга қонунсиз эгаллаш деб айтилади.

Мулкдан фойдаланиш ҳуқуқи – Мулкнинг фойдали хусусиятларини олишга, мулкдан иқтисодий мақсадларда фойдаланишга тушунамиз. Мулкдан фойдаланиш ҳуқуқи, мулкни эгалик қилиш ҳуқуқи билан узвий равишда боғлиқдир. Негаки мулкка эгалик қилмай туриб, ундан фойдаланиб бўлмайди. Яъни халқ табири билан айтганда, йўқ нарсадан бор қилиб бўлмайди. Ўзганининг мулкдан келишувсиз, қонунда кўрсатилмаган тартибда фойдаланилса, ноқонуний фойдаланиш деб топилади.

Мулкни тасарруф этиш ҳуқуқи – Мулкнинг тақдирини белгилашга, мулк юзасидан бошқа шахслар билан бўладиган ҳуқуқий муносабатни белгилаш, ўзгартириш, ёки бекор қилишга қаратилган ҳуқуқга айтилади. Агар шахс қонуний равишда тасарруф этган бўлса, бошқа шахслар билан мулк юзасидан битимлар, шартномалар шунингдек, мулкни сотиш, ҳадя қилиш, ижарага қўйиши мумкин.

Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларациясининг 17-моддасида кўрсатилишича: Ҳар бир инсон яқка ҳолда, шунингдек бошқалар билан биргаликда мулкка эгалик қилиш ҳуқуқига эга. Ҳеч ким зўравонлик билан ўз мулкдан маҳрум этилиши мумкин эмас.

Мулкдорлар ўзларига тегишли бўлган мол-мулкдан қонунга зид ҳолда фойдаланишга, бировларнинг мулк ҳуқуқларини камситишларига йўл қўйилмайди. Оддий мисол қилиб, агар шахс бирон-бир кўп қаватли уй қурмоқчи бўлса, албатта кўшнисининг розилигини олиб, кейингина уй қуришлиги мумкин. Агар ўзбошимчалик билан бу ҳаракатни амалга оширса, тегишли тартибда ҳаракати асоссиз деб топилади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 54-моддасида шундай дейилади: Мулкдор мулкдан фойдаланишда экологик муҳитга зарар етказмаслиги, фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг ҳуқуқларини ҳамда қонуний билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт.

Фуқаролик Кодексининг 192- моддасига кўра, йўқолган ашёни топиб олган шахс бу ҳақда уни йўқотган шахсни ёки ашё эгасини ёхуд уни олиш ҳуқуқига эга бўлган ўзга маълум шахслардан биронтасини дарҳол хабардор этиши ҳамда топилган ашёни шу шахсга топшириши шарт.

Фуқаролик Кодексининг 193- моддасига асосан, агар олти ой мобайнида топилманинг эгаси аниқланмаса, ашёни топиб олган шахс унга эгалик ҳуқуқини қўлга киритади.

Мулк шакли деганда- Моддий неъматларни муайн субъектларга тегишли бўлишини мустаҳкамловчи ва тегишли мулкнинг ҳуқуқий режимини белгитловчи ҳуқуқий меъёрлар йиғиндисидан иборат.

Ўзбекистон Республикаси ФК нинг 167-моддасига Ўзбекистон Республикаси куйидаги мулк шакллари мавжуд:

1. Хусусий мулк.

2. Оммавий мулк.

Шу билан бирга хусусий мулк ҳам бир неча турларга бўлинади: а) яқка шахсга тегишли мулк. б) нодавлат юридик шахслар мулки. Оммавий мулк эса: а) Ўзбекистон Республикаси мулки. б) маъмурий тузилмалар мулки. (муниципал мулк).

²⁰ И.А. Каримов «Ислохатлар стратегияси –мамлакатимиз иқтисодий салоҳиятини юксалтиришдир.» “Ўзбекистон” 2003 й. 6-бет.

3-§. Жамоат бирлашмалари тушунчаси ва тизими.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 56-моддасига асосан касаба уюшмалар, олимларнинг жамиятлари, хотин-қизлар, фахрийлар ва ёшлар ташкилотлари, ижодий уюшмалар, оммавий ҳаракатлар ва фуқароларнинг бошқа уюшмалари жамоат бирлашмаси сифатида эътироф этилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси жамоат бирлашмаларига ўз уставларида назарда тутилган асосий мақсад ва вазифаларни бажариш имконини кафолатлайди. Бу кафолат фуқароларнинг ихтиёрий уюшишга бўлган ҳуқуқларини рўёбга чиқариш учун ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқий асоси яратилган-Конституциянинг XIII боби ҳамда фуқароларнинг жамият ва давлатни бошқаришда иштирок этиш (32-модда), касаба уюшмаларига, сиёсий партияларга, жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда қатнашиш (34-модда) ҳуқуқи кафолатланган.

Ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 15 февралда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида”ги Қонунида жамоат бирлашмаси тушунчаси, мақсади, шакллари, фаолият доираси ва ҳуқуқлари, мақоми ва рўйхатга олиниши каби нормалар ўз ифодасини топган.

Ўз ҳуқуқлари, эркинликларини ҳамда сиёсат, иқтисодиёт, ижтимоий ривожланиш, фан, маданият, экология ва ҳаётнинг бошқа соҳаларидаги қонуний манфаатларини биргаликда рўёбга чиқариш учун бирлашган фуқароларнинг хоҳиш-иродаларини эркин билдиришлари натижасида вужудга келган ихтиёрий тузилма жамоат бирлашмаси ҳисобланади.

Жамоат бирлашмалари уставида белгиланган мақсад ва вазифаларни амалга ошириш учун ташкил этилади. “Жамоат бирлашмалари тўғрисида”ги Қонуннинг 3-моддасига кўра, “Жамоат бирлашмалари фуқаролик, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар ҳамда эркинликларни рўёбга чиқариш ва ҳимоя қилиш, фуқароларнинг фаоллиги ва ташаббускорлигини, давлат ва жамият ишларини бошқаришда уларнинг иштирок этишини ривожлантириш касбкор ва ҳаваскорлик қизиқишларини қондириш; илмий, техникавий ва бадиий ижодкорликни ривожлантириш; аҳолининг сихат-саломатлигини сақлаш, хайрия фаолиятида қатнашиш; маданий-маърифий, физкультура-соғломлаштириш ва спорт ишларини ўтказиш; табиатни, тарих ва маданият ёдгорликларни муҳофаза қилиш; ватанпарварлик ва инсонпарварлик тарбияси; республикалараро ва халқаро алоқаларни кенгайтириш, халқлар ўртасида тинчлик ва дўстликни мустаҳкамлаш; қонунда тақиқланмаган бошқа фаолиятни амалга ошириш мақсадида тузилади”.

Жамоат бирлашмаси деганда унинг моҳиятига эътибор бериш керак бўлади. Жамоат бирлашмаси бирон-бир шахсни ёки оилани ёхуд айрим гуруҳларнинг шахсий фойда олиш истагини ифодаламайди. Жамоат бирлашмалари одатда ғоя, ирода билан ҳаракатга келади, уларнинг ягона мақсади-жамиятни такомиллаштириш. Улар ўз олдига назорат қилиш ёки фойда олиш вазифасини кўймайди, балки улар жамиятни мукамаллаштириш йўналиши ва истагида фаолият юритади. Демак, жамоат бирлашмалари фуқароларга ўзларига ўзлари ёрдам беришлари, ўз ҳаётларини жамиятни такомиллаштириш орқали яхшилашлари имконини беради.

Жамоат бирлашмалари ўз аъзоларининг ихтиёрийлиги, тенг ҳуқуқлилиги, ўзини-ўзи бошқариш, қонунийлик ва ошқоралик тамойиллари асосида тузилади ва фаолият кўрсатади.

Жамоат бирлашмалари ўзларининг устав фаолиятига ҳамда ташкилий-ҳуқуқий мақомига кўра учта турга бўлинади:

1. Халқаро миқёсдаги жамоат бирлашмаси
2. Республика миқёсдаги жамоат бирлашмаси
3. Маҳаллий миқёсдаги жамоат бирлашмасига

Халқаро жамоат бирлашмалари дейилганда - ўз уставига ва Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларига мувофиқ Ўзбекистон ҳудудида ҳамда битта ёки ундан кўпроқ чет эл давлати ҳудудида фаолият олиб бориши мумкин бўлган жамоат бирлашмалари тушунилади.

Чет элда тузилган ва фаолият кўрсатаётган халқаро жамоат бирлашмасининг Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги ваколатхона ёки филиали ҳам халқаро жамоат бирлашмаси ҳисобланади.

Республика жамоат бирлашмаларига ўз уставда белгиланган мақсад ва вазифаларини бутун Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амалга оширадиган жамоат бирлашмалари тушунилади.

Маҳаллий жамоат бирлашмаларига -уставларида белгиланган мақсад ва вазифаларни бутун вилоят ҳудудида, Тошкент шаҳрида эса шаҳар ҳудудида амалга оширадиган жамоат бирлашмалари тушунилади.

Туман (шаҳар) ҳудудида фаолият кўрсатадиган жамоат бирлашмалари туман (шаҳар) жамоат бирлашмалари тушунилади.

Зарурият бўлган ҳолларда вилоятлараро ва туманлараро жамоат ташкилотлари тузилиши мумкин.

Халқаро, республика ҳамда вилоятлараро мақомдаги жамоат бирлашмаларининг устави Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан рўйхатдан ўтказилади.

Маҳаллий миқёсда фаолиятини амалга оширадиган жамоат бирлашмаларининг уставлари эса тегишли равишда Тошкент шаҳар ёки вилоятлар адлия бошқармалари томонидан рўйхатдан ўтказилади.

Жамоат бирлашмаларининг уставлари рўйхатдан ўтказилган кундан бошлаб, ўз фаолиятларини амалга ошириш ваколатига эга бўладилар ҳамда юридик шахс деб эътироф этиладилар.

Жамоат бирлашмалари Қонунда белгиланган ҳолларда ва тартибда:

- давлат ҳокимияти ва бошқарув идораларини тузишда қатнашади;
- давлат ҳокимияти ва бошқарув идораларининг қарорларини тайёрлашда иштирок этади;
- давлат ва жамоат идораларида ўз аъзолари (қатнашчилари) номидан иш юритади ва

уларнинг қонуний манфаатларини ҳимоя қилади;

“Жамоат бирлашмалари тўғрисида”ги Қонунга асосан жамоат бирлашмаси камида ўн нафар фуқаронинг ташаббуси билан тузилади. Жамоат бирлашмасини тузиш ташаббускорлари таъсис съездини (конференциясини) ёки умумий йиғилишини чақириб, унда устав қабул қилинади ва раҳбар орган идоралари тузилади.

Жамоат бирлашмалари қонунларда белгилаб қўйиладиган тартибда ишлаб чиқариш ва ўзга тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиладилар ҳамда фақат ўз уставдаги вазифаларни бажариш мақсадида юридик шахс мақомига эга бўлган корхоналар хўжалик ҳисобидаги ташкилотларни тузишга ҳақлидирлар.

Жамоат бирлашмаларининг ишлаб чиқариш ва ўзга тадбиркорлик фаолиятдан олинган даромадлар фақат уставда кўрсатилган вазифаларни бажариш учун фойдаланилади. Жамоат бирлашмаларининг мулки қонун билан муҳофаза қилинади. Жамоат бирлашмалари оммавий ахборот воситаларини таъсис этишлари ҳамда амалдаги матбуот ва бошқа оммавий ахборот воситалари тўғрисидаги қонунларга мувофиқ ноширлик фаолияти билан ҳам шуғулланишлари мумкин.

Конституциянинг 62-моддасида белгиланган нормадан келиб чиқиб, Жамоат бирлашмалари фаолиятини тугатиш унинг юқори органи қарори билан ёки суд тартибда амалга оширилади.

Жамоат бирлашмаси томонидан амалдаги қонун ҳужжатлари бузилган, шунингдек устав мақсадларига зид ҳаракатлар содир этилган тақдирда прокуратура ёки адлия органлари томонидан уларнинг раҳбар органларига тақдимнома киритилади. Агар бу ҳаракатлар белгиланган муддатда бартараф этилмаса, прокуратура ёки адлия органларининг тақдимномаси асосида тегишли суд қарори билан тугатилади.

Жамоат бирлашмасининг фаолияти у Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонун ҳужжатларини бузган тақдирда суд томонидан тўхтатиб қўйилиши мумкин.

Қасаба уюшмалари ҳам жамоат бирлашмалари таркибига кириб, уларнинг ҳуқуқий ҳолати Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 2 июлда қабул қилинган “Қасаба уюшмалари,

уларнинг ҳуқуқлари ва фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонуни билан тартибга солинади.

Ушбу қонун талабига кўра, ”Касаба уюшмаси кўнгилли жамоат ташкилоти бўлиб ҳам ишлаб чиқариш, ҳам ноишлаб чиқариш соҳаларидаги фаолият турига қараб, ўз аъзоларининг меҳнат ва ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларини ҳамда манфаатларини ҳимоя қилиш учун муштарак манфаатлар билан боғланган меҳнаткашларни бирлаштиради”

Конституциянинг 59-моддасига кўра касаба уюшмалари ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларини ва манфаатларини ифода этадилар ва ҳимоя қиладилар. Касаба ташкилотларига аъзо бўлиш ихтиёрийдир, деб белгиланган.

Фуқароларнинг меҳнат ва доим олиш ҳуқуқлари, соғлиқни сақлаш, уй-жой ва турмуш даражаларини яхшилаш ҳамда ҳимоя қилиш соҳасида Ўзбекистон Касаба уюшмалари федерацияси кенгаши ва унинг таркибидаги турли тармоқ касаба уюшмалари аҳамияти алоҳидадир.

Касаба уюшмаларининг амалдаги қонунларни бажариш фаолиятини назорат этиш прокуратура органлари томонидан амалга оширилади. Ўз уставларида кўрсатилган мақсад ва вазифаларни бажарилиши эса адлия органлари томонидан назорат қилинади.

Сиёсий партиялар Конституциянинг 60-моддасига асосан турли табақа ва гуруҳларнинг сиёсий иродасини ифодалайдилар ва ўзларининг демократик йўл билан сайлаб қўйилган вакиллари орқали давлат ҳокимиятини тузишда иштирок этадилар, деб белгиланган.

Конституцион нормага асосан жамиятда туб маънодаги кўппартиявийликни шакллантириш учун 1996 йил 26 декабрда “Сиёсий партиялар тўғрисида”ги қонун қабул қилинди.

Мазкур Қонуннинг 1-моддасига асосан, “сиёсий партия - қарашлари, қизиқишлари ва мақсадлари муштараклиги асосида тузилган, жамият мўайян қисмининг давлат ҳокимиятини шакллантиришдан иборат сиёсий иродасини рўёбга чиқаришга интилувчи ҳамда ўз вакиллари орқали давлат ва жамоат ишларини идора этишда қатнашувчи Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг кўнгилли бирлашмасидир”.

Сиёсий партиялар тўғрисидаги ушбу қонунда, сиёсий партияларни тузиш ва уларнинг фаолият кўрсатиш принциплари, улар фаолиятининг кафолатлари, уларни тузиш тартиби, низоми, рўйхатга олиш, фаолиятини тўхтатиш тартиби, уларнинг ҳуқуқлари, вакиллик органларидаги партия фракциялари, гуруҳларининг мақсади, вазифалари тўлиқ кўрсатиб берилган.

Сиёсий партияларнинг давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг фаолиятига аралашувига йўл қўйилмайди.

Сиёсий партиялар ташкилотларининг тадбирлари асосан улар аъзоларининг ишдан ташқари вақтида ва ана шу партиялар маблағи ҳисобидан амалга оширилади.

Сиёсий партияни тузиш учун камида саккизта ҳудудий субъектда (вилоятда), шу жумладан Қорақалпоғистон Республикаси ва Тошкент шаҳрида яшаётган ҳамда партияга бирлашиш истагида бўлган

камида йигирма минг фуқаронинг имзоси бўлиши талаб этилади.

Сиёсий партиялар Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинади.

Агар сиёсий партиянинг устави, мақсадлари, вазифалари ва фаолият услуги Ўзбекистон Республикаси Конституциясига, ушбу Қонунга ҳамда бошқа қонун ҳужжатларига зид бўлса ёки олдинроқ худди шундай номдаги сиёсий партия ёки жамоатчилик ҳаракати рўйхатга олинган бўлса, бу партия рўйхатга олинмайди.

Сиёсий партиялар қуйидаги ҳуқуқларга эгадирлар:

ўз фаолияти тўғрисидаги ахборотни эркин тарқатиш, ўз ғоялари, мақсадлари ва қарорларини тарғиб қилиш;

сайлаб қўйиладиган давлат органларидаги ўз вакиллари орқали тегишли қарорларни тайёрлашда иштирок этиш;

қонунда белгилаб қўйилган тартибда Ўзбекистон Республикаси Президенти, давлат ҳокимияти органлари сайловларида иштирок этиш;

партия фаолияти билан боғлиқ йиғилишлар, конференциялар ва бошқа тадбирларни ўтказиш;

қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда оммавий ахборот воситалари таъсис этиш ва бошқа оммавий ахборот воситаларидан фойдаланиш;

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисидаги сиёсий партиялар фракциялари сиёсий партиялар томонидан кўрсатилган депутатларнинг таъсис йиғилишида ўз партиясининг сиёсатини уюшқоқлик билан ўтказиш учун тузилади.

4-§ Жамиятда оиланинг ўрни ва унинг ҳуқуқий ҳимояланганлиги.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 63-моддасига мувофиқ, “Оила-жамиятнинг асосий бўғинидир ҳамда жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эга “ деб , кўрсатиб ўтилган. Албатта жамиятнинг пайдо бўлишида оиланинг роли бекиёсдир. Оиланинг шаклланиши ва ривожланиши , жамиятнинг ривожланишига ҳам катта таъсир кўрсатди. Давлат доимий равишда оила манфаатларини барча жабҳаларда ҳимоя қилиб, уларга кенг имкониятлар яратиб беради.

1991 йил мустақилликка эришганимиздан сўнг, давлат оилавий муносабатлари соҳасида туб ислохотларни амалга оширила бошлади. Жумладан, 1992 йилда Ўзбекистон Республикаси Президенти фармони билан ташкил қилинган “Маҳалла хайрия жамғармаси” кам таъминланган оилаларга, боқувчисини йўқотган шахсларга моддий жиҳатдан ката ёрдам кўрсатди ва уларга кенг шарт-шароитлар яратди. 1993 йил 4-мартда Президентимиз фармони билан “Соғлом авлод учун” ордени ташкил этилди. Бу орден оналик ва болаликни муҳофаза қилиш, ёш авлоднинг саломатлини сақлаш ҳамда ёшларни ватан туйғусида тарбиялаш ишларида ўзининг хизматлари билан танилган шахсларга берилди.

1994 йил 22-августда Президентимизнинг “Кам таъминланган оилаларни ижтимоий ҳимоялаш тўғрисида”ги фармони қабул қилинди. Бу фармонга кўра моддий жиҳатдан қийналиб қолган оилаларга яқиндан ёрдам бериш, уларга етарлича шарт-шароитлар яратиб беришни назарда тутди.

Оила муносабатларни 1998 йил 30-апрелда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис томонидан қабул қилинган ” Оила кодекси” тартибга солди. Бу қабул қилинган Оила кодекси ўзида халқаро нормаларни, жаҳон оилавий тажрибаларини, шу билан бирга ўзбекона урф-одат ҳамда кадриятларни ўзида мужассамлаштирди. Оила кодексида оила қонунчилигимиз учун янги бўлган муносабатлар, никоҳ шартномаси, алимент тўлаш тўғрисидаги келишув, қон-қариндошлик ва бошқа муносабатлар киритилди.

1998 йилни “Оила йили “ деб эълон қилиниши, давлатимиз томонидан оила манфаатларини ҳимоялаш, уларни рағбатлантириш ҳамда уларга етарли шарт-шароит яратиб бериш чора –тадбирларини ишлаб чиқди. Вазирлар Маҳкамаси томонидан оилавий муносабатларни ҳимоялаш бўйича дастур ишлаб чиқилди. Бу дастурга кўра оилаларни ҳуқуқий, ижтимоий- иқтисодий ҳамда маънавий жиҳатдан ҳимоялаш тадбирлари белгиланди.

Балоғат ёшига етган эркаклар ва аёллар ирқи, миллати ёки диний белгилари бўйича ҳеч қандай чеклашларсиз никоҳдан ўтишга ва оила қуришга ҳақли. Улар никоҳдан ўтишда, никоҳда турган вақтларида ва уни бекор қилиш вақтида бир хил ҳуқуқдан фойдаланадилар. Бундан кўриниб турибдики, ҳар қандай шахс қонунда белгиланган ёшга етгач хоҳлаган шахс билан никоҳ муносабатларига киришиши мумкин. Ҳеч ким ҳар қандай камситилишлар билан бировнинг никоҳ тузишига тўсқинлик қилиши мумкин эмас.

Оилавий муносабатларда эр ва хотин бир хил ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлади. Аёл фақатгина уй –рўзғор ишлари билан шуғулланмасдан, балки давлатнинг

бошқарув соҳасида ҳам иштирок этишларини билдиради. Ҳозирги ривожланиш жараёнида аёлларимизнинг кўплаб бошқарув соҳаларида раҳбарлик лавозимида фаолият олиб бораётганлигини гувоҳи бўлиши мумкин. Аёл ва эркак никоҳни қайд қилар экан, албатта унинг қонуний бўлишлигини хоҳлайди. Шу сабабли никоҳ фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларида тузилади (ФХДЁ). Диний расм-русмларга биноан тузилган никоҳ ҳуқуқий аҳамиятга эга эмас. Оила қонунчилиги диний ҳолатларни чеклаб қўймайди, фақатгина бундай ҳолат оила қонунчилигига зид бўлмаслиги керак.

Никоҳ тузиш никоҳланувчиларнинг ФХДЁ органларига ариза берганларидан кейин бир ой ўтгач, шахсан уларнинг иштирокида амалга оширади. Баъзи ҳолатларда никоҳ бир ой ўтгунга қадар ҳам тузилиши мумкин. Бундай ҳолатларга:

- Никоҳланувчилар узоқ вақт бирга турган бўлсалар;
- Никоҳланувчилардан бири ўқиш ёки меҳнат сафари билан хорижий мамлакатларга кетаётган бўлса;
- Бўлажак эр-хотиннинг яқин қариндошларидан бири оғир касал бўлган бўлса;
- тарафлардан бири ҳарбий хизматга чақирилган бўлса.

Шундай ҳолатлар ҳам учрайдики, никоҳ ариза берувчилар томонидан ариза берилган куни ҳам қайд этилиши мумкин.

Масалан; (аёл киши ҳомиладор бўлиб қолса, ўртада фарзанд туғилганда.)

Агар шахс оғир касал бўлиб қолганда, никоҳни касалхоналарда ҳам қайд этишга руҳсат берилади. Никоҳни қайд этиш вақтида албатта тарафларнинг ўзлари ҳамда иккита вакил иштирок этади, яъни келиннинг дугонаси ҳамда куёвнинг ўртоғи. Никоҳ қайд этилганидан кейин уларнинг шахсини тасдиқловчи ҳужжатларига муҳр қўйилади.

Никоҳ тузиш учун қонунда белгиланган ёш аниқ қилиб белгиланиб қўйилган. Эркаклар учун 18 ёш, аёллар учун 17 ёш қилиб белгиланиб қўйилган. Баъзи ҳолатларда никоҳланувчилар яшаётган туман ва шаҳар ҳокимининг розилиги асосида никоҳ ёшини бир йилга қисқартириб бериши мумкин.

Никоҳдан ўтаётган ҳар икки томоннинг эркин ва тўлиқ розилиги асосидагина никоҳ тузилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 14-моддасига кўра, Никоҳ тузиш ихтиёрийдир. Никоҳ тузиш учун бўлажак эр-хотиннинг ўз розилигини эркин ифода этиш қобилиятига эга бўлиши керак. Никоҳ тузишга мажбур қилиш тақиқланади. Демак, никоҳ тузилар экан албатта тарафларнинг розилиги биринчи ўринга қўйилади. Агар никоҳ тузишга мажбур қилиш аниқланса, Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 136-моддасига мувофиқ, жавобгарлик масалаларини келтириб чиқаради.

Баъзан никоҳ тузишга имкон бермайдиган ҳолатлар ҳам кузатилади. Бундай ҳолатларга қуйидагиларни киритишимиз мумкин:

- лоақал биттаси қонуний бошқа никоҳда турган бўлса;
- насл-насаб шажараси бўйича тўғри туташган қариндошлар ўртасида, туғишган ва ўғай ака-укалар билан опа-сингиллар ўртасида, шунингдек фарзандликка олувчилар билан фарзандликка олинганлар ўртасида
- Руҳият бузилиши натижасида суд томонидан муомалага лаёатсиз деб топилган шхслар ўртасида.

Оилавий муносабатларда эр ва хотин ўз мажбуриятларини бажармаган тақдирда, ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум бўладилар. Қуйидаги ҳолатлар ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинишига асос бўлади:

- ота-оналик мажбуриятларини бажаришдан бош тортса;
- узрсиз сабабларга кўра ўз боласини туғруқхона ёки бошқа даволаш муассасасидан олишдан бош тортса;
- болаларига нисбатан шафқатсиз муомалада бўлса;
- муттасил равишда ичкиликбозлик ва гиёҳвандликка мубтало бўлган бўлса;

- ўз болаларининг соғлиғи ёки ҳаётига қасдан жиноят содир қилган бўлса.
Ҳар хил асослар бўйича никоҳ ўз вақтидан олдин тугатилиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 37-моддасига мувофиқ, қуйидаги ҳолларда никоҳ тугатилиши мумкин:

- Эр-хотиндан бирининг вафоти;
- Суд улардан бирини вафот этган деб эълон қилиниши оқибатида;
- Эр-хотиндан бири ёки ҳар иккаласининг аризасига мувофиқ;
- Суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилганда.

Никоҳдан ажратиш асосан суд тартибида ҳамда ФХДЁ органлари томонидан амалга оширилади. Эр-хотин ўртасида низоли вазиятлар мавжуд бўлмаса, никоҳ ФХДЁ органлари томонидан ажратилиши мумкин. Агар эр-хотин ўртасида фарзандлар масаласида, мулкӣ масалаларда низоли вазиятлар юз берса, никоҳ фуқаролик ишлари бўйича судлар томонидан ажратилади.

Республикамизда никоҳдан ажратишдан олдин уларнинг никоҳини сақлаб қолиш мақсадида, уларга олти ойлик муддат берилади. Бу муддат давомида эр ва хотин ўз никоҳларини сақлаб қолиш учун ҳаракат қилишади. Бунинг учун маҳалла, хотин-қизлар уюшмалари, тегишли идоралар яқиндан ёрдам берадилар. Демак, оилани бирданига ажратиб юбориш эмас, аксинча оилани сақлаб қолиш учун ҳаракат қилиш керак.

Мамлакатимизда оиланинг ҳуқуқӣ ҳимояланганлигини, Президентимиз фармонларида, Ҳукуматимиз томонидан чиқарилаётган қарорларда ва бошқа ҳуқуқӣ ҳужжатларда кўришимиз мумкин. Шунингдек, ўзини –ўзи бошқариш органлари, суд органлари, прокуратура органлари, васийлик ва ҳомийлик органлари ва шунга ўхшаш органлар бевосита оиланинг ҳуқуқӣ жиҳатдан кафолатланганлигини белгилаб беради.

5-§. Сиёсий институтлар тизимида оммавий ахборот воситаларининг ўрни ва аҳамияти

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, ўз олдига адолатли фуқаролик жамиятини барпо этиш, ҳуқуқӣ демократик давлат қуриш ва халқни фаровон ҳаёт сари олиб бориш каби буюк мақсадларни қўйди.

Жамият ҳаётининг барча соҳаларида бошланган бу кенг миқёсдаги ислоҳотларни жамиятнинг энг ички қатламларигача олиб кириш албатта мамлакат аҳолисининг ижтимоӣ онгини ва савиясини, ҳаётга бўлган қарашларини тубдан ўзгартиришни талаб этарди. Шубҳасиз, бу машаққатли жараёнда оммавий ахборот воситалари энг муҳим ўринлардан бирини эгаллайди.

Айнан шу сабабли ҳам бугунги кунда оммавий ахборот воситаларига давлат раҳбарияти томонидан жуда катта эътибор қаратилмоқда.

Оммавий ахборот воситалари фаолиятини ислоҳ қилиш, уларнинг самарали ишлашига кўмак берувчи механизмларни тартибга солувчи қонунчилик базасини яратиш борасида муайян ишлар қилинди. Шу сабабдан, бу муаммо Ўзбекистон Республикасининг бир қатор бошқа қонунларида ҳам ўз ифодасини топган. «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида»ги 1997 йил 26 декабрь) "Ноширлик фаолияти тўғрисида"ги (1996 йил, август), "Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида"ги (1996 йил, сентябрь), "Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида"ги (1997 йил, апрель), "Журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида"ги, (1997 йил, апрель), "Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида"ги (2002 йил, декабр) қонунлар ҳамда Ўзбекистон Респуб-ликаси Президентининг " Ўзбекистоннинг ижтимоӣ тараққиётида телевидение ва радионинг ролини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги (1996 йил май) Фармони ва бошқа бир қатор норматив-ҳуқуқӣ ҳужжатлар шулар жумласидандир.

Шубҳасиз, яратилган қонунлар давлат ҳамда нодавлат шаклдаги, телевидение каналлари ишини ташкил қилиш, шунингдек, журналистларнинг профессионал жиҳатдан камол топишига кенг кўламда ёрдам бериш, матбуот ва оммавий ахборот воситалари

эркинлигини таъминлашда, жамиятда демократик муҳитни қарор топтиришда катта аҳамиятга эга бўлмоқда.

«Оммавий ахборот воситалари тўғрисида»ги Қонунида оммавий ахборот воситаларининг турлари кўрсатилган. Улар газеталар, журналлар, ахборотномалар, бюллетенлар, ахборот агентликлари, телевидение (кабелли, эфир-кабелли телевидение) ва радиоэшиттиришлар, ҳужжатли кино, электрон ахборот тизими, шунингдек, доимий номга эга бўлган, давлат тасарруфидаги, мустақил ва бошқа оммавий даврий нашрлар оммавий ахборот воситаларидир.

Оммавий ахборот воситалари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда иловалар нашр этиши мумкин.

Демократик давлатларда оммавий ахборот воситалари эркинлигини, уларнинг фаолият кўрсатиши шароитларини таъминлаш билан бирга, бу эркинликларнинг суистеъмол қилинишига йўл қўйилмайди. Биринчи навбатда оммавий ахборот воситалари ва журналистлар юқорида айтиб ўтганимиздек, берилаётган ахборотнинг тўғрилиги учун жавобгардирлар. Иккинчидан, Ўзбекистон Респуб-ликасининг мавжуд конституциявий тузумини, ҳудудий яхлитлигини зўрлик билан ўзгартиришга даъват қилиш, уруш ва зўравонликни, шафқатсизликни, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб этиш, давлат сирини ёки қонун билан қўриқланадиган ўзга сирни ошкор этиш, жиноий жавобгарликка сабаб бўладиган хатти-ҳаракатлар содир қилишни тарғиб қилишга рухсат берилмайди. Учинчидан, фуқаро-ларнинг шаъни ва қадр-қимматини таҳқирлаш, уларнинг шахсий ҳаётига аралаштириш ҳам тақиқланади. Ушбу чеклашлар яна бир маротаба ҳуқуқий давлатда сўз эркинлиги, оммавий ахборот воситалари эркинлиги исталган фикр ёки қараш ифода этилишига йўл қўйилмаслигидан, лекин бу чеклашлар кичик ва аниқ бўлишидан далолат беради. Демократик ҳуқуқий давлатнинг мавжуд бўлиши, қўлга киритилаётган муваффақиятларни аста-секинлик билан бўлса ҳам асраб-ардоқлаш учун сўз эркинлиги ҳуқуқининг кичик бир қисмини чеклаш талаб қилинади. Бу ҳол юқорида кўриб чиққанамиздек, ривожланган мамлакатларда ҳам мавжуд.

Маълумки, ахборотни биринчи навбатда журналистлар кидирадилар, оладилар ва оммавий ахборот воситалари орқали тарқатадилар. Шу сабабдан, журналистлар фаолиятини ҳам кўриб чиқиш лозим. Юқорида айтиб ўтганимиздек, "Журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида" қонун журналистнинг фаолияти билан боғлиқ ҳолда юзага келадиган муносабатларни тартибга солади, унинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилайди, унга ҳуқуқий ва ижтимоий қафолатлар беради, журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Қонун ҳужжатларини бузганлик учун жавобгарлик чораларини белгилайди.

Журналист - Ўзбекистон Республикасининг ёки хорижий давлатнинг оммавий ахборот воситаларида хизмат қиладиган ёхуд уларда шартнома асосида ишлайдиган ва маълум мавзудаги ахборотни тўплаш, таҳлил этиш ҳамда тарқатиш билан шуғулланувчи шахсдир. Қонуннинг 5-моддасида айтилишича:

"журналист ўз касбига доир фаолиятни амалга ошириш чоғида:

-ахборот тўплаш, уни таҳлил этиш ва тарқатиш;

-ахборот олиш учун давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларга мурожаат этиш;

-давлат сирини ёки қонун билан қўриқланадиган бошқа сирни истисно этган ҳолда ҳужжатлар, материаллар ва ахборотдан фойдаланиш;

-журналист текшируви ўтказиш;

-ўзи тайёрлаган хабарлар ва материалларни оммавий ахборот воситалари орқали имзосини ёки тахаллусини қўйиб тарқатиш, уларда ўз фикр-мулоҳазасини ифодалаш;

-журналистлик фаолиятини амалга ошириш юзасидан мансабдор шахс қабулида бўлиш;

-маълумотларни белгиланган тартибда ёзиб олиш, шу жумладан зарур техника воситаларидан фойдаланган ҳолда ёзиб олиш;

-судларнинг очик мажлисларида, ҳарбий ҳаракатлар майдонларида, табиий офат юз берган ҳудудларда, оммавий тадбирларда ҳозир бўлиш;

-эълон қилишга тайёрланган маълумотларни текшириш учун мутахассисларга муурожаат қилиш;

-башарти қонунни бузишга олиб келадиган бўлса, оммавий ахборот воситаси томонидан берилган топшириқни бажаришни рад этиш;

-ўзи тайёрлаган хабар ёки материалнинг мазмуни таҳрир жараёнида бузилган деган фикрга келса, унга имзо қўймаслик ёхуд уни нашрдан олиб қолишни (эфирга бермасликни) талаб этиш;

-ахборот манбаи ёки муаллифнинг номи сир сақланишини талаб қилиш;

-тақдим этган хабарнинг мазмуни оммавий ахборот воситаси бузиб эълон қилиши оқибатида ўзига етказилган маънавий зарар ва моддий зиён қопланишини суд орқали талаб қилиш;

-жамоат бирлашмаларига, шу жумладан журналистларнинг халқаро ташкилотларига кириш ҳуқуқларига эга.

Журналист ўзига қонун ҳужжатлари билан берилган бошқа ҳуқуқлардан ҳам фойдаланади."

6-моддада журналистнинг мажбуриятлари қуйидагича баён қилинган:

"Ўз касбига доир фаолиятни амалга ошириш чоғида журналист:

-қонун ҳужжатлари ҳамда Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари талабларига риоя этиши;

-ўзи тайёрлаётган материал-ларининг тўғри ёки нотўғри эканлигини текшириши ва ҳолис ахборот тақдим этиши;

-айбсизлик презумпцияси прин-ципига амал қилиши;

-шахснинг ҳуқуқлари ва эркинликларини, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилиши шарт.

Журналист ўз касбига доир ахборотдан шахсий мақсадларда фойдаланиши, ахборот манбаи ёки муаллиф розилигисиз жисмоний шахснинг шахсий ҳаётига тааллуқли маълумотларни эълон қилиши мумкин эмас.

Журналист қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа мажбуриятларни ҳам бажариши шарт."

Журналистлик фаолиятини амалга ошириш чоғида у Конституцияда белгилаб қўйилган шахс дахлсизлиги кафолатидан фойдаланади.

Танқидий материаллар эълон қилганлиги учун, агар улар ҳаққоний бўлса, журналистни таъқиб қилишга йўл қўйилмайди.

Фуқаролар ёки бошқа ахборот манбалари томонидан ихтиёрий равишда маълум қилинган махфий хабар, шунингдек факт ёки воқеалар журналистика соҳасининг сирини ҳисобланади.

Журналистнинг журналистика соҳасининг сирини ҳисобланадиган маълумотларни бу маълумотлар манбаининг розилигисиз ошкор этиши, шунингдек улардан ўзининг ғаразли манфаатлари ёки учинчи шахсларнинг манфаатларини кўзлаб фойдаланиши тақиқланади.

Журналист ахборот тўплаш ва журналист текшируви ўтказиш ҳуқуқига эга. Ўз текширувларининг натижаларини у оммавий ахборот воситалари орқали тарқатиши, уларни давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва мансабдор шахсларга ихтиёрий равишда тақдим этиши мумкин. Журналист текшируви даврида у қўлга киритган материаллар ва ҳужжатлар олиб қўйилиши ёки кўздан кечирилиши мумкин эмас.

6-§. Диний ташкилотлар ва бирлашмаларнинг ҳуқуқий мақоми.

Ўзбекистон тарихида илк бора, 1991 йил июнь ойида (01.05.1998 й. янги таҳрирда қабул қилинди) “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида” қонун қабул қилинган эди. Ушбу қонунни қабул қилишдан мақсад ҳар бир шахснинг виждон эркинлиги ва диний эътиқод ҳуқуқини, динга муносабатидан қатъи назар, фуқароларнинг тенглигини таъминлаш, шунингдек диний ташкилотларнинг фаолияти билан боғлиқ муносабатларни тартибга солиб туришдан иборат эди.

Ўзбекистонда ислом дини билан бир қаторда православлар, яҳудийлар, баптистлар, адвентистлар, католиклар, лютеранлар, баҳоичилар, кришнаитлар, буддистлар, христиан-пресвиторианлари сингари бир қанча дин ва мазҳаблар мавжуд.

Улардан ҳар бирининг ўзига хос ва мос тартиб-қоидалари ҳаёт тарзи, дунёқараши, талаб ва эҳтиёжлари мавжуд. Ана шундай хилма-хилликдан ва ҳақиқий демократик тамойиллардан келиб чиқиб Ўзбекистон Республикаси Конституциясида: **“Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динига эътиқод қилиш ёки ҳеч қандай динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга”, деган қоида киритилган (31-модда).**

Давлат ва диний ташкилотлар ўртасидаги муносабат масаласига эса қуйидаги моддада аниқлик киритилган: “Диний ташкилотлар ва бирлашмалар давлатдан ажратилган ҳамда қонун олдида тенгдирлар. Давлат диний бирлашмаларнинг фаолиятига аралашмайди” (61-модда).

Конституцион нормалар давлат ва дин ўртасидаги муносабатлар масаласидаги икки жиҳати яққол ажралиб туради.

Биринчиси, дин - жамиятда инсонпарварлик руҳиятини шаклланишида, юксак маданият ва маънавият қуроли, бекиёс ахлоқий тарбияси, инсонларни камтаринлик, камсуқумликка, ҳалоллик, покликка ундаши каби кадриятларни барча миллий кадриятлар каторида тенг ҳуқуқли кадрият сифатида тан олинганлиги бўлса.

Иккинчидан, диндан ғаразлик йўлида фойдаланиш, диний омиллардан фойдаланиб сиёсатга, давлат ишига аралашни, ҳокимиятга интилиш каби ҳолатларни қатъий ман этилишидир.

Мусулмонлар ҳаётида қутлуғ кунлар ҳисобланган Қурбон ва Рамазон ҳайитлари кунларини ҳам доимий суратда байрам қилиш ва уларни дам олиш кунлари деб эълон қилиниши ҳам ёш мустақил давлатимизнинг тарихида алоҳида бир саҳифани очди.

Мустақиллик туфайли давлат мусулмонларга илтифот ва мурувват кўрсата бошлади. Ўзбекистон мусулмонлари бевосита ҳукумат ёрдамида ҳар йили муқаддас Ҳаж ва Умра амалларини адо этиш имкониятига эришдилар. Ҳозирга қадар 30 мингга яқин Ўзбекистон мусулмонлари ана шу муқаддас қадамжоларни зиёрат қилиб қайтиш шарафига муяссар бўлдилар.

Давлат томонидан амалга оширилаётган бу ишлар, мусулмонларга кўрсатилаётган мурувватнинг мақсади диний кадриятларни қайтадан тиклаш ва уни янада ривожлантириш, халқимизни барқамол қилиш ва комил инсонларни тарбиялашга қаратилгандир.

Диннинг улўф кадриятларидан бири шундаки, у миллатлараро можаролар, қонли тўқнашувлар қаттиқ қораланади, турли диндаги ва миллатдаги одамларнинг ўзаро биродар, аҳил бўлиб тинч-тотув ҳаёт кечиришга, барча диндорлар миллий тотувликда яшашга даъват этилади.

7-мавзу: ДАВЛАТ ТУЗИЛИШИ ВА МАЪМУРИЙ-ХУДУДИЙ БЎЛИНИШ

1-§ Давлат тузилиши тушунчаси ва шакллари.

2-§ Маъмурий-худудий тузилиши принциплари.

3-§ Ўзбекистон Республикасида маъмурий-худудий ва давлат тузилиши масалаларини ҳал этиш тартиби.

4-§ Ўзбекистон Республикаси таркибидаги суверен Қорақалпоғистон Республикасининг ҳуқуқий ҳолати

1-§ Давлат тузилиши тушунчаси ва шакллари

Муайян бир давлатнинг маъмурий худудий тузилишини ўрганишда маъмурий худудий тузилиш тушунчаси билан бирга давлат тузилиши шакли тушунчасига ҳам эътибор қаратиш лозим. Чунки, бу тушунчалар мазмунан бир-бирига боғлиқ бўлиб, ҳар доим бири иккинчисини тақозо этиб туради. Давлат тузилиши давлат шаклининг муҳим бир тури ҳисобланади. Давлат тузилиши шу давлат олдида турган вазифалар ва мақсадлар билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов давлат қурилиши ва унинг тузилиши асосларига бағишланган бир қатор асарларида, хусусан "Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда" деган китобида бизда давлат тузилиши ер кенгликларини вилоят, туман ва шаҳарларга бўлиниши сунъий равишда, ўз-ўзидан келиб чиққан "техник" жараён бўлмай, балки республиканинг ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришдаги асосий стратегик мақсадни амалга оширувчи таянч қисмларига ажратилиши эканлигига алоҳида урғу берган.²¹

Давлат тузилиши шаклига қўйидаги турли хил омиллар таъсир этади:

1) давлат ва жамият олдида турган иқтисодий вазифалар

3) давлатдаги сиёсий кучларнинг ўзаро нисбати

4) давлат худудида истиқомат қилаётган аҳолининг кўп миллатлиги ва ўзаро муносабати

5) давлат худудининг катта ёки кичиклиги таъсир этади.

6) узоқ йиллар давомида шаклланган тарихий анъаналар

7) жамиятдаги мавжуд ижтимоий онг

Шундай қилиб, **давлат тузилиши шакли** деганда, давлат ҳокимиятининг маъмурий-худудий уюшуви, давлат ва уни ташкил этган худудларнинг, айрим қисмларнинг, марказий ва маҳаллий идоралар орасидаги муносабатларнинг табиати тушунилади.²²

Давлат тузилиши - давлатнинг маъмурий-худудий бўлиниш тамойиллари ва тузилишини ҳамда маъмурий худудий бирликларнинг юридик мақомини, давлатнинг марказий органлари билан мазкур органларнинг жойлардаги маҳаллий органлар билан ўзаро муносабатлари қандай хусусиятлардан иборат эканлигини қамраб олувчи тушунчадир.

Миллий-давлат тузилиши - давлатнинг тузилиши, унинг маъмурий-худудий бўлиниши, давлат билан унинг таркибий қисмлари ўртасидаги ўзаро муносабатлар, давлат ва унинг таркибий қисмларининг ҳуқуқий ҳолати, уларнинг ваколатлари характери ва ҳажмидан иборат эканлиги тушунилади

Маъмурий – худудий тузилиш – давлат тузилиши тушунчасининг таркибий қисми бўлиб, давлат ўз вазифа ва функцияларини бажариши учун, муайян чекланган худудини маълум бир худудий (маъмурий-худудий) бўлақларга бўлинишини тушуниш лозим. Ушбу худудий бўлақларда давлат аппарати маҳаллий органларининг структураси

²¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. –Т.:Ўзбекистон, 1999, 117-бет

²² У.Таджтханов, Ҳ.Одилқориев, А.Саидов. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи. 436-437 бетлар. Тошкент 2001й. ИИВ. Академияси.

тузилади. Шунинг учун давлатнинг ҳудудий тузилишини, маъмурий-ҳудудий тузилиш деб атаймиз.

Давлатни ҳудудий жиҳатдан ташкилаштириш ўз мақсади ва вазифаларига кўра нафақат *маъмурий-ҳудудий*, балки:

иқтисодий-ҳудудий (масалан, эркин савдо қилувчи зоналар);

ҳарбий-ҳудудий (масалан, Ўзбекистонда ташкил этилган Тошкент, Марказий, Шимолий, Жанубий, Ғарбий, Шарқий ҳарбий округлар);

сиёсий-ҳудудий (масалан, барқарорликни сақлаш ва этник масалаларни ҳал қилиш учун ажратиладиган минтақалар);

экологик-ҳудудий (масалан, Орол ва Орол бўйи экологик инқироз ҳолатидаги алоҳида муҳофозага муҳтож бўлган ер кенглигининг қуруқлик қисми ва сув акваторияси) шаклларда намоён бўлиши мумкин.²³

Федератив давлатларда маъмурий – ҳудудий бирликлар ўзининг муайян ҳокимият органлари тизимига, Конституция ва қонунчилигига, шунингдек, ҳудудий рамзларига эга бўлади.

Маъмурий – ҳудудий бирлик – давлат маъмурий –ҳудудий тузилиши тизимининг мустақил таркибий қисми бўлиб, бир неча поғанада ташкил этилиши мумкин. Масалан, Ўзбекистон Республикаси ҳам кўп поғонали маъмурий ҳудудий тузилишга эга (вилоят, туман, қишлоқ ёки овул).

Тегишли маъмурий ҳудудни алоҳида маъмурий-ҳудудий бирлик сифатида эътироф этиш учун фақат давлат ҳокимияти маҳаллий органларни ташкил этиш билан чегараланмасдан, балки маҳаллий ҳудуднинг иқтисодий-маданий ривожланганлиги даражаси, аҳолининг ҳудудий уюшиши билан ҳам боғлиқдир.

Давлат ички тузилишига, унинг таркибий қисмлари ўртасидаги ўзаро муносабатларига, давлатнинг марказий ва маҳаллий ҳокимият органлари ўртасидаги

муносабатларга, маъмурий-ҳудудий бирликларнинг юридик мавқеига кўра, давлат тузилиши одатда уч шаклга бўлинади:

- унитар;
- федератив;
- конфедератив;

Унитар (французча «unitaire» - “ягона”) давлат таркибида ҳеч қандай давлат тузилмалари мавжуд бўлмаган яхлит давлатдир. Ҳозир жаҳонда энг кўп тарқалган давлат тузилиш шаклларидан биридир. Улар қаторига Италия, Япония, Украина ва бошқалар киради. Унитар давлатлар ҳуқуқий жиҳатдан тенг бўлган маъмурий-ҳудудий қисмларга (вилоятлар, регионлар, губерния, графликларга) бўлинади. Ўзбекистон Республикаси ҳам унитар давлат ҳисобланади.

Унитар давлатларнинг аксарияти муайян маъмурий-ҳудудий бўлинишга (Масалан: Ўзбекистон Республикаси вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар ва овуллар) эга бўлади. Бироқ мазкур ҳудудий қисмлар давлат тузилмаси аломатларига эга эмас. Унитар давлатлар қўйидаги ҳуқуқий белгиларга эга:

- унитар давлатларда ягона давлат ҳокимияти олий органлар тизими мавжудлиги
- ягона Конституция ва қонунчилик тизимига эгаллиги.
- ягона фуқароликка
- унитар давлатлар ягона бўлинмас ва дахлсиз ҳудудга эга бўлиши

Барча унитар давлатларга хос бўлган марказлаштириш турли шакл ва даражаларда намоён бўлиши мумкин. Баъзи мамлакатларда умуман маҳаллий идорлар мавжуд бўлмай, маъмурий-ҳудудий ўлкалар марказий ҳокимият тайинлайдиган вакиллар томонидан бошқарилади. Бошқа давлатларда эса маҳаллий идоралар тузилиб (жумладан, вакиллик органлари тузилади) улар марказий ҳокимият олдида (бевосита ёки билвосита) ҳисобот берадилар.

²³ Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи.(муаллифлар жамоаси) ТДЮИ. Тошкент “Молия” 2002й. 377- бет

Марказий ҳокимият билан маҳаллий ҳокимият идоралари ўртасидаги муносабатнинг хусусиятларидан келиб чиқиб, унитар давлатлар **марказлашган, нисбий марказлашган** ва **марказлашмаган** турларга бўлинади.

Марказлашган унитар давлатларда маъмурий-худудий бирликларни бошқариш давлат ҳокимияти марказий органлари томонидан бевосита амалга оширилади. Бунда марказдан тайинланадиган мансабдор шахслар тегишли маъмурий худудни бошқаради. Бунга хориждан мисол тариқасида Индонезия давлатини келтириш мумкин.

Нисбий марказлашган унитар давлатларда маъмурий-худудий бирликларни бошқариш бир вақтни ўзида марказдан тайинланадиган мансабдор шахслар ҳамда маҳаллий вакиллик органлари томонидан амалга оширилади. Бунга Франция маҳаллий бошқарувидаги марказдан тайинланадиган префектлар ва муниципал Кенгашларни мисол қилиб келтириш мумкин. Шунингдек, Ўзбекистон Республикасини ҳам айнан шу турдаги унитар давлатлар қаторига киритамиз. Бунга исбот тариқасида Президентимиз И.А.Каримов 1999-2000 йилларда бўлиб ўтган вилоятлар ва Қорақолпоғистон Республикаси сайловчилари билан учрашувларида маъмурий-худудий тузилишни тўғри ташкил этиш, жойлардаги вакиллик ва ижроия ҳокимияти органларининг ҳуқуқий ваколатларини ошириш Конституциямизда белгиланган императив шартларни амалий тадбиқ қилишга олиб келишини бир неча бор уқтириб ўтганларини келтириб ўтиш мумкин.

Марказлашмаган унитар давлатларда эса маъмурий худудий бирликлар анча мустақил бўлиб, марказга умуман бўйсунмайди ҳамда бошқарув тўла-тўқис маҳаллий вакиллик органлари ваколат доирасига киритилади.(Буюк Британия графликларидаги маҳаллий бошқарувни сайлаб қўйиладиган органлар амалга оширади.)

Унитар давлатлар яна таркибидаги маъмурий худудий бирликларининг ҳуқуқий мақоми ва хусусиятларига кўра:

- **Оддий унитар давлат.** Бундай давлатларнинг маъмурий худудий тузилиши содда бўлиб, маъмурий худудий бирликлар бевосита марказга бўйсунди ва ҳуқуқий мақоми, номланиши ҳамда ижтимоий таркиби жиҳатдан аксарият ҳолларда бир хил бўлиши кузаталади. Уларнинг таркибида худудий автономиялар мавжуд бўлмайди.

- **Мураккаб унитар давлат.** Кўпчилик унитар давлатларда бир ёки бир неча маъмурий-худудий бирликларга, ўлкаларга имтиёзли ҳуқуқий мақом берилади. Бундай унитар давлат маъмурий автономияга эга бўлади. Қайд этилган давлат тузилиши шакли худудий ўлкаларнинг махсус манфатларига эътибор бериш зарур бўлган ҳолларда қўл келади. Бундай ҳолат алоҳида миллатнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши, этник ва миллий камситилишини олдини олиш, озчиликни ташкил этувчи миллатларнинг маданиятини сақлаб қолиш ва ҳоказоларда кузатилади. Мазкур автономияларда ўзини-ўзи бошқариш ҳуқуқи мамлакат аҳолисининг бошқа қисмига қараганда бир мунча кенгроқ бўлади. Лекин уларнинг мустақиллиги марказий ҳокимият белгилаган доирадагина сақлаб қолинади. Амалиётда айрим ҳолларда бундай автономиялар мустақиллик учун кураш олиб боришилари кузатилиб, аксарият ҳолларда аянчли оқибатлар, жумладан фуқаролик урушларини келтириб чиқариши мумкин.

Автономия бу - давлатнинг муайян қисмининг ички ўзини-ўзи бошқариши бўлиб, бу қисм давлатнинг бошқа қисмларидан баъзи махсус жиҳатлари, масалан тарихий, маданий, диний, маиший, тил, жўғрофий, баъзан миллий жиҳатлари билан фарқланади. Демак автономия, бу ўша худудда зич яшайдиган аҳолининг тарихий, маданий, диний, тил, жўғрофий, миллий ва бошқа. хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ташкил этиладиган алоҳида сиёсий-худудий бирликдир,

Автономиянинг турлари жуда ва шунга мувофиқ улар:

- сиёсий автономия,
- маъмурий-худудий ёки этнохудудий автономия,
- маданий-миллий автономия:

Ўзбекистон Республикаси ҳам ўз давлат тузилиши шаклига кўра мураккаб, нисбий марказлашган унитар давлатдир. Содда унитар давлатлар ҳудудида бошқа мустақил давлатлар бўлмайди. Ўзбекистон Республикаси мураккаб тузилишга эга эканлигининг сабаби, унинг таркибида алоҳида давлат тузилмаси, яъни Қорақалпоғистон Республикаси мавжудлигидир.

Унитар давлатлар ичидаги маъмурий-ҳудудий бўлинмалар фақат маҳаллий миқёсдаги масалаларни ҳал этиш ҳуқуқига эга, ягона марказий давлат ҳокимиятининг кучи давлатнинг бутун ҳудудида ўз таъсирини кўрсатади.

Ўзбекистон Республикаси унитар давлат бўлиб, давлат ҳокимияти Конституцияда ҳокимиятнинг тақсимланиш назариясига биноан мустақамланган. Ўзбекистон Республикаси ҳудудий жиҳатдан бўлинмас ягона давлатни ташкил этади. Унинг таркибига Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, кишлоқлар ва овуллар киради.

Федератив давлат (лотинча « feodus»- “иттифоқ”) унитар давлатга қараганда мураккаб тузилишга эга бўлиб, унинг субъектлари бир мунча сиёсий мустақилликка эга бўлади.

Федерация бу - давлатлар иттифоқи бўлиб, унинг таркибига иттифоқ ҳуқуқлари билан расмий чекланган, юридик мустақилликка эга бўлган давлат тузилмалари киради. Федератив давлат унитар давлатдан фарқ қилади, бу фарқ Федерация таркибига кирган таркибий қисмларнинг маъмурий ҳудудий бўлинма эмас, балки давлат тузилмаларидан иборат эканлигидадир.

Кишилиқ жамиятининг ривожланиши, илмий-техник тараққиёт, янги иқтисодий муаммолар ва бошқа омилларнинг пайдо бўлиши натижасида яқинлашув (интеграция) жараёнлари бошланади. Булар эса мураккаб давлатлар ва улар турлари бўлмиш федерациялар, конфедерациялар, ҳамдўстликлар кабиларнинг барпо этилишига олиб келади.

Кўпинча “федератив давлат” термини ўрнига “иттифоқ давлат” термини ҳам ишлатилади (масалан, собиқ Югославия Иттифоқи). Федератив давлатлар таркибига кирган давлат тузилмалари турлича номланади Германияда ерликлар, АҚШ, Ҳиндистонда штатлар, Канада ва Покистонда провинциялар, Бирлашган Араб Амирликларида амирликлар, Швейцарияда кантонлар деб аталади. Илмий адабиётда ва амалиётда уларни умумлаштириб Федерация аъзолари ёки субъектлари деб аташ кенг тарқалган.

Федерацияларни ташкил топилиш асосларига қараб икки гуруҳга ажратиш мумкин:

- шартнома асосланган,
- шартномага асосланмаган

Шартнома асосида ташкил топган Федерация бу қоидага кўра, бўлажак Федерациянинг аъзолари бўлиши мумкин, бўлган мустақил давлатлар ўртасида тузилган шартнома асосида ташкил топган иттифоқ давлатидир. Бундай Федерацияларга мисол қилиб, АҚШ, Австралия ва Малайзияларни келтириш мумкин.

Шартномага асосланмаган федерацияларда эса, давлат ҳокимияти маъмурий бирликларга кенгроқ ҳуқуқларни бериши асосида, улар федерация субъектларига айланади. Бундай ўзгариш аввал унитар шаклда бўлган давлатнинг ихтиёрига биноан амалга оширилади. Бундай федерацияларга мисол қилиб Ҳиндистон, Нигерияларни келтириш мумкин. Бундай федерациянинг субъектлари шартномали Федерациялардан фарқ қилган ҳолда, суверенитетга эга бўлмайдилар, улар фақат ички суверенитетга эга бўладилар.

Давлат тузилиши шакли сифатида Федерация қўйидаги специфик белгиларга эга:

- федерация давлат тузилмаларидан иборат бўлади;
- унитар давлатлардан фарқли улароқ федерация ҳудуди яхлит ҳудуд сифатида эътироф этилмайди;
- федерация субъектлари суверен мустақил давлат эмас, шунинг учун цессессия (ажралиб чиқиш ҳуқуқи) берилмайди;

- федерация субъектларида умумфедерал Конституция ва қонунлар билан бир қаторда ўзларининг Конституция ва қонунларига ҳам эга бўлиши мумкин;
- федератив давлатларда федерация фуқаролиги билан бир вақтда федерация субъектларининг ҳам фуқаролиги мавжуд бўлади.
- аксарият ҳолларда федератив давлатлар икки палатали парламент тизимига эга бўлади (бикамерализм).

Лекин бундай федератив давлатлар ягона федерал қуроли кучлар, молия, солиқ ва пул тизимларига эга бўлади. Федерал идоралар ягона ташқи сиёсатни амалга оширадilar.

Федерация шароитида энг муҳим масала Федерация билан унинг субъектлари ўртасида компетенцияларнинг тақсимланиши, бўлиниши ҳисобланади ва уларни учга ажратиш мумкин:

1. федерациянинг мутлоқ ваколатлари
2. федерация ва унинг субъектлари биргаликда ҳал этадиган масалалар бўйича ваколатлар

3. федерация субъектининг мутлоқ ваколатлари

Биринчи масала, яъни федерациянинг мутлоқ ваколатини ташкил этувчи масалаларга муҳофаа, ташқи ишлар, пул муомаласи, солиқлар, федерал органларни ташкил этиш, федерация билан унинг субъектлари, субъектлар ўртасидаги низоларни ҳал этиш каби масалалар киради.

Биргаликдаги компетенцияга кирувчи масалаларни Федерация ҳам, субъектлар ҳам ҳал қилиши мумкин, барибир устуворлик Федерация томонда бўлади.

Федерация субъектининг мутлоқ ваколатларига кирувчи масалалар қаторига маҳаллий органларни ташкил этиш, жамоат тартибини сақлаш, йўллар кўриш, атроф - муҳитни муҳофазалаш, маҳаллий актлар қабул қилиш, маданият, таълим, тиббиёт масалаларини киритиш мумкин.

Конфедерация. Хорижий маамлакатларнинг ҳудудий давлат тузилиши шакллари ичида халқаро шартномалар асосида ташкил топган тузилмалар ҳам мавжуд. Бундай давлат-худудий тузилмаларни конфедерация деб аташади.

Конфедерация бу - маълум бир вазифани бажариш учун бирлашган мустақил давлатлар иттифоқидир. Конфедерация Федерациядан фарқ қилган ҳолда, у иттифоқ давлати эмас, балки давлатлар иттифоқи ҳисобланади. Конфедерация иқтисодий, сиёсий, ҳарбий, божхона ва бошқа мақсадларда тузилиши мумкин.

Конфедерация ўз олдида кўйган мақсадига эришиш учун ва аъзо давлатларнинг ҳаракатларини мувофиқлаштириш учун олий органлар тузиши мумкин, бироқ бу органлар аъзо давлатларнинг ҳукуматлари билан мулоқотда бўлади, бевосита аҳолига муурожаат қилиш ҳуқуқига эга эмас.

Конфедерация федерацияга нисбатан унча мустақкам эмас, чунки у одатда бирон-бир масалалани ҳал этиш эҳтиёжи орқали ташкил этилади. Тарихда ҳам конфедерациялар унча кўп бўлмаган, бўлганлари ҳам кейинчалик ё федерацияга айланишган, ёки алоҳида-алоҳида унитар давлатларга бўлиниб кетишган.

Ундан ташқари жаҳон амалиётида **давлатларнинг ҳамкорлик шакллари** ҳам мавжуддир. Уларга кўйидагилар киради: ҳамдўстлик, ҳамжамят, иттифоқлар, униялар, протекторат.

2-§ Маъмурий-худудий тузилиши принциплари.

Ҳар қандай давлат ўз маъмурий худудий тузилишини ҳал этишда турли хил омиллар, шарт- шароитларни инобатга олмасдан иложи йўқ. Шунинг учун ташкил этилаётган ҳар қандай маъмурий худудий бирлик маълум бир принципитал аҳамиятга эга бўлган қонуниятлар, устувор кўрсаткичлар асосида шакллантирилиши керак. Ушбу маъмурий - худудий тузилиш принципларига:

- Иқтисодий принцип;
- Сиёсий принцип;
- Миллий - маданий принцип;
- фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бир хилда таъминлаш.
- давлат аппаратини оммага яқинлаштириш.

Иқтисодий принцип. Ташкил этилаётган маъмурий-худудий бирликнинг иқтисодий потенциалини инобатга олиш лозим. Бунда тегишли ҳудуд саноати, қишлоқ хўжалигини ривожланганлик даражаси, шунингдек, маҳаллий ҳудуд транспортининг салоҳияти инобатга олинади.

Сиёсий принцип. Маъмурий худудий бирликлар давлатнинг сиёсий стратегик мақсадларидан келиб чиқиб тузилиши шарт. Ҳар бир маъмурий-худудий бирлик давлат ҳокимиятини вазифа ва функцияларини амалга оширишда алоҳида аҳамиятга эга бўлади ва ягона сиёсий ҳокимиятни ўрнатиш ҳамда сақлаб туриш учун кумаклашади.

Миллий - маданий принцип. Маъмурий-худудий бўлинишда тегишли ҳудуд аҳолисининг миллий ва этник таркиби, маданияти, ижтимоий хусусиятлари инобатга олинади. Давлат сарҳадларини маъмурий-худудий бирликларга ажратиб, чегараларини белгилашда бир миллатга мансуб аҳолини ҳар хил маъмурий – худудий бирликда қолиб кетмаслиги таъминланиб, уларни ўз маданияти, урф-одатлари ва тилини сақлаб қолиш учун шароит яратилади. Бундай тадбирлар Ўзбекистон Республикасида ҳам миллий кадриятларимизнинг ўзига хос хусусиятларини инобатга олиш, маданий, диний, тарихий томонларга эътибор беришни таъминлайди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 4-моддаси, 2-бандида куйидаги нормалар мустаҳкамланган: **“Ўзбекистон Республикаси ўз худудида истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналари ҳурмат қилинишини таъминлайди, уларнинг ривожланиши учун шароит яратади”**.

Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бир хилда таъминлаш. Маъмурий – худудий тузилишни амалга оширишда, фуқаролар учун тенг демократик шароитларни таъминлаб бериш ва уларнинг эҳтиёжларини қондириш, принциплари ва омиллари ҳам ҳисобга олинади. Мазкур принцип ҳар бир маъмурий-худудий бирликда маданий - оқартув, тиббий, савдо, маиший хизмат мавжуд бўлишини тақозо этади.²⁴

Давлат аппаратини оммага яқинлаштириш. Ушбу принципнинг мазмуни аҳоли қатламини давлат бошқарувига кенг жалб этиш, давлат билан фуқаролар ўртасидаги алоқани мустаҳкамлашдан иборат бўлиб, давлат бошқарувини осонлаштиради.

3-§ Ўзбекистон Республикасида маъмурий-худудий ва давлат тузилиши масалаларини ҳал этиш тартиби.

Ҳар бир мустақил ва суверин давлатлар сингари Ўзбекистон Республикаси ҳам ўз маъмурий-худудий ва давлат тузилишига оид масалаларини мустақил ҳал этади. Ўзбекистон Республикаси уч поғонали маъмурий-худудий бўлинишга асосланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XVI бобида Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-худудий тузилишини тартибга солувчи нормалар мустаҳкамланган. Конституциянинг 68-моддасида **“Ўзбекистон Республикаси вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар, шунингдек Қорақалпоғистон Республикасидан иборат”** эканлиги кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис томонидан 1996 йил 30 августда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-худудий тузилиши, топономик объектларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш, масалаларини ҳал қилиш тартиби тўғрисида”ги қонуни вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар, овулларни тузиш, тугатиш, уларнинг чегараларини ўзгартириш, маъмурий марказларни кўчириш ҳамда аҳоли пунктларини шаҳар, шаҳарчалари туркумига ўтказиш, маъмурий-

²⁴ Р.Қаюмов. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи. Тошкент, “Адолат” 1998 й. 241-бет

худудий бирликлар, аҳоли пунктлари ва уларнинг таркибий қисмларига, шунингдек корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, физик-жўғрофий, геологик ва бошқа объектларга ном бериш ва уларнинг номини ўзгартириш тартибини белгилайди. Бунинг конституциявий асоси Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 69-моддасида **“Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳрининг чегараларини ўзгартириш, шунингдек вилоятлар, шаҳарлар, туманлар ташкил қилиш ва уларни тугатиш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг розилиги билан амалга оширилади”** дейилган.

Вилоят –Маъмурий-худудий бирлик сифатида Ўрта асрлардан маълум. Шарқнинг айрим мамлакатлари (Афғонистон, Туркия ва бошқалар), шунингдек Ўрта Осиё хонликлари тарихда вилоятларга бўлинган. 1924 йил шўролар ўтказган миллий давлат чегараланиши арафасида Туркистон АССР 6 та вилоятга: Сирдарё, Самарқанд, Фарғона, Закаспий (Туркменистон), Еттисув, Амударё вилоятлари, Хоразм халқ Совет Республикаси (ХХСР) 3 та вилоятга, Бухоро халқ Совет Республикаси (БХСР) эса 15та вилоятга бўлинган. 1925 йил 13 январдан *уезд* деб юритила бошланди. Кейинчалик русча *область* номи билан қайта ташкил этилди. Ўзбек тили давлат тилига айланиши билан тарихий маъмурий-худудий бирлик номи сифатида *вилоят* сўзи қайта тикланди.²⁵

Ўзбекистон Республикаси маъмурий-худудий тизимидаги энг юқори бўғиндир ва энг йирик бўлинма сифатида алоҳида аҳамият касб этади. Маъмурий- худудий бирликларнинг қолган бўғинлари –туман, шаҳар, шаҳарча, қишлоқ, овул, вилоятнинг таркибий қисмлари, ички бўғинлари бўлиб, шу тариқа у муҳим ташкилий функцияни бажаради. Чунки у орқали Ўзбекистон Республикаси давлат вакиллик ҳокимият органи ва бошқарув идоралари билан алоқа боғлашнинг бутун тизими амалга оширади. Бундай ҳолат вилоят қуйи ҳокимият вакиллик ва ижроия органлари фаолиятига нафақат раҳбарлик қилишни, балки уларни умумдавлат ва маҳаллий манфаатлардан келиб чиқиб бирлаштирилишини аниқлатади.

Вилоят йирик маъмурий-худудий бўлинма сифатида барқарор бўлмоғи лозим. Унинг тузилиши, мустақамланиши, йириклашуви ёки бўлиниши иқтисодий жиҳатидан асосланганлиги лозим, бу мазкур маъмурий-худудий бирликда халқ хўжалигининг барча тармоқларининг комплекс ривожланишига олиб келмоғи лозим ва бу вилоят барча таркибий бўғинларининг мавжуд иқтисодий ва маданий алоқаларига таянмоғи шарт.²⁵

Ўзбекистон Республикаси худудини вилоятларга бўлиниши тарихий анъаналаримизга содиқ қолган ҳолда тарихий маъмурий- худудий бўлиниш ҳолатини қайта тикладик. Мавжуд вилоятларга бўлиниш, мамлакатимиз дахлсизлигини сақлашда муҳим роль ўйнайди. Сўнгги йилларда вилоятлар сони барқарор сақланиб қолмоқда. Ҳозирги кунда Ўзбекистон республикаси таркибида 12 та вилоят мавжуддир. Ўзбекистон Республикасининг пойтахти, Тошкент шаҳри республикага бўйсунувчи шаҳар бўлганлиги учун унга вилоят мақоми берилган.

“Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-худудий тузилиши, топономик объектларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш, масалаларини ҳал қилиш тартиби тўғрисида”ги қонунига кўра вилоятларни тузиш ва тугатиш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таклифига мувофиқ Олий Мажлис томонидан амалга оширилади.

Вилоятлар чегараларини ўзгартириш тегишли вилоятлар (шунингдек, Тошкент шаҳри) ҳокимларининг илтимосномасига асосан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таклифига мувофиқ Олий Мажлис томонидан амалга оширилади.

²⁵ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 2 - жилд. “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, Тошкент. 2001 йил, 456-457 бетлар.

²⁵ У.Таджиханов, Ҳ.Одилқориев, А.Саидов. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи. 443- бет . Тошкент 2001й. ИИВ. Академияси

Вилоятларнинг маъмурий марказларини белгилаш ва кўчириш тегишли вилоят ҳокимларининг илтимосномасига асосан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таклифига мувофиқ Олий Мажлис томонидан амалга оширилади.

Вилоятларга ном бериш ва уларнинг номини ўзгартириш тегишли вилоят ҳокимларининг илтимосномасига асосан Олий Мажлис томонидан амалга оширилади.

Туман - Ўрта асрларда Шарқдаги, жумладан Марказий Осиё мамлакатларидаги маъмурий-худудий бирлик сифатида эътироф этилиб, ҳозирда ҳам кўпчилик давлатларда мавжуд (МДХ мамлакатлари). Ўзбекистон собиқ Иттифоқ таркибига кирган даврда уларни “район” деб аташ расм бўлган. Мустақилликка эришилгандан сўнг ушбу маъмурий-худудий бирликларни тарихий ном билан яъни, “*туман*” деб аталиши ҳукукий жиҳатдан мустаҳкамланди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясини 68-моддасига мувофиқ туман маъмурий-худудий бўлиниш поғаналаридан бўлиб, ўртанча буғин ҳисобланади. Туман давлат юқори органларининг кўрсатмалари, қарорларини ҳаётга татбиқ этувчи ва бажарувчи асосий маъмурий худудий бирлик. Туманлар худудий жойлашиши нуқтаи назарига кўра икки хил: **қишлоқ тумани** ва **шаҳар туманларига** бўлинади. Қишлоқ туманлари маълум бир вилоят таркибига кирувчи маъмурий-худудий бирлик ҳисобланса, шаҳар туманлари эса йирик шаҳарлар таркибида ташкил этилади (Масалан Тошкент шаҳридаги *Юнусобод тумани*). Туманларни ташкил этиш ва тугатиш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг розилиги билан амалга оширилади. Туманларга тегишли вилоят ҳокими томонидан тайинланадиган ҳамда туман халқ депутатлари Кенгашида тасдиқланадиган туман ҳокими раҳбарлик қилади.

Ўзбекистон Республикасида туманларни тузиш ва тугатиш юқоридаги қонунга кўра тегишли вилоят ва Тошкент шаҳри ҳокимларининг илтимосномасига асосан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таклифига мувофиқ Олий Мажлис томонидан амалга оширилади.

Қорақалпоғистон Республикасида туманларни тузиш ва тугатиш Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматининг таклифига мувофиқ Жўқорғи Кенгес томонидан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг розилиги билан амалга оширилади. (Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, 69-модда).

Туманларнинг чегараларини ўзгартириш тегишли вилоятлар, Тошкент шаҳри ҳокимларининг илтимосномасига асосан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таклифига мувофиқ Олий Мажлис томонидан амалга оширилади.

Қорақалпоғистон Республикасида туманларнинг чегараларини ўзгартириш тегишли туман ҳокимларининг илтимосномасига асосан Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматининг таклифига мувофиқ Жўқорғи Кенгес томонидан амалга оширилади.

Туманлар маъмурий марказларини белгилаш ва кўчириш тегишли туман ҳокимларининг илтимосномасига асосан халқ депутатлари вилоят Кенгашлари томонидан, Қорақалпоғистон Республикасида эса - Жўқорғи Кенгес томонидан амалга оширилади.

Туманларга ном бериш ва уларнинг номини ўзгартириш тегишли вилоят ҳокимларининг илтимосномасига асосан Олий Мажлис томонидан амалга оширилади.

Қорақалпоғистон Республикасида туманларга ном бериш ва уларнинг номини ўзгартириш тегишли туман ҳокимларининг илтимосномасига асосан Жўқорғи Кенгес томонидан амалга оширилади.

Шаҳар – деганда кўпчилик аҳолининг маданийлашган ҳолда ўзаро зич яшайдиган худуди тушунилади.

Ўзбекистон Республикасидаги шаҳарлар уч тоифага ажратилади.

- республикага бўйсунувчи
- вилоятга бўйсунувчи
- туманларга бўйсунувчи шаҳарларга бўлинади.

Республика бўйсунувидаги шаҳарлар тоифасига аҳолиси 500 минг кишидан ортиқ иқтисодий, маданий, маъмурий марказ бўлган шаҳарлар киради. Бундай шаҳарлар туркумига ҳозирча ягона Тошкент шаҳри киради.

Вилоят бўйсунувидаги шаҳарлар туркумига, қоида тариқасида, камида ўттиз минг аҳолиси бўлган, муҳим маъмурий аҳамият касб этадиган, истиқболли иқтисодий ва маданий марказлар деб ҳисобланган шаҳарлар киритилиши мумкин (масалан, Бухоро ва Қўқон шаҳарлари).

Шаҳарларни вилоят бўйсунувидаги шаҳарлар туркумига киритиш, уларни қайта тузиш тегишли вилоят ҳокимларининг илтимосномасига асосан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таклифига мувофиқ Олий Мажлис томонидан амалга оширилади.

Қорақалпоғистон Республикаси мақоми вилоят мақомига тенглаштирилгани учун унинг бўйсунувидаги шаҳарлар, вилоят бўйсунувидаги шаҳарлар туркумига киритилади. Уларни ташкил этиш ва қайта тузиш Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматининг таклифига мувофиқ Жўқорғи Кенгес томонидан амалга оширилади.

Ҳозир Ўзбекистон Республикасида вилоятга бўйсунувчи шаҳарлар сони 51 тани ташкил этади. Вилоят бўйсунувидаги шаҳарлар қоида тариқасида туманлар мақомига тенглаштирилади.

Туман итоатидаги шаҳарлар тоифасига саноат корхоналари, коммунал хўжалиги, давлат уй-жой фонди, ривожланган ижтимоий-маданий муассасаларни, савдо умумий овқатланиш, маиший хизмат кўрсатиш корхоналари мавжуд бўлган ҳамда аҳолиси 7 минг кишидан кам бўлмаган шаҳарчалар, аҳоли пунктлари киритилади. Бунда мазкур шаҳарчалар, аҳоли пунктлари маъмурий аҳамияти ва ривожланиш истиқболлари эътиборга олинади.

“Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилиши, топономик объектларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш, масалаларини ҳал қилиш тартиби тўғрисида”ги қонунига кўра шаҳарчаларни, аҳоли пунктларини туман бўйсунувидаги шаҳарлар туркумига киритиш, уларни қайта тузиш тегишли вилоят ҳокимларининг илтимосномасига асосан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таклифига мувофиқ Олий Мажлис томонидан, Қорақалпоғистон Республикасида эса - тегишли туман ҳокимларининг илтимосномасига асосан Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматининг таклифига мувофиқ Жўқорғи Кенгес томонидан амалга оширилади.

Шаҳарларнинг чегараларини белгилаш ва кенгайтириш тегишли вилоят, Тошкент шаҳри ҳокимларининг илтимосномасига асосан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таклифига мувофиқ Олий Мажлис томонидан амалга оширилади.

Қорақалпоғистон Республикасида шаҳарларнинг чегараларини белгилаш ва кенгайтириш тегишли туман, шаҳар ҳокимларининг илтимосномасига асосан Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматининг таклифига мувофиқ Жўқорғи Кенгес томонидан амалга оширилади.

Шаҳарларга ном бериш ва уларнинг номини ўзгартириш тегишли вилоят ҳокимларининг илтимосномасига асосан Олий Мажлис томонидан амалга оширилади.

Қорақалпоғистон Республикасида шаҳарларга ном бериш ва уларнинг номини ўзгартириш тегишли шаҳар ҳокимларининг илтимосномасига асосан Жўқорғи Кенгес томонидан амалга оширилади.

Шаҳарчалар туркумига саноат корхоналари, қурилишлар, темир йўл станциялари ва бошқа муҳим объектлар яқинида жойлашган ҳамда камида икки минг аҳолиси бўлган аҳоли пунктлари киритилиши мумкин. Ўзбекистонда ҳозирги кунда 106 та шаҳарчалар мавжуд.

Аҳоли пунктларини шаҳарчалар туркумига киритиш тегишли туман ҳокимларининг илтимосномасига асосан Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, халқ депутатлари вилоят Кенгашлари томонидан амалга оширилади.

Шаҳарчаларнинг чегараларини белгилаш ва кенгайтириш тегишли туман ҳокимларининг илтимосномасига асосан халқ депутатлари вилоят Кенгашлари томонидан, Қорақалпоғистон Республикасида эса - Жўқорғи Кенгес томонидан амалга оширилади.

Шаҳарчаларга ном бериш ва уларнинг номини ўзгартириш тегишли туман, шаҳар ҳокимларининг илтимосномасига асосан халқ депутатлари вилоят Кенгашлари томонидан, Қорақалпоғистон Республикасида эса - Жўқорғи Кенгес томонидан амалга оширилади

Қишлоқлар – Ўзбекистон Республикасида маъмурий-ҳудудий бўлинишнинг қуйи бўғинларидан биридир. Ушбу маъмурий-ҳудудий бўлинишнинг қуйи бўғинини қишлоқ деб номлаш тарихий қадриятларимизни амалда ифодалашнинг ёрқин мисолидир. Шаҳар ҳудудларига кирмайдиган, маълум аҳоли сонига эга бўлган қишлоқ марказлари ва маълум саноат объектлари атрофида истиқомат қилувчи аҳолининг яшаш жойлари қишлоқлар бўлиб ҳисобланади.

Овуллар - эса қишлоқларга қараганда кичикроқ ҳажмдаги яшаш ва турар жойлардан иборат бўлган аҳоли пунктларидир. Овулларда кўп ҳолларда чорвадор оилалар истиқомат қилиб, улар асосан кўчиб юрувчи бир неча чўпонлар оилаларидан ташкил топади. Ўзбекистонда ҳозирги вақтда 1427-та қишлоқ ва овуллар мавжуд.

Қишлоқлар, овулларни тузиш ва тугатиш тегишли туман ҳокимларининг илтимосномасига асосан халқ депутатлари вилоят Кенгашлари томонидан, Қорақалпоғистон Республикасида эса - Жўқорғи Кенгес томонидан амалга оширилади.

Қишлоқлар ва овуллар чегарасини ўзгартириш, аҳоли пунктларини бирлаштириш тегишли туман ҳокимларининг илтимосномасига асосан халқ депутатлари вилоят Кенгашлари томонидан, Қорақалпоғистон Республикасида эса - Жўқорғи Кенгес томонидан амалга оширилади.

Қишлоқлар, овуллар, аҳоли пунктларига ном бериш ва уларнинг номини ўзгартириш тегишли туман, шаҳар ҳокимларининг илтимосномасига асосан халқ депутатлари вилоят Кенгашлари томонидан, Қорақалпоғистон Республикасида эса - Жўқорғи Кенгес томонидан амалга оширилади

“Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилиши, топономик объектларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш, масалаларини ҳал қилиш тартиби тўғрисида”ги қонунига кўра вилоятлар, туманлар, шаҳарларга ном бериш ва уларнинг номини ўзгартириш вақтида Ўзбекистон Республикасида мавжуд бўлган номларни беришга, шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар, аҳоли пунктларига эса Қорақалпоғистон Республикаси ёки ушбу вилоятда мавжуд бўлган номларни беришга йўл қўйилмайди. Вилоятлар, шаҳарлар, туманлар, қишлоқлар, овуллар, шаҳарчалар, аҳоли пунктларига одамларнинг номини беришга, шунингдек уларни тарихий воқеалар шарафига номлашга қоида тариқасида йўл қўйилмайди.

4-§ Ўзбекистон Республикаси таркибидаги суверен Қорақалпоғистон Республикасининг ҳуқуқий ҳолати.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида Қорақалпоғистон Республикаси мақоми алоҳида бобда мустақамланган (XVII боб). Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 70-моддасида “**Суверен Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси таркибига киради. Қорақалпоғистон Республикасининг суверенитети Ўзбекистон Республикаси томонидан муҳофаза этилади**” дейилади. Шунингдек, Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг 1-моддасида “**Қорақалпоғистон - Ўзбекистон Республикаси таркибига кирувчи суверен демократик республикадир**” деб мустақамланган.

1992 йил 9 январда Қорақалпоғистон Республикаси ташкил топди ҳамда 1993 йил 9 апрелда ўзининг Конституциясини қабул қилди. Суверен Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси қабул қилинган кун халқ байрами сифатида эълон қилинди.

Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг аҳамияти қуйидагиларда ўз аксини топган:

- Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси таркибига кириши ҳамда улар ўртасидаги ўзаро дўстона муносабатларнинг ҳуқуқий асоси;
- Қорақалпоғистон Республикаси ўз давлат рамзларига эга эканлигини белгилайди;
- суверен ҳамда мустақил давлат эканлигининг кафили;
- давлат ва маъмурий ҳудудий тузилиш масалаларини мустақил ҳал қилиши;

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 71-моддасида, Қорақалпоғистон Республикасининг ўз Конституциясига эга бўлишлиги, унинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига зид бўлмаслиги кўрсатилган. Шунини таъкидлаш жоизки собиқ Иттифок даврида Автоном Республикаларнинг Конституциялари улар қайси Республикалар таркибига киритилган бўлса ўша давлат ҳокимиятининг олий органлари томонидан тасдиқланиши шарт эди. Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритиб бу адолатсизликка чек қўйди. Қорақалпоғистон суверен Республикаси билан мустақил Ўзбекистон Республикасининг бир-бутун яхлитлиги мустаҳкамланган.

Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг 70-моддасининг 15-бандида **"Ўзбекистон Республикасининг Олий давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари ҳужжатларининг Ўзбекистон Республикаси Конституцияга мувофиқлиги ҳақида Ўзбекистон Конституциявий судига таклиф киритиш"** ҳуқуқи белгиланган. 81-моддасида эса **"Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси раисининг ваколатлари жумласига, Ўзбекистон Республикаси қонунларини ва Олий Мажлиснинг бошқа қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари ва бошқа ҳужжатларини ҳаётга татбиқ этишни ташкил қилади"** дейилган.

Ушбу конституциявий нормалардан ҳулоса қилиб айтиш мумкинки, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига зид келса, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари амалда бўлади. Қорақалпоғистон Республикасида Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикасининг Конституциялари ва қонунларининг устунлиги сўзсиз тан олинади. Ўзбекистон фуқаролари учун мажбурий бўлган қонунлар унинг таркибига кирувчи Қорақалпоғистон ҳудудида ҳам мажбурийдир.

Қорақалпоғистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилишини унинг ўзи кўриб чиқади, давлат ҳокимияти органлари ва бошқарув тизимини белгилайди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 73-моддасида **"Қорақалпоғистон Республикасининг ҳудуди ва чегаралари унинг розилигисиз ўзгартирилиши мумкин эмас. Қорақалпоғистон Республикаси ўз маъмурий-ҳудудий тузилиши масалаларини мустақил ҳал қилади"**. Қорақалпоғистон Республикаси туманлардан, шаҳарлардан, шаҳарчалардан, овуллардан иборат. Ўзбекистон Республикаси давлат сиёсатига мос ҳолда ўз сиёсатини юргизади. Қорақалпоғистон Республикасининг ҳудуди бўлинмас ва дахлсиздир.

Қорақалпоғистонда давлат тили - қорақалпоқ ва ўзбек тиллардир. Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида истеъкомат қилувчи барча миллат ва эллатларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналари ҳурмат қилиниши таъминланади ҳамда давлат органлари ҳамда мансабдор шахсларнинг жамият ва фуқаролар олдида жавобгар эканлиги қайд этилади.

Қорақалпоғистон Республикаси ўз рамзларига эгадир.

- Қорақалпоғистон Республикаси давлат байроғи 1992 йил 14 декабрда қабул қилинган.

- Қорақалпоғистон Республикаси давлат герби -1993 йил 9 апрелда қабул қилинган.

- Қорақалпоғистон Республикаси давлат мадҳияси 1993 йил 14 декабрда қабул қилинган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 74-моддасида Қорақалпоғистон Республикаси учун ғоят муҳим сиёсий мазмун касб этади демократик қоида белгиланган.

Унда **"Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси таркибидан Қорақалпоғистон Республикаси халқининг умумий референдуми асосида ажралиб чиқиш ҳуқуқига эга"**лиги мустаҳкамланган. Бу конституциявий норма Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг 9-моддасида: **"Жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари халқ муҳокамасига тақдим этилади, умумий овозга, яъни референдумга қўйилади. Референдум ўтказиш тартиби қонун билан белгиланади"** деб кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 75-моддасида ва Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг 1-моддасининг 2-бандида улар ўртасидаги муносабатлар мустаҳкамланган бўлиб, унда жумладан шундай дейилади: **"Ўзбекистон Республикаси билан Қорақалпоғистон Республикасининг ўзаро муносабатлари Ўзбекистон Республикаси Конституцияси доирасида ва улар ўртасида тузилган шартномалар ва битимлар орқали"** тартибга солинади. Ҳозирги кунда долзарб бўлиб турган масалалардан бири- Ўзбекистон билан Қорақалпоғистон Республикалари ўртасидаги турли соҳаларда айниқса иқтисодий масалаларда ўзаро муносабатларни кенг тармоқли ривожлантиришга эришишдир.

Ўзбек халқи билан қорақалпоқ халқи азалдан дўст, биродар, қон-қариндош ва муруватлидир. Уларнинг маънавият бирлиги ва хўжалик юритиш усул ва шаклларининг яқдиллиги, ҳар икки халқ ўртасида қардошлиқ ришталарини янада мустаҳкамлади ва бу ҳолат ўзининг конституциявий ифодасини топди. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 21-моддасининг 3-бандига кўра Қорақалпоғистон Республикасининг фуқароси айтилган вақтда Ўзбекистон Республикасининг фуқароси ҳисобланади, 68-моддасида эса Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикасининг маъмурий, ҳудудий бирликлари қаторига киритилиши, бу икки халқнинг муносабатлари дўстона ришталарга асосланганлигини англатади.

Қорақалпоғистон Республикасида фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига риоя этилишининг кафили Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳисобланади.

Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг устиворлигини тан олади. Бу биринчи навбатда Қорақалпоғистон Конституцияси ва қонунларини тамойил ва моддалари мос келиши кераклигини англатади. Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси, Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мос келиши Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон ўртасидаги давлат-ҳуқуқий муносабатлари билан чамбарчас боғлиқ. Ўзбекистон Республикаси қонунлари Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида ҳам амал қилиши мажбурийдир. Қорақалпоғистон халқини, миллатидан қатъий назар, Қорақалпоғистон Республикасининг фуқаролари ташкил этади. Қорақалпоғистон халқи номидан фақат у сайлаган Олий ҳокимият органи Жўқорғи Кенгеси иш олиб боради. Унинг давлат ҳокимияти тизими қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниш тамойилларига асосланади.

Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикаларининг барча фуқаролари бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъий назар қонун олдида тенгдирлар.

Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси олий давлат вакиллик органи бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади. Қорақалпоғистон Республикасининг Жўқорғи Кенгеси ҳудудий сайлов округлари бўйича кўп партиявийлик асосида беш йил муддатда сайланадиган 75 нафар депутатдан иборатдир.

Қорақалпоғистон Республикасида маҳаллий давлат ҳокимият органлари туманлар ва шаҳарларда ҳокимлар бошчилик қиладиган халқ депутатлари Кенгашлари ҳокимиятнинг вакиллик органлари бўлиб, улар давлат ва фуқароларнинг манфаатларини кўзлаб ўз ваколатларига тааллуқли масалаларни халқ этадилар.

Қорақалпоғистон Республикасининг фуқаролари вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эгадирлар.

Маҳаллий ҳокимият органлари ихтиёрига қуйидагилар киради:
қонунийлик, ҳуқуқий-тартиботни ва фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлаш;
худудларни иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожлантириш;
маҳаллий бюджетни шакллантириш ва уни ижро этиш, маҳаллий солиқларни,
йиғимларни белгилаш, бюджетдан ташқари жамғармаларни ҳосил қилиш;
фуқаролик коммунал хўжаликка раҳбарлик қилиш, атроф муҳитни муҳофаза
қилиш;
фуқаролик ҳолати актларини қайд этишни таъминлаш;
норматив ҳужжатларни қабул қилиш, Қорақалпоғистон Республикаси
Конституциясига ва қонунларига зид келмайдиган бошқа ваколатларни амалга ошириш.

Халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимларининг ваколат муддати – беш йил,
вакиллик ва ижроия ҳокимиятини тегишлилигига қараб, туман ва шаҳар ҳокимлари
бошқаради.

Қорақалпоғистон Республикаси ўз Конституциявий назорат органига эга бўлиб,
уни Қорақалпоғистон Республикасининг Конституциявий назорат қўмитаси амалга
оширади. Конституциявий назорат қўмитаси Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи
Кенгеси томонидан таркиби сайланади. Конституциявий назорат қўмитасига сайланган
судьяларнинг ваколат муддати 5 йилдир. Конституциявий назорат қўмитасига сайланган
шахслар ўз вазифаларини бажаришда дахилсиздирлар ва фақат Қорақалпоғистон
Республикаси Конституциясига бўйсундилар. Уни ташкил этиш ва иш тартибини
белгилаш Қорақалпоғистон Республикасининг “Конституциявий назорат қўмитаси
тўғрисида”ги қонуни билан белгиланган.

Қорақалпоғистон Республикасининг суд тизими беш йил муддатга сайланадиган
Қорақалпоғистон Республикасининг Олий Суди, Хўжалик суди, шу муддатга
тайинланадиган туман, шаҳар судларидан иборат. Улар Ўзбекистон Республикасининг
"Судлар тўғрисида"ги қонунига мувофиқ ўз фаолиятини олиб борадилар. Ушбу қонунда
жумладан, "Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди, фуқаролик ва жиноят ишлари
бўйича, фуқаролик ишлари бўйича туманлараро судлари, Қорақалпоғистон Республикаси
хўжалик суди фаолият кўрсатади" деб белгиланган. Улар фаолиятининг ташкил этилиши
Ўзбекистон Республикаси Президентининг ваколатлари жумласига кириб унга кўра,
Ўзбекистон Республикаси Президенти розилиги билан Қорақалпоғистон Республикаси
Жўқорғи Кенгесида, Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди раиси ва аъзолари,
шунингдек, туман, шаҳар судларининг судьялари, лавозимларига номзодларни тавсия
қилади. Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди жиноий, фуқаровий ва маъмурий суд
ишларини юритиш борасида, суд ҳокимиятининг олий органи ҳисобланади. Туман, шаҳар
судларининг судлов фаолияти устидан назоратни олиб боради.

8-МАВЗУ: САЙЛОВ ТИЗИМИ ВА САЙЛОВ ҲУҚУҚИ ТУШУНЧАСИ

1-§. Сайлов ҳуқуқи-фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқи сифатида

2-§. Сайлов ҳуқуқининг конституциявий асослари

3-§. Сайлов ҳуқуқи тамойиллари

4-§. Сайлов тизими

5-§. Сайлов жараёни ва сайлов органлари

1-§. Сайлов ҳуқуқи - фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқи сифатида

Давлат ҳокимияти органларини шаклланишида бирламчи омил ҳисобланган сайлов усули орқали, ҳокимият тизимини вужудга келтириш ва ривожлантириш қонуниятлари, уларнинг тадрижий ўзгариши ва ташкилий-ҳуқуқий асосларини ўрганиш олимларнинг асосий диққат марказида бўлиб келган. Янгича жамиятни шакллантириш янгича тамойиллар асосида амалга оширилади. Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганларидек, “Яхши биламизки, демократия, демократик жамиятнинг бош талаби –бу одамларнинг ўз хоҳиш-иродасини эркин ифода этиш, сайлаш ва сайланиш ҳуқуқини таъминлашдан иборат.²⁵ Энг муҳими, сайловлар халқимизни пароканда ва бир-бирига қарши қилишга эмас, балки элу юрт манфаати йўлида янада бирлаштиришга хизмат қилиши зарур”

Ҳар қандай жамиятда демократик сайловлар тараққиётга янги куч берувчи омил бўлиб хизмат қилади. Мамлакатимизда янгича сайловларни ўтказилиши ўзига хос бўлган даврга тўғри келмоқда. Яъни, бу – тубдан янгича, мустақил ўзбек давлатчилиги пайдо бўлган ва ривожланаётган, асосий эътибор халқ фаровонлиги, осойишталигини таъминлашга қаратилган, эркин фуқаролик жамияти яратилаётган даврдир. Шуниси диққатга сазоворки, бу давр Ўзбекистонда ўзига хос шарқ ва ғарб демократияси тажрибалари уйғунлашган демократик жараён шаклланиши билан ажралиб туради. Бунда шарқ демократиясидаги инсонни улуғвор билиш, реал шарт-шароитдан келиб чиқиб ҳаракат қилиш, масъулият ҳис этиш ва фидоийлик кўрсатиш каби қадриятлар, ғарб демократиясининг ошкоралик, ўз-ўзини танқид қилиш, тадбиркорлик сингари жиҳатлари кўзга ташланади.

Сайлов ҳуқуқи ҳақида гап кетганда одатда уни аспектларини иккига ажратишади: яъни булар объектив сайлов ҳуқуқи ва субъектив сайлов ҳуқуқи. Булардан биринчиси - сайлов ҳуқуқи нормалари тизими яъни асосини ташкил қилувчи принциплари, тизимлари, тартиби, жараёни ва сайловни ташкил қилиш ва бошқаларни ўз ичига қамраб олади. Иккинчиси - давлат томонидан маълум бир шахсни сайловда қатнашишини (пассив сайлов ҳуқуқи ёки актив сайлов ҳуқуқи) таъминланишини кафолатланишидир.

Сайлов ҳуқуқи энг муҳим сиёсий ҳуқуқлардан бири бўлиб, у фуқароларга нафақат вакиллик органларини ташкил этиш, балки бундай органларга ўз вакилларини юбориш имкониятини ҳам беради. Фуқаролар томонидан уларнинг сайлов ҳуқуқларининг ҳеч қандай тўсиқсиз амалга оширилиши уларнинг давлат бошқарувида иштирокининг энг муҳим шаклларида бири ҳисобланади.

Эркин сайлов ҳуқуқининг амалга оширилиши, эркин ҳамда чинакамига ифода этиладиган халқ иродаси ҳокимият ва ҳар қандай ҳукумат қонунийлигининг асоси эканлиги ва ҳар бир шахснинг ўз давлатини бошқаришда бевосита ёки ўз вакиллари орқали қатнашиш ҳуқуқи кўпгина халқаро ҳужжатларда²⁶, жумладан ЕХХТ нинг Копенгагенда қабул қилинган ҳужжатида ҳам таъкидланган.

²⁵ Каримов И.А. “Мен ўзимни нафақат ўзбек халқининг, балки қорақолпоқ халқининг ҳам фарзанди деб биламан”. Қорақолпоқ Рееспубликаси сайловчилар вакиллари билан учрашувда сўзлаган нутқидан. 1992 йил 2 декабрь.

²⁶ 1948 йилги Бутунжаҳон инсон ҳуқуқлари декларациясининг 21- моддаси, 1966 йилги Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг 25- моддаси.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бу ҳуқуқ фуқароларнинг референдумларда, Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловида ва ҳокимиятнинг вакиллик органлари сайловида қатнашиши орқали амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 33-моддасида шундай дейилади: “Фуқаролар ўз ижтимоий фаолликларини Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ митинглар, йиғилишлар ва намойишлар шаклида амалга ошириш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳокимият органлари фақат хавфсизлик нуқтаи назаридангина бундай тадбирлар ўтказилишини тўхтатиш ёки тақиқлаш ҳуқуқига эга”.

Демак, фуқаролар ўз сиёсий ҳуқуқларини амалга оширар эканлар албатта қонунларга сўзсиз риоя этишлари, шу асосда ўз ҳуқуқларини жойларда амалга оширишлари мумкин. Фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқларини давлат томонидан чекланиши, фақатгина қонунлар доирасидан четга чиқиш ҳолатлари кузатилган вақтда амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари касаба уюшмаларига, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар.

Сиёсий партияларда, жамоат бирлашмаларида, оммавий ҳаракатларда, шунингдек, ҳокимиятнинг вакиллик органларида озчиликни ташкил этувчи муҳолифатчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва кадр-қимматини ҳеч ким камситиши мумкин эмас. Бу тамойил Конституциямизнинг 34-моддасида ўз аксини топган. Бундан шу нарса кўриниб турибдики, ҳар бир фуқаро хоҳлаган жамоат бирлашмаларига аъзо бўлишлиги ва ундан хоҳлаган вақтда чиқиб кетишлари мумкин.

2-§. Сайлов ҳуқуқининг конституциявий асослари

Демократик давлатнинг ҳокимият идораларини шакллантиришда сайлов муҳим аҳамиятга эга. “Сайлов” ўз мазмунига кўра бирон-бир органни (давлат, жамоатчилик, халқаро ва ҳоказолар) овоз бериш йўли билан шакллантириш демакдир. Сайлов ўзининг моҳиятига кўра шундай демократик жараёнки, унда халқ ҳамда унинг вакиллари қонунда белгиланган тартибда ҳокимиятни бошқаришга кимни қўйиш ёки четлатиш масаласини ўзи мустақил ҳал этади. Албатта, нодемократик давлатларда ҳам сайловлар ўтказилади, лекин одатда формал характерга эга бўлади. Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларациясининг 2-моддасига кўра “давлатнинг асосий ҳокимияти бу халқнинг иродасидир.”

Сайлов ҳуқуқи фуқароларнинг ўз сиёсий ҳуқуқларини амалга оширишда яқиндан ёрдам берувчи сиёсий ҳолатдир. Сайлов жараёнларида юзага келадиган турли хил муносабатларни тартибга солишда сайлов ҳуқуқидан фойдаланамиз. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 117-моддасида: “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эгадирлар” деб кўрсатиб ўтилган.

Актив сайлов ҳуқуқи, яъни сайлаш ҳуқуқи бевосита демократиянинг бир кўриниши бўлиб, у ҳар бир фуқаронинг давлатни бошқаришда ўз вакилларини сайлаш билан иштирок этишини кўзда тутди. Бу ҳуқуққа қонунда белгиланган маълум ёшга етган, муомалага лаёқатли мамлакат фуқаролари эга бўладилар. Ўзбекистонда сайлаш ҳуқуқига Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 117-моддаси 2-бандига биноан 18 ёшга етган барча Ўзбекистон фуқаролари эгадирлар.

Ёш чегараси турли мамлакатларда турлича белгиланиши мумкин. Масалан, Малайзия, Марокаш, Боливияда фуқаролар 21 ёшга тўлгандан кейингина сайлаш ҳуқуқига эга бўлишади. Россияда 2002 йил 20 декабрда қабул қилинган Қонунга кўра сайлов қунигача 18 ёшга тўлган Россия фуқароси сайлаш ҳуқуқига эга. Францияда ҳам сайлов ҳуқуқига эга бўлиш учун белгиланган ёш 1974 йил 5 июлдаги қонун билан 18 ёш қилиб белгиланган.

Фуқаролик цензи барча давлатларда одатий шартга айланган бўлса-да, баъзи ҳолларда бундай цензнинг йўқолиб кетишини ҳам кузатиш мумкин. Масалан, ўзига хос тузилма бўлган Европа Иттифоқининг Парламентига сайловлар пайтида Францияда бўлган Германия фуқароси Франциянинг Европа Иттифоқи Парламентига вакили учун овоз бериш ҳуқуқига эга. Бу қоида Европа Иттифоқига асос солган 1992 йилги Маастрихт Шартномасида кўзда тутилган.

Суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилганлар, озодликдан маҳрум қилиш жойларида сақланаётганлар сайлаш ҳуқуқидан фойдалана олмайдилар яъни, озодликдан маҳрум қилиш жойларида сақланаётганларнинг сайлаш ҳуқуқи вақтинча тўхтатилади.

Пассив сайлов ҳуқуқи, яъни сайланиш ҳуқуқига ҳам маълум ёшга етган, муомалага лаёқатли фуқаролар эга бўладилар. Турли давлатларда маълум давлат органларига сайланиш учун белгиланган ёш чегараси турлича бўлиши мумкин.

Актив сайлов, яъни сайлаш ҳуқуқидаги ёш цензи маълум давлатларда аҳолининг барча қатлами учун бир хил белгиланса, пассив сайлов ҳуқуқида ёш цензи номзоднинг қайси органга сайланаётганлигига қараб турлича белгиланиши мумкин. Ўзбекистонда фуқаролар Маҳаллий Кенгаш депутатлигига сайланиш ҳуқуқига эга бўлиш учун 21 ёшга, Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатлиги ва Сенатига сайланиш учун 25 ёшга, Республика Президентлигига сайланиш учун эса 35 ёшга етган бўлиши керак.

Масалан, Францияда Миллий Мажлис депутатлигига, Республика Президентлигига ва Европа Парламентига номзоди қўйилган шахс 23 ёшга тўлган бўлиши, Сенатга сайланиш учун эса 35 ёшга тўлган бўлиши шарт. Ундан ташқари барча номзодларнинг ҳарбий хизматни тўлиқ ўтаган бўлиши ҳам талаб қилинади.

Сайланиш ҳуқуқи ҳам баъзи мамлакатларда анча юқори бўлиши мумкин. Масалан, Италияда сенатор бўлиш учун номзоднинг 40 ёшга тўлган бўлиши талаб қилинади.

Сайланиш ҳуқуқига эга бўлиш учун яна бошқа шартлар ҳам қўйилиши мумкин. Масалан, Европа Парламентига номзоди қўйилган француз фуқаросидан 1500 евро гаров суммаси талаб қилинади. Ўзбекистон Республикасида Президент бўлиб сайланиш учун номзод Ўзбекистонда камида охириги 10 йил ичида доимий яшаган бўлиши ва давлат тилини яхши билиши керак. Олий Мажлиснинг қуйи ва юқори палаталарига депутатликка сайланиш учун номзод камида сўнгги беш йилда Ўзбекистонда доимий яшаган, қасддан содир этган жиноятлари учун аввал судланмаган бўлиши керак.

Кўпчилик мамлакатларда сайловлар **тўғри** ва **эгри** кўринишларга бўлинади.

Тўғридан-тўғри овоз бериш номзодларга овоз беришнинг энг кўп тарқалган сайлов тури ҳисобланади. Тўғри сайловларда сайловчи ва номзод ўртасида ҳеч қандай оралик инстанция мавжуд бўлмай, сайловчининг хоҳиш иродаси бевосита ифодаланади. Бу ҳолатда сайлов ҳуқуқига эга бўлган фуқаро сайланиш асосида эга бўлинадиган лавозимга қўйилган номзодга бевосита овоз беради. Тўғри, сайловлар жаҳоннинг кўпчилик мамлакатлари парламентининг қуйи палаталарига ва барча мамлакатлар президентлигига бўладиган сайловларда қўлланилади.

Тўғри сайловлар мамлакатимизда Президентликка, Олий Мажлиснинг қуйи палатаси – Қонунчилик палатаси депутатлигига ва ҳалқ депутатлари вилоят, туман ҳамда шаҳар кенгашлари депутатлигига бўладиган сайловларда қўлланилиб, бунда фуқаролар ва номзодлар ўртасида ҳеч қандай оралик инстанция мавжуд эмас.

Эгри сайловлар, одатда кўп босқичли бўлиб, бунда сайлов ҳуқуқига эга бўлган фуқаронинг хоҳиш иродаси махсус шахслар – “Сайловчилар” ёки махсус органлар воситасида ифодаланади. Эгри сайловларда фуқаролар номзодга эмас, балки махсус шахслар ёки органларга овоз берадилар, улар эса ўз навбатида муайян лавозимга қўйилган номзодни сайлайдилар. Бу сайлов усули қатор мамлакатлар парламентининг юқори палатасига бўлган сайловларда ҳам қўлланилади (Франция, Хиндистон, Малайзия ва бошқалар). Эгри сайловлар АҚШ ва Аргентина президентлигига бўладиган сайловларда қўлланилиб, президентлик сайловида бу усулни қўлланилишининг характерли жиҳати

шундаки, сайловчи ва номзод ўртасидаги оралик инстанция – махсус шахсларнинг шахсий сифатлари эмас, балки партиявий мансублиги жуда катта аҳамиятга эга.

Ўзбекистон Республикасида Олий Мажлиснинг юқори палатаси – Сенат аъзолигига номзодлар ўз лавозимларига эгри сайловлар орқали эришадилар, яъни Сенат аъзолари Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридан тенг миқдорда - олти кишидан сайланади. Сенатга сайлов Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органлари депутатларининг тегишли кўшма мажлисларида мазкур депутатлар орасидан яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади.

Сайловларни ўтказиш жараёнида хорижий ҳамда миллий кузатувчиларнинг ҳозир бўлиши сайлов ўтказиладиган давлат учун сайлов жараёнининг обрўсини оширади. Бундай кузатувчилар сайлов жараёнига аралашмаган ҳолда маълум давлатда фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг амалга оширишлари учун қай даражада шароит яратилганлигига ва шунинг натижаси ўлароқ мамлакатдаги демократик жараённинг қандай кечаётганлигига баҳо берадилар.

Юртимизда бу борадаги ислохотларнинг қай даражада бораётганлигини 2002 йил 27 январь куни Ўзбекистон Республикаси референдумида иштирок этиб, референдум жараёнини бевосита кузатган халқаро кузатувчилар Референдум келгусида Ўзбекистоннинг халқаро алоқаларини кучайтиришда ҳамда қонунчиликни мустаҳкамлашда муҳим омил бўлади деган мулоҳазаларидан ҳам билиб олиш мумкин.

Эркин сайлов ҳуқуқининг амалга оширилиши фуқароларнинг ижтимоий фаоллигини ошиб боришига хизмат қилади. Бундай жамиятда фуқаролар давлат томонидан турли соҳаларда амалга оширилаётган сиёсатга бефарқ бўлмайдилар. Турли қатламдаги аҳоли манфаатларини ҳисобга олмасдан юритиладиган давлат сиёсати эса, салбий оқибатга олиб келиши мумкин. Бунинг натижасида фуқароларнинг фаоллиги сустлашиб сайловларда уларнинг қатнашиши камайиб кетиши мумкин.

Жаҳон конституциявий ҳуқуқида **абсентизм** деб аталадиган ибора мавжуд бўлиб, ушбу ҳолат сайловларда овоз беришда ва референдумда ихтиёрий қатнашмасликни билдиради. Бунда сайловчилар ўз ихтиёрлари билан сайловларда қатнашмайдилар, чунки ким депутат бўлиши, ким давлат бошлиғи бўлиши, кўйилган масаланинг қандай ҳал қилиниши уларни қизиқтирмайди. Бу эса давлат барқарорлигига хавф соладиган даражадаги оқибатларга олиб келиши мумкинки, бунинг 2002 йилда ўтказилган Франциядаги Президентлик сайлови мисолида ҳам кўриш мумкин.

Ўзбекистонда сайловчиларнинг овоз беришдан ихтиёрий воз кечиш ҳоллари жуда кам учрайди. Сўнгги парламент ва Президент сайловларида ва 2002 йил 27 январда ўтказилган референдумда 90 фоиздан ортиқ сайловчи овоз беришда иштирок этганлиги Ўзбекистонда сайловчиларнинг сиёсий фаоллиги юқори эканлигидан дарак беради.

Сайлов ҳуқуқининг демократик тамойиллар асосида амалга оширилишида муайян давлатда амалда бўлган сайлов тизимининг ҳам аҳамияти беқиёски, биз бу ҳақда кейинги бўлимда батафсилроқ тўхталишга ҳаракат қиламиз.

3-§. Сайлов ҳуқуқи тамойиллари

Сайлов ҳуқуқи тамойиллари – бу сайлов қонунчилигининг шаклланиш жараёни, ривожланиши ва ҳаракатланишининг раҳбарий ғояси, етакчи мезонидир.

Республикамизда сайлов ҳуқуқининг асосий тамойиллари бўлиб бевосита конституцияда белгиланган умумий, тенг, тўғридан-тўғри ва яширин овоз бериш ҳисобланади. Мазкур тамойиллар қонунчилигимизда ўз аксини топган бўлиб, уларнинг амалга оширилишини ҳуқуқий механизмлари мамлакатимизда фуқароларнинг давлат бошқарувида бевосита ва ўз вакиллари орқали иштирок этиш имкониятини яратишга қаратилгандир.

Умумий сайлов ҳуқуқи тамойилида ижтимоий келиб чиқиши, ижтимоий ва мулкий мавқеи, ирқий ва миллий мансублиги, жинси, маълумоти, тили, динга

муносабатидан қатъий-назар Ўзбекистон Республикаси фуқаролари бевосита 18 ёшга тўлганда сайлаш ҳуқуқига эгадирлар. Айрим фуқаролар суд томонидан муомолага лаёқатсиз деб топилган фуқаролар, шунингдек, суд ҳукми билан озодликдан маҳрум этиш жойларида сақланаётган шахслар сайланиши мумкин эмас. Чунки бундай шахслар ўз хатти-ҳаракатлари тўғрисида ўзларига ҳисоб бера олмайдилар ва сайловларда қатнашиш ҳуқуқидан онгли равишда фойдалана олмайдилар. Шунини ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, фуқаролиги бўлмаган шахслар ва Ўзбекистон ҳудудида яшовчи ажнабий фуқаролар сайловларда қатнашиш ва вакиллик органларига сайланиш ҳуқуқига эга эмаслар.

Тенг сайлов ҳуқуқи тамойилида ҳар бир фуқаро-сайловчи бир овозга эга бўлиши тушунилади. Сайловда ҳамма тенг асосларда қатнашади. Ҳар бир сайловчи овоз бериш учун фақат битта рўйхатга киритилади. Сайловда ҳар бир мандат учун сайловчилар сони тенг асосда бўлинади. Чунки, ҳар бир округдан битта депутат сайланади. Сайловда барча сайловчиларнинг тенг асосда қатнашуви сайлов округларининг уларда яшовчи фуқаролар сонига тенг қилиб ташкил этилиши билан ҳам таъминланади. Сиёсий партия ва ташаббускор гуруҳларга сайлов олди ташвиқот юритиши тенг асосда ташкил этилади.

Тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи тамойили бевосита сайловчилар томонидан сайланадиган номзодга овоз бериш тушунилади, бунда сайловчи ва номзод ўртасида ҳеч қандай воситачиликка йўл қўйилмайди. Фуқаролар ўз эрки-иродасини бевосита ўзлари ифодалашлари қонунчилигимиз билан кафолатланади. Сайловчилар ўз номзодларига сайлов вақтида бевосита ёки қарши овоз беришлари мумкин. Тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқининг ижобий тарафларидан бири, сайлов тартибида давлат ҳокимиятининг ҳамма сайланадиган органлари бевосита халқ томонидан ташкил этилган вакиллик органлари ҳисобланади.

Яширин овоз бериш тамойили - сайловчининг ўз хоҳиш иродасини билдириш устидан назорат қилишга йўл қўйилмайди. Сайлов бюллетени овоз берувчи томонидан яширин овоз бериш хонасида тўлдирилади. Сайлов бюллетенини тўдириш вақтида овоз берувчидан бошқа барча шахсларни ҳозир бўлиши тақиқланади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенат аъзолари, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органлари депутатларининг тегишли қўшма мажлисларида мазкур депутатлар сайланганидан сўнг бир ой ичида улар орасидан яширин овоз бериш йўли билан сайландилар.

Ҳар қандай мамлакатда мавжуд сайлов тизими бир-бирига зид бўлмаган тамойиллар ва аниқ талаблар асосида қурилиши лозим. Сайлов тизими тамойилларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- Сайлов тизимининг конституцияга мувофиқлиги;
- Давлат ҳокимиятининг қонунийлиги;
- Сайлов тизими талабалари ва вазифаларининг ҳуқуқий таъминланганлиги;
- Демократизм;
- Сайлов тизимининг барқарорлиги;
- Сайлов тизимининг халқчиллиги;
- Сайлов тизимининг уюшганлиги;
- Сайлов тизимининг тежамли бўлиши;
- Овоз беришнинг ва сайланишнинг зиддиятсиз, унинг натижаларини олиш учун ҳуқуқий кафолат яратилганлиги;

4-§. Сайлов тизими.

Сайлов тизими - бу сайлов ўтказишга тааллуқли барча ҳуқуқий ҳужжатлар, сайлов тизими тамойиллари, фуқароларнинг сайлов ҳуқуқларини ўз ичига олган сайлов ўтказиш тартиблари ҳамда уларни ўрнатувчи ҳуқуқий нормаларнинг йиғиндиси тушунилади.

Сайлов тизими давлатнинг демократик ёки демократик эмаслигини кўрсатувчи асосий омилдир. Профессор А.Х.Саидов: “Сайлов тизими - бу фуқаролик жамиятида давлатнинг вакиллик органларини сайлаш йўли билан юзага келувчи давлат жамоат муносабатлари тизимидир” - деб ёзади.²⁷

Сайлов тизими тор маънода сайлов натижаларига кўра номзодлар ўртасида мандатларни тақсимлаш услуги ҳисобланади. Бунда услублар бир қанча бўлиб, уларнинг қўлланилиш якунига кўра, сайловлар натижаси турли давлатларда турлича бўлиши мумкин.

Сайлов тизимлари турли туман бўлиб, бир давлатда амалда бўлган сайлов тизимлари иккинчи давлатда ўзини оқламаслиги мумкин. Бир сайлов тизимини амалга киритишдан олдин мамлакатдаги сиёсий кучлар ва этник гуруҳларнинг мувозанати яхшилаб ўрганилиши лозим. Ҳозирги пайтда дунё мамлакатлари тажрибасида сайлов тизимларининг уч катта гуруҳи мавжуд. Бу **мажоритар, пропорционал** ва **аралаш** сайлов тизимларидир.

Энг кенг тарқалган сайлов тизимларидан бири бу мажоритар сайлов тизими бўлиб, сайлов натижаларини аниқлашда кўпчилик овоз тамойилига асосланади.

Мажоритар сайлов тизими французча “majorite” (кўпчилик) деган сўздан олинган бўлиб, бунда сайловда овозларнинг кўпчилигини олган номзодлар сайланган ҳисобланади.

Бу тизим қоидаларига биноан, тегишли сайлов округида белгиланган кўпчилик овозни олган номзод ёки номзодлар рўйхатигина сайловда ғолиб чиққан ҳисобланади. Мажоритар сайлов тизими ўз навбатида мутлоқ, малакали ва нисбатан кўпчилик овозга асосланган турларга бўлинади.

Мутлақ кўпчилик сайлов тизими талаби шундан иборатки, номзод сайланган деб ҳисоблаш учун у сайловчиларнинг ярмидан кўпининг қўллаб-қувватлашишига, яъни 50%+1 сайловчилар овозини олиши лозим. Масалан, сайлов округида сайланиш учун 3 та номзод қўйилган дейлик (А,Б,В). Берилган 10.000 овоз қуйидагича тақсимланди: А- 3000, Б- 1990, В -5010. Бунда 5010 овоз олган В мутлақ кўпчилик овозини олган ҳисобланиб, сайловда ғолиб чиқади.

Ушбу тизим амалда бўлган мамлакатларда, одатда сайловлар бўлиб ўтганлигини тасдиқлаш учун асос бўладиган сайловда сайловчиларнинг қатнашганлигининг қуйи фоизи белгиланган бўлади. Агар қонун ёки бошқа норматив ҳужжатларда белгиланган миқдордаги овоз берувчиларни сайловларда қатнашмаса, сайловлар бўлиб ўтмаган ҳисобланади ёки натижалари юридик кучга эга бўлмайди.

Мутлақ кўпчилик сайлов тизимининг яна бир ўзига хос камчилик томони шундаки, у доим ҳам биргина турда натижа беравермайди. Бунда гап кўрсатилган номзодлардан бирортаси ҳам белгиланган миқдордаги овоз тўплай олмаганларидаги ҳолатлар ҳақида бормоқда. Бундай вазиятлар юзага келган ҳолатларда кўпчилик мамлакатларда сайловларни бир неча босқичларда ўтказилишига сабаб бўлади. Бу эса сайловчиларни сайловларда фаол қатнашишларини сусайтиришига, охир оқибат сайловларни сохталаштириш ҳолатларига олиб келиши мумкин.

Юқоридаги камчиликларга қарамасдан, мутлақ кўпчилик овозга асосланган бу сайлов тизимининг афзаллиги ҳам мавжуд. Бу тизим парламентдаги кўпчилик қўллайдиган барқарор ҳукуматни ташкил этиш имкониятини беради.

Малакали кўпчилик сайлов тизими амалда бўлган мамлакатларда номзод ёки номзодлар муайян округдан малакали кўпчилик (2/3 қисм ёки 65 %) овоз тўплаганларида

²⁷ А.Х. Саидов. Қиёсий конституцияшунослик. Т. , 1993 .52-бет.

сайланган ҳисобланади. Бундай сайлов тизими жуда ҳам кам учрайди, чунки мазкур тизим ўз хусусиятига кўра жуда ҳам кам натижа беради, яъни номзодлар доим ҳам белгиланган миқдордаги сайловчиларни овозларини тўплай олмайдилар, бунинг натижасида сайлов кўплаб турлар асосида ўтказилишига олиб келади. Хозирда Чили Парламентининг қуйи палатасига сайловларда мазкур тизимдан (2/3қисм) фойдаланилади, шунингдек, бир муддат олдин Италияда ҳам бир мандатли сайлов округларидан сайланувчи сенаторлар ҳам сайловчиларнинг 65 фоизини қўллаб қувватлашига эришиши талаб қилинар эди.

Тарихдан маълумки, дастлабки сайлов тизими сифатида мажоритар сайлов тизими вужудга келган. Ушбу тизимга кўра номзод белгиланган меъёрдан кўпроқ овоз олганда сайланган ҳисобланади. **Нисбий кўпчилик сайлов тизими** бошқа сайлов тизимларига нисбатан анча содда ҳисобланиб, бундай тизим амалда бўлган мамлакатларда, сайловда қатнашаётган номзодлардан қайси бири рақибларига нисбатан кўпроқ овоз олса у сайланган ҳисобланади. Ушбу тизим ўзининг хусусиятига кўра фақат бир турда натижа беришлиги билан самаралидир. Нисбий кўпчилик сайлов тизимида фақат бир ҳолатда икки ёки ундан ортиқ номзоднинг бир хил овоз олганларидагина ғолиб аниқланмай қолиши мумкин, лекин бундай ҳолат жуда ҳам кам учрайди. Ушбу тизим жаҳоннинг 150 мамлакатада қўлланиб, одатда сайлов бўлиб ўтганлиги учун асос сифатидаги сайловчиларнинг қатнашиш меъёри белгиланмайди: агар сайловда биргина сайловчи қатнашган бўлса ҳам сайловлар бўлиб ўтган ҳисобланади.

Пропорционал сайлов тизими сайловларда кенг омма вакилларини иштирокини таъминлаш мақсадида киритилган сайлов тизими бўлиб, Европа, Лотин Америкаси давлатларининг кўпчилигида, Африка давлатларининг учдан бир қисмида учрайди.

Бу тизимнинг асосий мақсади сайловларда олинган овозлар билан амалда парламентда эгалланган мандатлар мутаносиблигини таъминлашдир. Яъни, масалан, бир партия сайловда 30% овоз олган бўлса, парламентда 30% мандатга эга бўлиши керак.

Пропорционал сайлов тизимларининг кўпчилик овоз тамойилига асосланган мажоритар сайлов тизимларидан ассосий фарқи ҳам шунда.

Пропорционал сайлов тизимларида катта-катта сайлов округлари тузилиб, ҳар бир сайлов округидан бир нечта депутатлар сайланади. Сайлов округлари қанча катта бўлса, олинган овозлар ва эгалланган мандатлар шунга мутаносиб бўлади.

Бу тизимда ҳар бир партия ўз номзодлари рўйхатини тузади ва сайловчилар алоҳида олинган номзодга эмас, балки маълум партия рўйхатига овоз беради. Баъзи ҳолларда сайловчиларга номзодларга нисбатан ўз муносабатларини билдиришга ҳам имконият берилиши мумкин.

Сайловлар натижасини аниқлашда ҳар бир депутатлик мандатини олиш учун зарур бўлган овозлар миқдори белгиланади. Бу миқдор ҳар бир сайлов округи учун алоҳида қилиб белгиланиши ёки бутун давлат ҳудуди учун бир хил бўлиши ҳам мумкин. Пропорционал тизимнинг асосий вазифаси овозлар ва мандатлар мутаносиблигини таъминлаш йўли билан озчиликнинг ҳам манфаатларини таъминлаш ҳисобланади.

Пропорционал сайлов тизимида партия рўйхатлари бўйича овоз беришни рўйхатларнинг характериға қараб қатъий, қатъий бўлмаган ва ўзгарувчан рўйхатлар бўйича турларга бўлиш мумкин. Қатъий рўйхатлар асосида овоз бериш пропорционал сайлов тизимини қўллайдиган давлатларда энг кўп тарқалган бўлиб, бунда сайловчилар муайян партия томонидан тақдим этилган рўйхатда кўрсатилган номзодлар ўрнини ўзгартиришга, яъни ўзлари афзал кўрган номзодни биринчи ўринга қўйишга ҳақли бўлмайдилар.

Баъзида сайлов бюллетенига депутатликка номзодлар фамилиялари киритилмай, фақатгина партия раҳбарининг фамилияси ва партия рамзи киритилиши мумкин. Бу усулда овоз беришга Жанубий Африка Республикасида 1994 йилда ўтказилган сайловлар мисол бўла олади. Бундай овоз беришда сайловчилар ўзлари танлаган партия рўйхатига овоз бериш билан чекланадилар. Бу усулда овоз бериш бошқача тарзда сайланиши қийин

бўлган озчиликнинг ҳамда аёлларнинг сайловда ғолиб чиқишига имкон туғдирсада, депутатликка лойиқ бўлмаган номзодларнинг сайланиб қолишига сабаб бўлиши мумкин.

Партия рўйхатлари бўйича овоз беришнинг иккинчи тури бу қатъий бўлмаган рўйхат асосида овоз беришдир. Бунда сайловчилар ўзлари танлаган партия рўйхатини ёқлаб овоз беришдан ташқари бу рўйхатдаги номзодлар ўрнини алмаштириш имкониятига ҳам эгалар. Сайловчиларга номзодларни танлаш имкониятининг борлиги бу усулнинг афзаллиги бўлсада, бу партия ичида келишмовчиликнинг келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкин.

Аралаш сайлов тизими. Аралаш сайлов тизимлари мажоритар ва пропорционал сайлов тизимларини бирлаштириш тамойилига асосланган сайлов тизимидир.

Ҳар бир партия ўз номзодлари рўйхатини тузади ва бу рўйхатга кирган номзод бир мандатли сайлов округида ўтказиладиган сайловда ҳам қатнашиши мумкин.

Аралаш тизимнинг қўлланилиши қатъий пропорционал тизимда мавжуд бўлган майда партияларнинг кўпайиб кетишини олдини олади. Ундан ташқари мавжуд кичик партиялар бир мандатли мажоритар тизимли сайловларда ютқазсаларда, пропорционал сайловлар билан бунинг ўрнини тўлдириб олишлари мумкин. Лекин, Россияда мавжуд бўлган 5% ли тўсиқнинг бўлиши бунинг амалга ошишига анча тўсқинлик қилади.

Аралаш тизимнинг қўлланилиши икки турдаги депутатларнинг сайланишига олиб келади. Биринчиси сайлов округидаги сайловчилар билан анча боғлиқ бўлган депутат бўлиб ўз сайловчилари олдида ўз маъсулиятини сезади. Иккинчиси партия рўйхати воситасида сайланган депутат бўлиб, у маълум округ сайловчиларига унча таниш бўлмаслиги мумкин, чунки сайловчи овоз берганда алоҳида номзод учун эмас, балки партия рўйхати учун овоз беради. Натижада сайланган депутат ўзини муайян сайлов округи сайловчилари олдида эмас, балки уни рўйхатга киритган партия раҳбарлари олдида ҳисобдор сезади.

Сайловнинг бу шаклида сайлов округида бир неча мандат бўлсада, ҳар бир сайловчи фақат бир овозга эга бўлади. Сайловчи партия рўйхатига киритилган ўзига маъқул бўлган номзодни ёқлаб овоз бериши мумкин. Бундай овоз бериш кўп мандатли сайлов округларида мандатлар бўлинишининг олинган овозларга мутаносиблигини анча таъминласада, сайловчи-депутат муносабатларини сусайтиради. Чунки сайловчининг фақатгина бир овозга эга бўлиши, партияларнинг сайловчилар эътиборини қозонишга унчалик ҳаракат қилмасаларда, осонгина мандатларга эришишини таъминлайди.

5-§. Сайлов жараёни ва сайлов органлари

Ҳар бир юридик жараён сингари сайлов жараёни ҳам ўзида ҳуқуқий нормалар тизимини мужассамлаштирган фаолиятдир. Давлат ҳокимияти, ўзини-ўзи бошқариш органларига бўладиган сайловларни ўтказиш билан боғлиқ бўлган фаолиятни сайлов жараёни деб тушунамиз. Ҳамда ушбу фаолият қатъий белгиланган тартибда, босқичма-босқич амалга оширилади ва бу қуйидагилардан иборатдир.

1. Сайловларни белгилаш. Сайлов жараёнининг бу босқичи муайян органга ёки мансабга сайлов кунини белгилашда ифодаланadi. Агар гап навбатдаги сайловлар ҳақида борадиган бўлса унда Конституциялар қонунлар ва ҳудудий бирликларнинг статутлари бу масалада муайян қоидаларни ўзида мужассамлаштиради. Юқорида АҚШ мисолида сайлов кунининг қонун билан белгиланганлигини кўриб ўтдик, бироқ кўпчилик ҳолатларда бундай сана аниқ белгиланмайди ва бу жараён ҳар бир ҳолатда махсус акт билан шундай санани белгилашни талаб қилади. Агар санани белгилаш қонун ёки Конституция билан аниқ ўрнатилмаган бўлса, унда қонун ушбу санани белгилашга ваколатли органни кўрсатиши лозим.

2002 йил 4 апрелдаги Ўзбекистон Республикасининг “Референдум яқунлари давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг асосий принциплари” тўғрисидаги конституциявий қонунига кўра Ўзбекистон Республикасида Президенти сайлови, Олий Мажлис Қонунчилик палатасига ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесига,

вилоятлар, туманлар, шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайлов тегишинча уларнинг конституциявий ваколат муддати тугайдиган йилда - декабрь ойи учинчи ўн кунлигининг биринчи якшанбасида ўтказилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови ҳамда давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайлов муддатлари бир пайтга тўғри келиб қолган тақдирда давлат ҳокимияти вакиллик органларининг ваколат муддати бир йилга узайтирилади, деб кўрсатилган.

Сайлов округлари. Сайлов округлари давлатнинг ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш вакиллик органларига депутатларни сайловчи фуқароларни ўзида бирлаштирган ҳудудий бирликлардир. Улар махсус равишда шакллантирилган бўлиши мумкин, лекин кўпчилик ҳолатларда федерация субъектлари, маъмурий ҳудудий бирликлар (вилоятлар, провинциялар, шаҳарлар ва бошқалар) муайян сайлов округи сифатида амал қилиши ҳам мумкин. Сайлов округлари тузилмаган тақдирда, бутун мамлакат ягона бир сайлов округи сифатида намоён бўлади. Бу ҳолатга мисол сифатида президентликка сайловлардаги амалиётни кўрсатишимиз мумкин.

Сайлов округлари сайлов амалиётида энг кўп учрайдиган сайлов бирликларидир. Ҳудудий бўлмаган вакиллик органларини шакллантиришда сайлов бирликлари сифатида муайян сайловчилар гуруҳлари ҳам амал қилишлар мумкин.

Ҳудудларни сайлов округларига бўлиш катта сиёсий аҳамият касб этади, чунки бу ҳолат сайлов натижаларига бевосита таъсир этиши мумкин. Шунинг учун одатда, сайлов округларини ташкил қилиш қонунлар билан белгиланган бўлади. Қонунлар сайлов округларини сони ва чегараларини аниқ белгилаши лозим, чунки бу ҳолат сайлов жараёнида сайловчиларни тенглигини таъминлайди.

Қоида тариқасида сайлов округлари юқорида айтиб ўтилганидек сайловчиларни тенг миқдорини ҳисобга олган ҳолда ташкил қилиниши лозим, чунки бу ҳолат тенглик принципини талабидир. Бу шуни англатадики, мамлакатдаги барча бир мандатли сайлов округлари тенг миқдордаги аҳоли сони бўлгани ҳолда ташкил этилади. Бироқ аҳоли сони миқдорини аниқлаш юзасидан келишмовчиликлар келиб чиққанда (аҳоли орасида сайлов ҳуқуқига эга бўлмаган шахслар ҳам мавжуд бўлган ҳолларда), тенг ҳуқуқли сайлов жараёнини ташкил қилиш мақсадида сайлов округларини аҳоли сонига қараб эмас, балки сайловчилар сонига қараб ташкил қилиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Мамлакатимиз Олий вакиллик органи – Олий Мажлисининг қўйи палатасига (Қонунчилик Палатаси), Республика Президентлигига ва вилоят, туман ва шаҳар халқ депутатлари Кенгашларига сайловларда сайлов округлари ҳудудийлик асосида ташкил этилади.

Қонунчилик палатасига сайлов ўтказиш учун 120 та ҳудудий сайлов округи тузилади ва уларнинг ҳар биридан биттадан депутат сайланади. Қонунчилик палатасига депутатлар сайловини ўтказувчи сайлов округлари Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесининг, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликларининг тақдимномасига биноан Марказий Сайлов Комиссияси томонидан тузилади. Сайлов округларининг чегаралари Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳрининг маъмурий-ҳудудий тузилишини инобатга олган ҳолда белгиланади.²⁸

Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлов бўйича сайлов округларини Марказий Сайлов комиссияси вилоятлар, Тошкент шаҳри ва Қорақалпоғистон Республикаси чегаралари доирасида тузилади. Уларнинг чегаралари, сайловчиларнинг сони ҳамда округ сайлов комиссияси қаерда жойлашгани кўрсатилган сайлов округлари рўйхатларини сайлов тайинлангандан кейин кечи билан 10 кун ўтгач Марказий сайлов комиссияси томонидан эълон қилинади.

²⁸ Қаранг. Ўзбекистон Республикаси “Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги янги таҳрирдаги қонун. 2004 йил 27 август. 7-модда.

Сайлов округлари, коида тарикасида, Ўзбекистон Республикасининг бутун худудида сайловчилар сони тенг ҳолда тузилади ва ҳар бир сайлов учун сайлов округига тўғри келадиган сайловчилар нормаси Марказий сайлов комиссияси томонидан белгиланади.

Вилоят, туман ва шаҳар халқ депутатлари кенгашларига сайлов ўтказиш учун, вилоятлар ва Тошкент шаҳрида – 60 тадан, туман ва шаҳар Кенгашларига сайловларда эса 30 тадан кўп бўлмаган сайлов округлари тузилади. Ҳар бир сайлов округидан тегишли халқ депутатлари Кенгашларига биттадан депутат сайланади.

Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов ўтказишда сайлов округлари сони аҳолининг, сайловчиларнинг сонини, ҳудудни ва бошқа маҳаллий шароитларни инобатга олган ҳолда, тегишинча сайлов комиссиялари томонидан сайловчилар сони тенг ҳолда тузилади.

Сайлов участкалари. Сайлов участкалари овоз беришда ўзида муайян жойдаги сайловчиларни бирлаштирадиган ҳудудий бирликлардир. Бу бирликлар фақат техник аҳамиятга эга, яъни сайлов участкалари сайлов жараёнларини ўтказишда самарали натижага эришишни таъминловчи институтлардир. Уларни тартибга солиш одатда, қонун билан эмас, балки қонун ости актлари – кўпинча ички ишлар вазирлиги инструкциялари билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикасида Республика Президентлигига, Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатасига ва Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайловларда сайловчиларга мумкин қадар кўпроқ қулайликлар яратиш мақсадида туманлар, шаҳарлар ва шаҳарлардаги туманларнинг чегараларини инобатга олган ҳолда сайлов участкалари тузилади, уларнинг чегаралари тегишли сайлов округлари доирасилан чиқиб кетмаслиги керак.

Ўзбекистон Республикасининг хорижий давлатлардаги ваколатхоналари ҳузурида, санаторийлар ва дам олиш уйларида, касалхоналар ва бошқа стационар даволаш муассасаларида, олис ва бориш қийин ерлардаги фуқаролар турган жойларда алоҳида сайлов участкалари тузилиши мумкин. Уларни қайси сайлов округига бириктириш тўғрисидаги масала Марказий сайлов комиссияси томонидан ҳал этилади.

Сайлов участкалари туман, шаҳар ҳокимликларининг, ҳарбий қисмларда қисмлар ёки ҳарбий кўшилмалар командирларининг, хорижий мамлакатларда Республика Ташқи Ишлар Вазирлигининг тақдимномасига биноан округ сайлов комиссияси томонидан камида 20 нафар ва кўпи билан 3 минг нафар сайловчидан иборат таркибда ташкил этилади. Овоз беришни ташкил этиш учун ҳар бир сайлов участкасига тегишли ҳокимлик томонидан бино ажратилади.

Сайлов органлари. Ушбу органларга (комиссия, бюро, президиум ва бошқалар) сайлов жараёни устидан ташкилий раҳбарлик вазифаси юклатилган бўлади. Сайлов органлари турлича бўлиши мумкин:

- ҳудудий, жумладан марказий. Уларнинг тизими мамлакатнинг сиёсий-ҳудудий тузилиш тизимидан келиб чиқади;
- округ сайлов органлари. Бу орган сайлов округи сиёсий-ҳудудий бирлик билан мувофиқ келмаганда амал қилади;
- сайлов участкаларида амал қилувчи органлар.

Сайлов участкалари органлари одатда, сайловчиларни рўйхатга олади ёки уларни рўйхатга олишдаги хатоликларни бартараф қилади, овоз беришни ташкиллаштиради ва сайлов участкаси юзасидан сайлов натижасини аниқлайди. Округ сайлов органлари илгари сурилаётган номзодларни рўйхатга олади, сайлов олди кампаниясини нормал кечишини таъминлайди ва округ юзасидан сайлов натижаларини аниқлайди. Ҳудудий сайлов органлари сайлов округлари мавжуд бўлган тақдирда сайлов натижаларини умумлаштиради ва ўша ҳудуд оммавий ахборот воситаларида чоп этади, агар сайлов округлари бўлмаса, сайлов округлари вазифасини бажаради. Умумхалқ сайловларида ташкил этиладиган округ сайлов органлари участка сайлов органлари фаолиятини назорат

қилади, баъзи ҳолларда ўзининг ҳудудида участка сайлов органининг вазифасини бажаради (маслан, Австралия).

Ўзбекистон Республикасида мазкур органлар сайлов комиссиялари деб юритилади. Ўзбекистон Республикаси Президентлигига ва Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатасига сайловларда Марказий, округ ва участка сайлов комиссиялари, халқ депутатлари Кенгашларига сайловларда вилоят, туман ва шаҳар сайлов комиссиялари, шунингдек округ ҳамда участка сайлов комиссиялари тузилиши мумкин.

Марказий сайлов комиссияси Ўзбекистон Республикаси Президенти, Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатлари сайловларини, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Референдумини ташкил этиш ва ўтказиш учун тузилади ҳамда ўз фаолиятини доимий асосда амалга оширади. Марказий сайлов комиссияси Олий Мажлис томонидан ташкил этилиб унинг аъзолари Қорақолпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, халқ депутатлар вилоятлар ва Тошкент шаҳар Кенгашларининг тавсияси бўйича комиссия таркибига киради. Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси Ўзбекистон Республикаси Президенти, Олий Мажлис депутатлари сайловларини, шунингдек Ўзбекистон Республикаси референдумини ташкил этиш ва ўтказиш учун тузилади ҳамда у ўз фаолиятини доимий асосда амалга оширади. Қонунда белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзод этиб, сиёсий партиялар ва бевосита фуқаролар эгадирлар.

Округ сайлов комиссиялари Марказий сайлов комиссияси томонидан, халқ депутатлари Кенгашларига сайловларда тегишли вилоят, туман ва шаҳар сайлов комиссияси томонидан сайловга камида 70 кун қолганда комиссиянинг раис, раис ўринбосари, котиби ва 6 – 8 нафар бошқа аъзолардан иборат таркибда тузилади. Округ сайлов комиссияси аъзолигига номзодлар Қорақолпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, халқ депутатлари вилоятлар ва Тошкент шаҳар Кенгашларининг мажлисларида муҳокама қилинади ҳамда Марказий сайлов комиссиясига тасдиқлаш учун тавсия этилади.

Участка сайлов комиссиялари округ сайлов комиссиялари томонидан, халқ депутатлари Кенгашларига сайловларда тегишли туман, шаҳар сайлов комиссиялари томонидан сайловга камида 40 кун қолганда 5-19 нафар аъзодан, шу жумладан раис, раис ўринбосари ва котибдан иборат таркибда тузилади (комиссия таркибининг сони зарур ҳолларда кўпайтирилиши ёки камайтирилиши мумкин). Агар комиссия 7 нафаргача аъзодан иборат таркибда тузилса, раис ва котиб сайланади.

Участка сайлов комиссияси аъзолигига номзодлар халқ депутатлари туман, шаҳар Кенгашларининг мажлисларида муҳокама қилинади ва тегишли округ сайлов комиссиясига тасдиқлаш учун тавсия этилади.

Ўзбекистон Республикасининг хорижий давлатлардаги ваколатхоналари ҳузурида участка сайлов комиссияси раисининг вазифаларини идора раҳбари амалга оширади.

Сайлов комиссияларини аъзолари бир комиссияга аъзолик даврларида бошқа сайлов комиссиясининг ёки сиёсий партиянинг аъзоси бўлишлари мумкин эмас.

Сайловчиларни рўйхатга олиш. Сайловчиларни рўйхатга олиш тадбири фуқароларни ўз сайлов ҳуқуқини амалга оширишни таъминловчи шарт шароит сифатида намоён бўлади. Сайловчиларни рўйхатга олиш характер жихатидан оммавий (мажбурий) ёки шахсий (ихтиёрий).

Ўзбекистон Республикасида сайлов кунига қадар ёки сайлов куни 18 ёшга тўладиган, рўйхат тузилаётган вақтда мазкур сайлов участкаси ҳудудида доимий ёки вақтинча истиқомат қилиб келаётган фуқароларнинг фамилиялари сайловчилар рўйхатига киритилади. Ҳар бир сайловчи фақат битта сайловчилар рўйхатига киритилиши мумкин. Сайловчилар рўйхати ҳар бир сайлов участкаси бўйича участка сайлов комиссияси томонидан тузилади, мазкур ишларда қатнашишга жамоатчилик вакиллари ҳам жалб этиш мумкин.

Сайловчиларнинг рўйхатлари сайловга 15 кун қолганда, Ўзбекистон Республикасини хорижий давлатлардаги ваколатхоналари хузурида, санаторий ва дам олиш уйларида, касалхоналар ва бошқа стационар даволаш муассасаларида, олис ва бориш қийин бўлган ерларда тузилган сайлов участкаларида эса сайловга 7 кун қолганида ҳамма таниб чиқиши учун эълон қилинади. Агар рўйхатда хато ёки ноаниқлик аниқланса, фуқаро сайлов комиссиясига бу ҳақда арыз қилиши мумкин ва комиссия мазкур ариза юзасидан ноаниқлик ёки хатони бартараф қилиш ҳақида қарор қабул қилиши лозим.

Номзодларни кўрсатиш. Сайлов жараёнинг мазкур босқичи сиёсий амалиётда жуда катта аҳамиятга эга бўлиб, айнан шу босқичда президентликка, депутатликка, сенаторликка, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларига маслаҳатчи ва бошқа лавозимларга сайланиши мумкин бўлган шахслар доираси аниқланади.

Мамлакатимизда Олий Мажлис (Қонунчилик палатаси) депутатлигига, юқори палата Сенаторлигига, республика Президентлигига ва халқ депутатлари Кенгашлари депутатлигига номзодларни кўрсатилишида юқорида кўсатилган усулларни барчаси қўлланилади.

Қонунчилик палатаси депутатлигига номзодлар кўрсатиш ҳуқуқига сиёсий партиялар ва фуқаролар кўрсатиш ҳуқуқига эгалар. Сиёсий партия, сайлов кампанияси бошлаганлиги эълон қилинган кундан камида олти ой олдин Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинган, сайловда иштирок этишини қўллаб-қувватловчи камида эллик минг сайловчининг имзосини тўплаган тақдирдагина депутатликка номзодлар кўрсатиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига номзодлар кўрсатиш сиёсий партиялар томонидан сайловга олтмиш беш кун қолганида бошланади ва қирқ беш кун қолганида тугайди. Депутатликка номзод танлаш тартиби сиёсий партияларнинг ўзлари ҳал қилгани ҳолда, ҳар бир округдан битта депутат, яъни 120 депутат кўрсатишга ваколатлидир.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қонунчилик палатаси депутатлигига номзодлар кўрсатиш учун сайлаш ҳуқуқига эга эга бўлган ҳар бир фуқаро ёки фуқаролар гуруҳи депутатликка номзод кўрсатиш учун тегишли сайлов округининг камида уч юз нафар сайловчисидан иборат сайловчилар ташаббускор гуруҳини тузиши мумкин. Депутатликка номзод кўрсатган сайловчилар ташаббускор гуруҳи округ сайловчилари умумий сонининг камида саккиз фоизи миқдорида номзодни қўллаб – қувватловчи имзони тўплаши (имзолаётган фуқаролар миқдори ҳар бир маҳалла, қишлоқ ёки овул бўйича мутаносиб равишда тақсимланган бўлиши шарт) керак.

Ўзбекистон Республикаси Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларининг депутатлигига номзодлар кўрсатиш, сиёсий партиялар, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари томонидан сайловга олтмиш беш кун қолганида бошланади ва қирқ беш кун қолганида тугалланади.

Ташкил қилинган сайлов қўмитаси томонидан йиғилади ва номзод олдида мунтазам равишда ҳисоб беради. Юридик шахсларнинг сиёсий арбоблар ва партияларни молиялаштириши махсус қўмиталар орқали ошкор равишда амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутатлигига номзодлар Марказий сайлов комиссияси томонидан рўйхатга олинган кундан бошланиб, Марказий сайлов комиссияси томонидан белгиланадиган тартибда оммавий ахборот воситаларидан фойдаланишда тенг ҳуқуқ ва шароитлар яратиб берилиб, депутатликка номзод беш нафарга қадар ишончли вакилга эга бўлиши, номзод рўйхатга олинганидан кейин ўз ишончли вакиллари ўзи белгилаши, депутатликка номзод қилиб рўйхатга олинган шахс сайловчилар билан учрашувлар ўтказиши, сайловолди йиғилишларида сўзга чиқиш ҳуқуқига эгадирлар. Телевидение кўрсатувлари ва радио эшиттиришларида қатнашиш вақтида, ўртача ойлик иш ҳақи сайлов ўтказиш учун ажратиладиган маблағлар ҳисобидан сақланган ҳолда, ишлаб чиқариш ёки хизмат вазифаларини бажаришдан озод бўлиш ҳуқуқига эга.

Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзод 15 нафарга қадар ишончли вакилларга эга бўлишга ҳақлидирлар. Ишончли вакиллар номзодга сайлов кампаниясини ўтказишда ёрдам берадилар, уни Ўзбекистон Республикасининг Президенти этиб сайлаш учун тарғибот олиб бориб, давлат ва жамоат ташкилотлари, сайлов комиссиялари билан бўладиган муносабатларда номзоднинг манфаатини ҳимоя қиладилар.

Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашлари депутатлигига номзодлар тегишли вилоят, туман, шаҳар сайлов комиссияси томонидан рўйхатга олинган кундан эътиборан бошланади. Депутатликка номзодларга, сиёсий партияларга, мустақил ташаббускор гуруҳларга тегишли вилоят, туман, шаҳар сайлов комиссияси томонидан белгиланадиган тартибда оммавий ахборот воситаларидан фойдаланишда тенг ҳуқуқ берилади ва сайловчиларнинг йиғилишлари участка сайлов комиссияси томонидан барча номзодлар учун мутлақ тенг шароитларга риоя этилган ҳолда ташкил қилинади.

Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгаши депутатлигига номзод уч нафарга қадар ишончли вакилга эга бўлиши мумкин. Улар номзод депутат этиб сайланиши учун ташвиқот юритадилар, маҳаллий давлат органлари ва жамоат бирлашмаларининг органлари, сайловчилар билан ўзаро муносабатларда, шунингдек сайлов комиссияларида номзоднинг манфаатларини ҳимоя қиладилар. Шу билан бирга, сайлов кампанияларида, халқнинг сиёсий иродасини шакллантириш ва ифода этишда партияларнинг роли доим ҳам бир хилда баҳоланавермайди. Кўп партиялилик принципи партия рўйхатлари (фракциялари) бўйича сайланган депутатлар жумласидан сиёсий уюшмалар ташкил этишда ўз аксини топади. Мазкур уюшмалар аҳоли турли табақаларининг парламентдаги сиёсий вакиллигини таъминлабгина қолмасдан, балки бутун парламент ишининг ташкил этилишини яхшилашга ҳам кўмаклашади. Бунда, табиийки, жамиятнинг бир нечта кичик сиёсий партия ва гуруҳларга парчаланиши ва парламентда уларнинг анча тўлиқ вакиллиги парламент ишига салбий таъсир кўрсатиши: қарама-қаршиликлар натижасида (агар парламентда барқарор кўпчилик бўлмаса) парламентнинг ваколатлари жумласига киритилган муайян масалани ҳал қилишнинг иложи бўлмаслиги мумкинлигини ҳам эътиборга олиш лозим.

2004 йил 26 декабрь ва 2005 йил 9 январда такрорий овоз бериш натижаларига кўра, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг барча 120 депутати сайланди ва рўйхатга олинди. Сайловда 489 депутатликка номзод, шу жумладан сиёсий партиялардан 435 ва сайловчиларнинг ташаббускор гуруҳлардан мустақил номзодлар 56 киши иштирок этди. 2004 йил 26 декабрдаги асосий сайловда 12197159 та (85,1%) сайловчи, жорий йил 9 январда эса 5400000 дан ортик, киши ёки такрорий овоз беришда иштирок этиш ҳуқуқига эга сайловчиларнинг қарийб 80 % қатнашди.

Сайловлар натижасида Ўзбекистон Либерал-демократик партияси сайловчиларнинг энг кўп овозини олди, бу партиядан депутатларнинг 34,3% сайланди, Ўзбекистон Халқ демократик партиясидан депутатларнинг 23,3% сайланди. Шунингдек, Фидокорлар партиясининг 11 аъзоси, "Адолат" партиясининг 10 аъзоси сайланди. Ташаббускор гуруҳлардан кўрсатилган 56 номзоддан 14 киши депутатликка сайланди, Қонунчилик палатасига сайланган депутатлар орасидан улар 11,6 фоизни ташкил этди.

Таъкидлаш жоизки, икки палатали парламент тизимида фақат Қонунчилик палатасигина сиёсийлашган хусусиятга эга бўлгани боис, депутатлар бирлашмалари-фракция ва депутатлар гуруҳлари айнан мазкур палатада тузилади.

“Қонунчилик палатаси тўғрисида”ги қонуннинг 23-моддасига кўра, Қонунчилик палатаси депутатлари сиёсий, профессионал ва бошқа асосда фракциялар ва депутатлар гуруҳлари шаклида депутатлар бирлашмаларини тузиши мумкин.

Демак, мамлакатимиз парламенти фаолияти билан боғлиқ қонун ҳужжатларига мувофиқ, депутатлар бирлашмаларининг икки шакли-фракциялар ва депутатлар гуруҳлари мавжуд.

Фракция сиёсий партиядан кўрсатиладиган депутатлар томонидан партия манфаатларини Қонунчилик палатасида ифодалаш мақсадида тузиладиган ва белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган депутатлар бирлашмасидир. Депутатлар гуруҳларини Қонунчилик палатаси таркибига сайланган, сиёсий партиядан кўрсатилмаган депутатлар тузиши мумкин.

Қонунчилик палатасига номзод қўйилган хотин —қизлар жами 159 киши кучли интилувчанлик ва юксак профессионализмни намойиш этди, сиёсий етуклик, ақл заковатда рақибларидан қолишмади. Натижада қонунчилик палатасига сайланган депутатларнинг қарийб 18%ни хотин —қизлар ташкил этди, бу эса 1999 йилда Олий Мажлисга бўлган сайловларидагидан икки ярим баравар кўпдир.

Ташаббускор гуруҳлардан кўрсатилган 56 номзоддан 14 киши депутатликка сайланди, қонунчилик палатасига сайланган депутатлар орасидан улар 11,6% ни ташкил этди.

Сайланган депутатлар орасида 18,3% —юрислар, 21,7% —иқтисодчилар. Депутатларнинг 10% саноат, қурилиш, транспорт ва алоқа соҳаси вакиллари, 7,5% қишлоқ хўжалиги вакиллари, 12,5% тадбиркорлар, 20% таълим, фан, маданият ва соғлиқни сақлаш ходимлари, 16% нодавлат нотижорат ташкилотлар вакиллари.

Бу ўзгаришлар энг аввало Қонунчилик палатасининг доимий, профессионал асосида иш олиб боришидир. Бу палатага аъзо бўлиш учун асосий даъвогарлар сифатида сиёсий партиялар ва сайловчиларнинг ташаббус гуруҳлари майдонига чиқади», - деб кўрсатади И.А.Каримов.

Бу палатага сайланган депутат сиёсий жараёнда фаол иштирок этиб, профессионал нуқтаи-назардан мана шу қонун чиқарувчилик, қонун яратувчилик ва қонун ижод қилиш ишиги мукамал етарли тайёргарликка эга бўлган шахслар бўлиши лозим.

Овоз бериш. Овоз бериш сайлов жараёнининг энг муҳим босқичи бўлиб айнан шу босқичда халқнинг хоҳиш иродаси амалга ошади. Одатда овоз бериш тадбири сайлов қонунчилигида батафсил баён этилади.

Овоз беришга сайловчилар рўйхатида турувчи фуқаролар шахсини тасдиқловчи хужжатлар билан (қатор мамлакатларда сайлов карточкаси ёки овоз бериш ҳуқуқини берувчи гувоҳномалар) йўл қўйилади. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки бир қатор мамлакатларда анъанавий сайлов бюллетенлари орқали овоз бериш билан бирга махсус машиналар воситасида ҳам овоз бериш амалиёти мавжуд. Махсус машиналар орқали овоз бериш сайловчиларни хоҳиш иродасини қандай кечаётганлигини кузатиш билан бирга сайлов натижаларини тезлик билан аниқлаш имконини беради, бу эса сайлов қонунчилигини бузилишини олдини олади деб ҳисобланади. Лекин машиналар ҳам одамларга бўйсунди шунинг учун мутлақ қонуний овоз бериш жараёнини кафолатламайди.

Сайлов кунда ўзи рўйхатдан ўтган доимий яшаш жойида бўлмаган сайловчиларни овоз беришда қатнашишини ҳал қилиш масаласи ҳам жаҳоннинг турли мамлакатлари қонунчилигида турлича ҳал қилинган. Баъзи давлатларда бу масала (масалан Россия, Австрия) шахс агар сайлов кунда ўзи яшаш жойида бўлмаслиги мумкинлигини тасдиқловчи хужжатни (масалан, хорижий давлатга билет) тақдим қилса сайловга қадар овоз бериши мумкин бўлади. Хорижий давлатларда доимий яшовчи фуқаролар ҳам сайловдан олдин ўз давлати элчихонасида овоз бериши мумкин. Кўпчилик давлатларда шундай ҳолатни ҳисобга олиб почта орқали овоз бериш амалиёти ҳам мавжуд. Масалан, Германияда почта орқали овоз беришда сайловчи ўз вақтида сайлов округи раҳбарига (яъни округ сайлов органининг раисига) почта орқали овоз бериш ҳуқуқини берувчи гувоҳномаси ва алоҳида муҳрланган конвертда сайлов бюллетенини тўлдирилган ҳолатда жўнатиши лозим. Агар почта сайлов кунда соат 18.00 га қадар етиб келса овоз берилган ҳисобланади. Сайловчи ўз гувоҳномасини сайлов бюллетенини ўз қўли билан тўлдирганлиги ҳақида қасамёд билан имзолаши лозим.

Сайлов кунда ўз доимий яшаш жойида бўлмайдиган сайловчиларни овоз беришининг яна бир усули – ишончли вакил орқали овоз беришдир. Француз Сайлов кодекси ишончнома орқали овоз бериши мумкин бўлган шахслар доирасини батафсил белгиланган, унга кўра хорижда бўлган, хизмат сафарида бўлган, сайловда бевосита қатнашишга соғлиғи йўл қўймайдиган ва бошқа фуқаролар ишончнома орқали овоз беришлари мумкин. Умумий сайловлардаги овоз бериш одатда бир кунда ўтказилади.

Ўзбекистон Республикасида сайловларда овоз бериш жараёни сайлов куни овоз бериш биноси участка сайлов комиссияси аъзоларининг камида учдан икки қисми ҳозир бўлганда очилади ҳамда сайлов куни соат 6:00 дан 20:00 гача ўтказилади. Овоз бериш вақти ва жойи тўғрисида участка сайлов комиссияси сайловчиларни кечи билан сайловга ўн кун қолганида хабардор қилади²⁹.

Сайлов комиссиясининг раиси комиссия аъзолари ҳозирлигида сайлов қутисини муҳрлайди, сайлов бюллетенлари ва сайловчиларнинг рўйхатларини комиссия аъзолари ўртасида тақсимлайди ҳамда сайлов бошланганлигини эълон қилади. Сайловчи овоз бериш биносига келгач, участка сайлов комиссиясининг аъзосига ўз шахсини тасдиқловчи хужжатни кўрсатади ҳамда сайловчилар рўйхатига имзо қўяди. Шундан кейин унга сайлов бюллетени берилади. Сайлов бюллетени овоз берувчи томонидан яширин овоз бериш кабинасида тўлдирилади. Сайловда сайловчи ўзи қарши овоз бераётган депутатликка номзодларнинг сайлов бюллетенидаги фамилиясини ўчиради ва тўлдирилган сайлов бюллетенини сайлов қутисига ташлайди. Ҳарбий қисмларда, санаторийлар дам олиш уйларида, касалхоналар ва бошқа стационар даволаш муассасаларида, шунингдек олис ва бориш қийин бўлган ерлардаги фуқаролар турган жойларда тузилган сайлов участкаларида, башарти рўйхатга киритилган барча сайловчилар овоз бериб бўлган бўлса, участка сайлов комиссияси исталган вақтда овоз бериш тугаганлигини эълон қилиши мумкин.

Сайлов натижаларини аниқлаш. Берилган овозларни ҳисоблаш аввал сайлов участкаларида сайлов тугаши билан дарҳол бошланади. Дастлаб ҳар бир сайлов округида берилган барча овозлар ҳисобланади, сўнгра бюллетенлар орасидан ҳақиқий эмас деб топилганлари чиқариб ташланади. Одатда қонунчилик билан қандай сайлов бюллетенлари ҳақиқий эмас деб топилиши мумкинлиги белгиланган бўлади, шубҳали ҳолатлар участка сайлов органининг махсус баённомаси орқали ҳал қилинади.

Сайлов участкасида ҳисоблаб чиқилган овозлар юқори турувчи сайлов органига юборилади. Сайлов натижалари сайлов округи миқёсида, тегишли ҳолатларда ҳудудий ва марказий органлар миқёсида эълон қилинади. Турли мамлакатларда бир хил овоз бериш жараёни бўлиб, унда тенг миқдорда сайловчилар қатнашган бўлса ҳам сайлов натижалари қўлланиладиган сайлов тизимига кўра турлича бўлиши мумкин.

Такрорий шунингдек, навбатдан ташқари ва алоҳида бир округларда сайлов ўтказилганда сайлов жараёнининг бир мунча соддалаштирилган тартиби қўлланилиши мумкин.

Республикада сайлов натижалари қуйидаги тартибда аниқланади, яъни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қонунчилик палатасига депутатлар сайловининг натижаларини аниқлаш участка сайлов комиссиялари томонидан тақдим этилган баённомалар асосида аниқланади. Округ сайлов комиссияси; округ бўйича сайловчилар умумий сонини; сайлов бюллетенлари ва варақалари олган сайловчиларнинг сонини; овоз беришда иштирок этган сайловчиларнинг сонини; ҳар бир депутатликка номзодни ёқлаб ва унга қарши берилган овозлар сонини; ҳақиқий эмас деб топилган сайлов бюллетенлари варақалари сони аниқланади ва Марказий сайлов комиссиясига белгиланган тартибда тақдим этилади. Ўз навбатида Марказий сайлов комиссияси округ сайлов комиссияларидан олинган баённомалар асосида округ сайлов комиссияси сингари ҳисоблаш жараёнини амалга оширгандан сўнг, овоз беришда иштирок этган сайловчилар

²⁹ Қаранг. Ўзбекистон Республикаси “Олий Мажлисида сайлов тўғрисида”ги янги таҳрирдаги қонуни.2004 йил.27-август.38-модда

ярмидан кўпининг овозини олган депутатликка номзод депутат этиб сайланган ҳисобланади. Агар сайловда сайловчилар рўйхатига киритилган сайловчиларнинг ўттиз уч фоизидан ками иштирок этган бўлса, сайлов ўтмаган ҳисобланади. Худди мана шундай сайлов натижаларини аниқлаш қондаси Ўзбекистон Республикаси президентлигига сайлов ўтказишда ҳамда Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига ўтказиладиган сайловларда ҳам амалга оширилади.

Такрорий овоз бериш. Ўзбекистон Республикаси Президентлигига, Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар кенгашлари депутатлигига сайлаш учун икки нафардан ортиқ номзод қўйилган бўлса ва номзодлардан ҳеч бири талаб қилинган миқдордаги овозни олмаган бўлса сайловчиларнинг овозини энг кўп олган икки номзод иштирокида такрорий овоз бериш ўтказилади. Ўзбекистон Республикаси Президентлигига сайловларда Марказий сайлов комиссияси, Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар кенгашлари депутатлигига сайловларда округ комиссияси тегишинча вилоят, туман, шаҳар сайлов комиссияси мазкур қарор ҳақида округ сайловчиларини хабардор қилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентлигига такрорий сайловлар асосий сайлов ўтказилган кундан бошлаб бир ой ичида, лекин камида ўн беш кун кейин ўтказилади, Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар кенгашлари депутатлигига такрорий сайловлар асосий сайлов кунидан кейин икки ҳафта ичида ўтказилади.

Такрорий овоз бериш чоғида овоз беришда қатнашган сайловчиларнинг овозини бошқа номзодга нисбатан кўп олган Республика Президентлигига, Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар кенгашлари депутатлигига номзод, такрорий овоз беришда рўйхатга киритилган сайловчиларнинг ярмидан кўпи қатнашган ва бу номзодни ёқлаб берилган овозлар унга қарши берилган овозлардан ортиқ бўлган тақдирдагина сайланган ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати аъзоллигига такрорий овоз бериш, агар овоз бериш чоғида белгиланган миқдорда Сенат аъзолари сайланмаган бўлса, сайланмай қолган миқдордаги Сенат аъзолиги учун овозларнинг зарур миқдорини тўпламаган номзодлар бўйича давлат ҳокимияти вакиллик органларининг (халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашлари) қўшма мажлисларининг ўзида ўтказилади.

Такрорий сайловлар. Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига биноан Ўзбекистон Республикаси президентлигига такрорий сайловлар сайлов ўтказилмаган ёки ҳақиқий эмас деб топилса ёхуд агар Ўзбекистон Республикаси Президентлигига сайлаш учун иккитадан кўп номзод қўйилмаган бўлса ва улардан ҳеч бири сайловчиларнинг овозини зарур миқдорда олмаган бўлса, Марказий сайлов комиссияси такрорий сайлов тайинлайди. Бунда комиссия сайловни янги таркибдаги округ ва участка сайлов комиссиялари ўтказиши зарурлиги тўғрисида қарор қабул қилиши мумкин. Овоз бериш асосий сайлов ўтказилган сайлов участкаларида ва сайловчиларнинг аввал тузилган рўйхатлари бўйича ўтказилади.

Комиссиялар тузиш, Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзодлар кўрсатиш ва уларни рўйхатга олиш, Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловини такрор ўтказиш билан боғлиқ бошқа чора-тадбирлар «Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида»ги қонунда белгиланган тартибда амалга оширилади.

Такрорий сайлов асосий сайлов ўтказилганидан кейин қирқ кун ичида ўтказилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати аъзоларининг такрорий сайлови куйидаги ҳолларда ўтказилади:

А) Агар сайлов ҳақиқий эмас деб топилган бўлса;

Б) Агар такрорий овоз бериш натижасида белгиланган миқдорда Сенат аъзолари сайланмаган бўлса.

Иккинчи ҳолатда назарда тутилган вазиятларда такрорий сайлов сайланмай қолган миқдордаги Сенат аъзолиги учун ўтказилади. Сенат аъзоларининг такрорий сайлови Сенатга ўтказилган асосий сайловдан кейин кўпи билан ўн беш кунлик муддат ичида ўтказилади.

Сайланмай қолган миқдордаги Сенат аъзолигига номзодлар кўрсатиш ва такрорий сайлов ўтказиш қонунчилик билан белгиланган тартибда амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва ҳалқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашларига такрорий сайловлар қуйидаги ҳолларда ўтказилади:

А) Башарти, сайлов округи бўйича сайлов ўтмаган ёхуд эмас деб топилган бўлса;

Б) Агар такрорий овоз бериш сайланган депутатни аниқлаш имконини бермаган бўлса;

В) Агар сайлов округи бўйича депутатликка кўпи билан икки номзод овозга қўйилган бўлса ва улардан бирортаси ҳам сайланмаган бўлса³⁰.

Такрорий сайлов тегишинча Марказий, вилоят, туман ва шаҳар сайлов комиссиясининг топшириғига биноан округ сайлов комиссияси томонидан ўтказилади. Бунда тегишли сайлов комиссияси такрорий сайлов янги таркибдаги округ ва участка сайлов комиссиялари томонидан ўтказилиши тўғрисидаги қарор қабул қилиниши мумкин. Овоз бериш асосий сайлов ўтказиш учун тузилган аввалги сайлов участкаларида ва сайловчилар рўйхатлари бўйича ўтказилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва ҳалқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар кенгашлари депутатлигига такрорий сайлов кечи билан бир ойлик муддат ичида ўтказилади.

9-МАВЗУ: ОЛИЙ МАЖЛИС - ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ОЛИЙ ВАКИЛЛИК ОРГАНИ ВА ҚОНУН ЧИҚАРУВЧИ ҲОКИМИЯТ

1-§. Олий Мажлиснинг давлат органлари тизимидаги ўрни ва ижтимоий вазифаси

2-§. Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатини шакллантириш тартиби

3-§. Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг ваколатлари

4-§. Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенати фаолиятининг ташкилий -ҳуқуқий масалалари

5- §. Қонун чиқариш жараёни босқичлари

1-§. Олий Мажлиснинг давлат органлари тизимидаги ўрни ва ижтимоий вазифаси

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг биринчи қўшма мажлисидаёқ юртбошимиз И.А.Каримов “Бизнинг бош мақсадимиз сифатида жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация қилиш ва ислоҳ этиш” номли маърузасида давлатнинг кейинги стратегик йўналишларини депутатлар ва Сенаторлар эътиборига тақдим этди. Маърузада қонунчилик ҳокимияти бўлмиш мамлакат Парламентининг роли ва таъсирини кучайтириш, Қонунчилик палатасини шакллантириш,

³⁰ Қаранг. Ўзбекистон Республикаси “Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги янги тахрирдаги қонуни.2004 йил. 27-август 46-модда.

³¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация қилиш ва ислоҳ этишдир. Халқ сўзи, 2005 йил 29 январь, № 20 (3565).

унинг ваколат ва ҳуқуқларини кенгайтириш давлат курилиши ва бошқаруви соҳасидаги энг муҳим вазифалари сифатида белгиланди³¹.

Инсоният ҳуқуқий тафаккурининг маҳсули ҳисобланган ҳамда жамиятнинг умуммиллий вакиллик муассасаси сифатида дунёга келган парламент узоқ йиллар давомидаги тарихга эга ва унинг илдизлари XII-XIII асрлардаги инглиз парламенти ва испан кортесларига бориб тақалади. Парламент сўзининг луғавий маъноси француз тилидан олинган бўлиб, "гапирмоқ" маъносини англатади. Парламентаризм катта тараққиёт босқичини босиб ўтди ва унинг чинакам тарихи буржуа инқилоблари давридан бошланади.

Эндиликда аксарият мамлакатларнинг парламент институтига эга эканлигини таъкидлаб ўтмоқ жоиз. Ҳозир ер кurrasидаги 200 га яқин давлатнинг қарийб 177 тасида олий қонун чиқарувчи вакиллик органи-парламентлар бор.

Ҳозирги замон парламентлари ўзларининг тузилиши, ваколатларининг ҳажми, ижтимоий таркиби, ўз мамлакатлари сиёсий тизимида тутган ўрни, сайланиш тартиби мавқеи билан бир-бирларидан ажралиб турадилар. Улар ҳатто номланиши, депутатларининг сони билан ҳам фарқ қиладилар, масалан: АҚШда 535 депутатдан иборат Конгресс, Хитой Халқ Республикасидаги Умумхитой Халқ вакиллари мажлисида 2979 аъзо, Россияда 626 депутатдан иборат Федерал Мажлис, Мисрда 454 депутатли Халқ Ассамблеяси, Исроилда 120 аъзодан иборат Кнессет, Исландияда 63 аъзодан иборат Альтнингни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Жаҳон парламентларининг кўпчилиги бир палатали тузилишга эга. Ер кurrasидаги 65 та давлатда эса, икки палатали олий вакиллик органлари мавжуд. Одатда, икки палатали парламентнинг палаталаридан бири кўпинча "қуйи палата" деб юритилиб, у халқнинг ягона иродасини ифодалайди. (АҚШда - Вакиллар палатаси, Францияда - Миллат Мажлиси), бошқаси эса "юқори палата" деб аталиб, у давлатнинг таркибий қисм (худуд)ларининг манфаатларини ифодалайди. Парламентларнинг бундай тузилиши муқим демократик анъаналар ҳамда федератив давлат тузилишига эга бўлган мамлакатларга хосдир. Масалан, шу каби парламентлар АҚШ, ГФР, Бразилия, Франция, Буюк Британия, Япония ва бошқаларда фаолият юргизмоқдалар.

Жамият манфаатларининг ифодачиси бўлмиш парламентлар, аҳолининг турли ижтимоий қатламлари гуруҳларининг вакилларидан ташкил топадилар. Кўриниб турибдики, дунёдаги парламентлар ранг-баранг, аммо улар ўз мамлакатларида муқим ижтимоий вазифа-қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширадилар.

Ўзбекистон Конституциясининг 10-моддасида, давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаи – халқ номидан фақат у сайлаган Республика Олий Мажлиси ва Президенти иш олиб боришлиги қайд этилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 11-моддасида айтилганидек, давлат ҳокимиятининг тизими-қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниш принципига асосланади. Унга кўра, давлат функциялари қонун чиқарувчи орган-Олий Мажлис, ижроия ҳокимият –Вазирлар Маҳкамаси ва суд ҳокимияти ўртасида тақсимланади. Ўзбекистон Олий Мажлиси эса давлатнинг бошқа идоралари билан ҳамкорлик қилиш билан бирга, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади.

Ҳокимиятлар тақсимланиши назариясида қонун чиқарувчи ҳокимият алоҳида ўрин тутди. Конституциямизда кучли қонун чиқарувчи ҳокимиятни ташкил этишга алоҳида эътибор берилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 76- моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси олий давлат вакиллик органи бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси икки палатадан - Қонунчилик палатаси (қуйи палата) ва Сенатдан (юқори палата) иборат.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенати ваколат муддати - беш йил.

Иккинчи чақириқ Олий Мажлисининг Х сессияси (2002 йил 12 декабрь) «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида» ва «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида»ги Конституциявий Қонунларнинг қабул қилиниши билан икки палатали парламент шакллантиришнинг асосий ҳуқуқий асосларини яратиш жараёни муҳим аҳамият касб этди.

"Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида"ги Конституциявий Қонунга биноан "Қонунчилик палатаси" Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қуйи палатасидир.

Қонунчилик палатаси сайлов округлари бўйича кўппартиявийлик асосида сайланадиган бир юз ўттиз беш депутат ва Ўзбекистон экологик ҳаракатидан сайланадиган 15 депутатдан иборат. Қонунчилик палатасининг иши палата барча депутатларининг профессионал, доимий фаолият кўрсатишига асосланади».

Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатлари Ўзбекистон Республикаси фуқаролари томонидан умумий, тенг, тўғридан-тўғри сайлаш ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан сайланиши туфайли қонун чиқарувчи ҳокимият катта ваколатларга эга. Халқ ҳокимиятни айна сайлов асосида ўз вакилларига топширади ва ваколатли органларни давлат ҳокимиятини амалга оширишга вакил қилади. Бу ваколатли органлар давлат ҳокимияти механизмида бирламчи эканлиги, уларнинг устуворлиги ҳамда устунлиги тўғрисида фикр юритиш имконини беради.

2-§. Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатини шакллантириш тартиби

Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатини шакллантириш тартиби 2003 йил 29 августда янги тахрирда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги қонун билан тартибга солади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати ҳудудий вакиллик палатаси бўлиб, Сенат аъзоларидан (сенаторлардан) иборат.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати аъзолари Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органлари депутатларининг тегишли қўшма мажлисларида мазкур депутатлар орасидан яширин овоз бериш йўли билан Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридан тенг миқдорда - олти кишидан сайланади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг ўн олти нафар аъзоси фан, санъат, адабиёт, ишлаб чиқариш соҳасида ҳамда давлат ва жамият фаолиятининг бошқа тармоқларида катта амалий тажрибага эга бўлган ҳамда алоҳида хизмат кўрсатган энг обрўли фуқаролар орасидан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланади.

Конституция парламент депутатларининг ҳудудий сайлов округлари бўйича кўп партиялилик асосида сайланишини муҳим конституциявий принцип сифатида мустаҳкамлайди.

Олий Мажлис Қонунчилик палатаси сайловини ўтказувчи сайлов округлари Ўзбекистоннинг бутун ҳудудида сайловчилар сонига қараб тенг ҳолда тузилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 77-моддасида сайлов куни йигирма беш ёшга тўлган ҳамда камида беш йил Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муқим яшаётган Ўзбекистон Республикаси фуқароси Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутати, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати аъзоси бўлиши мумкин. Депутатликка номзодларга қўйиладиган талаблар қонун билан белгиланади.

Айни бир шахс бир пайтнинг ўзида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутати ва Сенати аъзоси бўлиши мумкин эмас деб кўрсатилган.

“Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлисга сайлов тўғрисида”ги қонунининг 25-моддасида Депутатликка номзодларга қўйиладиги талаблар қўйилган:

содир этилган жинояти учун судланганлик ҳолати тугалланмаган ёки судланганлиги олиб ташланмаган фуқаролар;

сайлов кунига қадар сўнгги беш йил мобайнида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муқим яшамаган фуқаролар;

Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларининг ҳарбий хизматчилари, Миллий хавфсизлик хизмати, бошқа ҳарбийлаштирилган бўлинмаларнинг ходимлари;

диний ташкилотлар ва бирлашмаларнинг профессионал хизматчилари депутатликка номзод этиб рўйхатга олинмайдилар.

Ҳозирда амалда бўлган Олий Мажлис Қонунчилик палатасига сайланиш ҳуқуқига сайлов кунига 25 ёшга тўлган фуқаролар эга бўлиши мумкин. Ёш цензининг бундай белгиланиши шу билан изоҳланадики, депутат озми-кўпми маълум ҳаёт тажрибасига эга бўлиши, ўзини давлат ва жамоат фаолиятида кўрсата олиши лозим. Бу масала бир қанча хорижий мамлакатларнинг Конституциялари ва қонунчилигида ҳам деярлик шундай ҳал этилган. АҚШ Конституциясида 25 ёшга тўлмаган шахс Конгресснинг Вакиллар палатасининг аъзоси бўлиши мумкин эмас. Япония парламентининг вакиллар палатасига 25 ёшга тўлмаган, маслаҳатчилар палатасига эса 30 ёшга тўлган фуқаролар пассив сайлов ҳуқуқидан фойдалана олишлари мумкин. Шунини ҳам айтиш жоизки, жаҳон тажрибасида пассив сайлов ҳуқуқининг бундан ҳам юқори цензлари маълум.

2004 йилнинг 26 декабрида мамлакатимизда илк бор Ўзбекистон Республикасининг икки палатали парламенти – Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатасига сайловлар бўлиб ўтди. Мазкур сайловларда бешта сиёсий партия ва ташаббускор гуруҳлар ўзларининг депутатликка қўйган номзодлари учун кураш олиб бордилар.

Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси депутатлигига сиёсий партиялар ҳамда сайловчиларнинг мустақил ташаббускор гуруҳлари тақдим этган номзодларни Марказий сайлов комиссияси томонидан рўйхатга олиш яқунлари билан боғлиқ маълумотларни (жадвалларда) бериб ўтишни жоиз деб билдик:³²

1-жадвал. Депутатликка номзодларнинг партияга мансублиги

№	Сиёсий партиялар ва сайловчиларнинг мустақил ташаббускор гуруҳлари	Рўйхатга олинган депутатликка номзодларнинг сони	Умумий деп. номзодлар сонига фоизлардаги нисбати
1.	Ўзбекистон Халқ Демократик партияси	118	22,8
2.	Ўзбекистон «Адолат» социал-демократик партияси	74	14,3
3.	Ўзбекистон Миллий тикланиш демократик партияси	61	11,8
4.	Ўзбекистон Фидокорлар миллий демократик партияси	89	17,2
5.	Ўзбекистон Либерал-Демократик партияси	119	23
6.	Сайловчиларнинг мустақил ташаббускор гуруҳлари	56	10,8
	Жами	517	100

³² Ушбу маълумотлар Марказий Сайлов Комиссиясининг www.elections.uz расмий сайтидан олинган.

Юқоридан кўриниб турибдики, сиёсий партиялардан кўрсатилган номзодлар барча депутатликка номзодларнинг 89,2 % ини ташкил қилади.

2004 йил 26 декабр ва 2005 йил 9 январда такрорий овоз бериш натижаларига кўра, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қонунчилик палатасининг барча 120 депутати сайланди ва рўйхатга олинди. Сайловда 489 депутатликка номзод, шу жумладан сиёсий партиялардан 435 ва сайловчиларнинг ташаббускор гуруҳлардан мустақил номзодлар 56 киши иштирок этди. 2004 йил 26 декабрдаги асосий сайловда 12197159 (85,1%) сайловчи, жорий йил 9 январда эса 5400000 дан ортиқ, киши ёки такрорий овоз беришда иштирок этиш ҳуқуқига эга сайловчиларнинг қарийб 80% иштирок этди.

Қонунчилик палатасига номзод қўйилган хотин —қизлар жами 159 киши кучли интилувчанлик ва юксак профессионализмни намоиш этди, сиёсий етуклик, ақл заковат рақибларидан қолишмади. Натижада қонунчилик палатасига сайланган депутатларнинг қарийб 18 % ни хотин —қизлар ташкил этди, бу эса 1999 йилда Олий Мажлисга бўлган сайловларидагидан икки ярим баравар кўпдир.

3-§. Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг ваколатлари

Халқаро тажрибадан парламент қонунчилик, молия, ташқи сиёсат, ижро, маъмурий (баъзи ижро органлари мансабдор шахсларини тайинлаш, ижро органлари устидан назорат ва ҳ.к.), суд (баъзи судьяларни сайлаш ва ҳ.к.), конституцияни қабул қилиш ва унга ўзгартишлар киритиш ваколатларига эгалигини аён бўлади.

Конституция ва «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси тўғрисида»ги Конституциявий қонунида Қонунчилик палатасинининг ваколатлари икки турга ажратилади. Булар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг биргаликдаги ҳамда Қонунчилик палатасининг мутлақ ваколатларидир.

Иккинчи чақириқ Олий Мажлисининг Х сессиясида (2002 йил 12 декабрь) «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида» ва «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида»ги Конституциявий қонунларнинг қабул қилиниши билан икки палатали парламент шакллантиришнинг ҳуқуқий асослари яратилди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 78-моддасида Қонунчилик палатасининг Сенат билан биргаликдаги ваколатлари қуйидагича белгиланди:

- 1) Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини қабул қилиш, унга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш;
- 2) Ўзбекистон Республикасининг конституциявий қонунларини, қонунларини қабул қилиш, уларга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш;
- 3) Ўзбекистон Республикасининг референдумини ўтказиш тўғрисида ва уни ўтказиш санасини тайинлаш ҳақида қарор қабул қилиш;
- 4) Ўзбекистон Республикаси ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини белгилаш ҳамда давлат стратегик дастурларини қабул қилиш;
- 5) Ўзбекистон Республикаси қонун чиқарувчи, ижро этувчи ҳамда суд ҳокимияти органларининг тизимини ва ваколатларини белгилаш;
- 6) Ўзбекистон Республикаси таркибига янги давлат тузилмаларини қабул қилиш ва уларнинг Ўзбекистон Республикаси таркибидан чиқиши ҳақидаги қарорларни тасдиқлаш;
- 7) бож, валюта ва кредит ишларини қонун йўли билан тартибга солиш;
- 8) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджетини қабул қилиш ва унинг ижросини назорат этиш;
- 9) солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни жорий қилиш;
- 10) Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-худудий тузилиши масалаларини қонун йўли билан тартибга солиш, чегараларини ўзгартириш;

11) туманлар, шаҳарлар, вилоятларни ташкил этиш, тугатиш, уларнинг номини ҳамда чегараларини ўзгартириш;

12) давлат мукофотлари ва унвонларини таъсис этиш;

13) Ўзбекистон Республикаси Президентининг вазирликлар, давлат қўмиталари ва давлат бошқарувининг бошқа органларини тузиш ҳамда тугатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш;

14) Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясини тузиш;

15) Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Бош вазири номзодини кўриб чиқиш ва тасдиқлаш, шунингдек мамлакат-ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг долзарб масалалари юзасидан Бош вазирнинг ҳисоботларини эшитиш ва муҳокама қилиш;

16) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили ва унинг ўринбосарини сайлаш;

17) Ўзбекистон Республикаси ҳисоб палатасининг ҳисоботини кўриб чиқиш;

18) Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикасига ҳужум қилинганда ёки тажовуздан бир-бирини мудофаа қилиш юзасидан тузилган шартнома мажбуриятларини бажариш зарурияти туғилганда уруш ҳолати эълон қилиш тўғрисидаги фармонини тасдиқлаш;

19) Ўзбекистон Республикаси Президентининг умумий ёки қисман сафарбарлик эълон қилиш, фавқулодда ҳолат жорий этиш, унинг амал қилишини узайтириш ёки тугатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш;

20) халқаро шартномаларни ратификация ва денонсация қилиш;

21) ушбу Конституцияда назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга ошириш.

Палаталарнинг биргаликдаги ваколатларига кирадиган масалалар, қоида тарикасида, аввал Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасида, сўнгра Сенатида кўриб чиқилади.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 79-моддаси ва “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида”ги Конституциявий қонуннинг 9-моддасига биноан, Қонунчилик палатаси мутлақ ваколатларига:

1) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси Спикери ва унинг ўринбосарларини, қўмиталарнинг раислари ва уларнинг ўринбосарларини сайлаш;

2) Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатини дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум этиш тўғрисидаги масалаларни ҳал этиш;

3) ўз фаолиятини ташкил этиш ва палатанинг ички тартиб қоидалари билан боғлиқ масалалар юзасидан қарорлар қабул қилиш;

4) сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт соҳасидаги у ёки бу масалалар юзасидан, шунингдек давлат ички ва ташқи сиёсати масалалари юзасидан қарорлар қабул қилиш киради.

Қонунчилик палатасининг мутлақ ва Сенат билан биргаликдаги ваколатларини амалга ошириш тартиби, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг регламенти тўғрисида”ги ва “Ўзбекистон Республикаси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида”ги қонунларининг алоҳида нормаларида мустақамланган. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини қабул қилиш, унга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси Регламенти тўғрисида”ги қонуннинг 18-моддасида, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида”ги қонуннинг 14-моддасига кўра тартибга солинади

Қонунчилик палатаси Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисидаги қонун лойиҳасини тегишли таклиф киритилганидан

кейин олти ой ичида унинг кенг муҳокамасини инобатга олган ҳолда кўриб чиқиши мумкин.

Агар Қонунчилик палатаси Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ўзгартириш ва кўшимчалар киритиш тўғрисидаги қонун лойиҳасини қабул қилмаса, уни кўриб чиқиш бир йилдан кейин қайта бошланиши мумкин", деб белгиланган. Худди шу тартибда Асосий қонуннинг 78-моддасидаги кейинги бандларининг амалдаги ифодаси Олий Мажлис палаталарининг Регламенти тўғрисидаги қонунларида мустаҳкамланган.

Қонунчилик палатаси мажлисида масъул қўмита вакилининг ахбороти эшитилади ва муҳокама натижалари юзасидан депутатлар умумий сонининг кўпчилик овози билан Қонунчилик палатаси қарори қабул қилинади.

Спикер ва унинг ўринбосарларини, қўмиталарнинг раислари ва уларнинг ўринбосарларини Қонунчилик палатасининг мутлақ ўзи сайлаши унинг мустақил ҳокимияти органи сифатидаги фаолиятининг кафолатларидан биридир. Ўзбекистонда Қонунчилик палатаси Спикери ва унинг ўринбосарларини сайлашнинг ўзига хос тартиби ишлаб чиқилди. Марказий сайлов комиссияси раисининг бошчилигидаги сайланган депутатлардан шакллантириладиган оқсоқоллар кенгаши палата Спикери ва унинг ўринбосарларини сайловини объектив ўтказилишини таъминлайди.

«Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида»ги Конституциявий Қонунда юқори палатанинг асосий вазифаси Сенатнинг худудий вакиллик палатаси сифатида таърифланиши орқали ифодаланган.

Барқарорлик ва назорат омили сифатида консерватив элемент муайян нормаларда ўз ифодасини топди. Биринчидан, Сенатнинг ўн олти нафар аъзоси фан, санъат, адабиёт, ишлаб чиқариш соҳасида ҳамда давлат ва жамият фаолиятининг бошқа тармоқларида катта амалий тажрибага эга бўлган ва алоҳида хизмат кўрсатган энг обрўли фуқаролар орасидан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланиши ҳақидаги нормада акс этди. Иккинчидан, қонунни қабул қилиш тартибида акс этган бўлиб, унга кўра, Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинган қонунни Сенат кўриб чиқади ҳамда уни маъқуллаш ёки рад этиш тўғрисида қарор қабул қилади. Сенат томонидан рад этилган ва Қонунчилик палатасига қайтарилган қонун, агар қуйи палата депутатлар умумий сонининг учдан икки қисмидан иборат кўпчилик овози билан шу қонунни яна маъқулласа, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилиниши мумкин. Шунингдек консерватив элементнинг демократиклиги юзага келган келишмовчиликларни келишув комиссияларини тузиш орқали бартараф этиш тартибида акс этган.

Сенатнинг мутлақ ваколатлар жумласига, биринчидан, Сенатнинг ички ишини ташкил этиш (масалан, Раисни, унинг ўринбосарларини, қўмиталарнинг раислари ва уларнинг ўринбосарларини сайлаш; палата фаолиятини ташкил этиш ва ички тартиб қоидалари), Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судини, Ўзбекистон Республикаси Олий судини, Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик судини сайлайди, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унинг ўринбосарларини тайинлаш ҳамда уларни лавозимларидан озод этиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлайди, Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Сенат Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг раисини ва Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқарувининг раисини тайинлайди ва лавозимидан озод қилади.

Ўзбекистон Президентининг Ўзбекистон Республикаси Миллий хавфсизлик хизмати раисини тайинлаш ва уни лавозимидан озод этиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлашни, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикасининг чет давлатлардаги дипломатик ва бошқа вакилларини тайинлаш ҳамда уларни лавозимидан озод этишни киритиш мумкин. Шу билан бирга

Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан амнистия тўғрисидаги ҳужжатларни қабул қилиш Сенатга берилган янги парламент ваколати ҳисобланади.

Палаталарнинг биргаликдаги тасарруфига киритилган ваколатлар, аслини олганда, парламентнинг қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширувчи ягона олий давлат вакиллик органи сифатидаги асосий вазифасини акс эттиради. Булар иккала палатанинг тегишли тартиб-таомиллар асосида ўзаро мувофиқлаштирилиб келишилган қарори талаб қилинадиган масалалардир. Мазкур тартиб-таомиллар (палаталарни шакллантиришнинг турли усуллари билан бир қаторда) икки палатани тизимга нисбатан уюштирувчи элементлар ҳисобланади ва бу тизим уларсиз ўзининг бажарадиган мазмунини йўқотади. Мазкур тартиб-таомиллар ёрдамида биргаликдаги тасарруфдаги қуйидаги масалалар ҳал этилиб, уларни тўрт гуруҳга бўлиш керак бўлади:

- 1) қонунчиликка оид;
- 2) вакилликка оид;
- 3) назоратга оид;
- 4) маъмурий-худудий тузилишга оид.

Бундай бўлиш шартлидир ва у тегишли ваколатларни анча қулай - тартибли тасаввур этиш учун хизмат қилади. Биринчи гуруҳни Ўзбекистон Республикаси Конституциясини қабул қилиш, унга ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш; Ўзбекистон Республикасининг конституциявий қонунларини қабул қилиш, уларга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш; халқаро шартномаларни ратификация ва денонсация қилиш ташкил этади.

Иккинчи гуруҳни вакиллик вазифалари билан боғлиқ ва ижтимоий-иқтисодий ёки сиёсий аҳамиятга молик ваколатлар ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси қонун чиқарувчи, ижро этувчи ҳамда суд ҳокимияти органларининг тизимини ва ваколатларини белгилаш; бож, валюта ва кредит ишларини қонун йўли билан тартибга солиш; солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни жорий қилиш; давлат мукофотлари ва унвонларини таъсис этиш; Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясини тузиш ҳамдир.

Ваколатларнинг учинчи гуруҳи парламентнинг вакиллик вазифалари жумласига киритилиши ва Президентнинг сиёсий қарорлари қабул қилинишида иштирокчи сифатида таърифланиши мумкин. Мазкур ваколатлар жумласига: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджетини қабул қилиш ва унинг ижросини назорат этиш; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили ва унинг ўринбосарини сайлаш; Ўзбекистон Республикаси Президентининг вазирликлар, давлат қўмиталари ва давлат бошқарувининг бошқа органларини тузиш ҳамда тугатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш; Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Бош вазири номзодини кўриб чиқиш ва тасдиқлаш; Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатасининг ҳисоботини кўриб чиқиш; Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикасига ҳужум қилинганда ёки тажовуздан бир-бирини мудофаа қилиш юзасидан тузилган шартнома мажбуриятларини бажариш зарурияти туғилганда уруш ҳолати эълон қилиш тўғрисидаги фармонини тасдиқлаш; Ўзбекистон Республикаси Президентининг умумий ёки қисман сафарбарлик эълон қилиш, фавқулодда ҳолат жорий этиш, унинг амал қилишини узайтириш ёки тугатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлашни киритиш керак бўлади.

Ниҳоят, ваколатларнинг тўртинчи гуруҳи, булар: Ўзбекистон Республикаси таркибига янги давлат тузилмаларини қабул қилиш ва уларнинг Ўзбекистон Республикаси таркибидан чиқиши ҳақидаги қарорларни тасдиқлаш; Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-худудий тузилиши масалаларини қонун йўли билан тартибга солиш, чегараларини ўзгартириш; туманлар, шаҳарлар, вилоятларни ташкил этиш, тугатиш, уларнинг номини ҳамда чегараларини ўзгартиришдир.

Палаталарнинг биргаликдаги ваколатларига кирадиган масалалар асосан аввал Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасида, сўнгра Сенатида кўриб чиқилиши керак. Мазкур қоида Сенатнинг Қонунчилик палатаси қарорларини тасдиқлаш йўли тийиб туриш, мувозанатни сақлаш, шу тариқа, бутун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси фаолиятининг самарадорлигини оширишга даъват этилган орган сифатидаги мавқеини мустаҳкамлайди. Мувофиқ равишда юқори палатанинг фаолияти пировард натижада ҳокимият бўлиниши тизимида қонунчилик ҳокимиятининг ролини кучайтиришга ва аҳолининг сиёсий фаоллигини оширишга кўмаклашмоғи лозим. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ўн биринчи сессиясидаги маърузасида таъкидлаганидек, «Бугунги кунда ҳокимият тузилмаларини ташкил этиш ва мувозанатни сақлашнинг янги, янада мукамал демократик тизимини шакллантириш бўйича кўрилаётган чоралар, Конституциямизга киритилаётган ўзгартириш ва қўшимчалар жамият сиёсий ҳаётини фаоллаштириш, фуқароларимизда ижтимоий ва сиёсий жиҳатдан ўзлигини англаш туйғусининг кучайиши учун жиддий омил бўлмоғи керак».³³

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенати алоҳида-алоҳида мажлис ўтказадилар.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлислари Ўзбекистон Республикаси Президенти қасамёд қилганда, Ўзбекистон Республикаси Президенти мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг, ички ва ташқи сиёсатининг энг муҳим масалалари юзасидан нутқ сўзлаганда, чет давлатларнинг раҳбарлари нутқ сўзлаганда ўтказилади. Палаталарнинг келишувига биноан қўшма мажлислар бошқа масалалар юзасидан ҳам ўтказилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенати ўз ваколатларига киритилган масалалар юзасидан қарорлар қабул қилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қарорлари Қонунчилик палатаси депутатлари ёки Сенат аъзолари умумий сонининг кўпчилиги овози билан қабул қилинади, ушбу Конституцияда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Конституция ва конституциявий қонунларда палаталар ваколатлари, шакллантирилиши ва фаолиятининг энг муҳим принциплари ва нормалари тўла-тўқис мустаҳкамлаб қуйилган.

4-§. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенати фаолиятининг ташкилий ҳуқуқий масалалари

Дарҳақиқат, қонун чиқарувчи орган давлат механизмида асосий ўрин тутиши исбот талаб қилмайдиган ҳол. Бунинг сабаби шундаки, у ижро этувчи ҳокимият амалга ошириши лозим бўлган ва суд ҳокимиятининг фаолияти учун қонунчилик асоси бўлиб хизмат қиладиган умуммажбурий талабларни ўрнатади. Шунингдек, Олий Мажлис назорат-таҳлил, парламентлараро алоқаларни мустаҳкамлаш, фуқаролар муурожаатларини кўриб чиқиш бўйича фаолият олиб боради.

Демократик ислохотларни чуқурлаштириш Қонунчилик палатаси ишини тўғри ташкил этиш масалалари билан бевосита боғлиқдир. Қонунчилик палатаси ваколатларининг самарали бажарилиши уларнинг фаолиятини тўғри ташкил этилишини тақозо этади.

Қонунчилик палатаси ишини ташкил қилишнинг муҳим жиҳатларидан бири – бу депутатлар ўртасида вазифаларнинг тўғри тақсимланишидир. Бундай тақсимотнинг асосий мақсади ҳар бир депутатларнинг вазифаларини аниқ-тиник бўлишига эришишдир.

³³ Каримов И.А. Биз танлаган йўл - демократик тараккиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. -Т. 11. - Т.: Ўзбекистон, 2003. - 224-бет

Одатга кўра, бошқа давлатларда ҳам вазифалар қуйи палата таркибидаги раҳбар шахслар ва девон ходимлари борлигини назарда тутган ҳолда тақсимланади. Палатанинг юқоридаги таркиби чет давлатлар тажрибасига хос бўлиб, унинг ишини унумли ташкил этишда раиснинг роли айниқса муҳим.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси Спикери:

Қонунчилик палатаси ва унинг Кенгаши мажлисларини чақиради, уларда раислик қилади;

Қонунчилик палатаси муҳокамасига киритиладиган масалаларни тайёрлашга умумий раҳбарлик қилади;

Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинган қонунларни маъқуллаш учун Сенатга юборади;

Қонунчилик палатаси кўмиталари ва комиссияларининг фаолиятини мувофиқлаштириб боради;

Ўзбекистон Республикаси қонунларининг ва Қонунчилик палатаси ҳужжатларининг ижроси устидан назоратни ташкил этади;

Қонунчилик палатаси Спикерининг ўринбосарлари ўртасида вазифаларни тақсимлайди;

парламентлараро алоқаларни амалга ошириш ишларига ҳамда халқаро парламент ташкилотлари иши билан боғлиқ Қонунчилик палатаси гуруҳларининг фаолиятига раҳбарлик қилади;

Қонунчилик палатаси матбуот органларининг уставларини ва таҳрир ҳайъатлари таркибини ҳамда уларнинг ишлаши учун зарур харажатлар сметаларини тасдиқлайди;

Кенгаш билан келишилган ҳолда Қонунчилик палатаси матбуот органларининг бош муҳаррирларини тайинлайди ва уларни лавозимидан озод қилади;

Қонунчилик палатаси матбуот органларининг фаолиятига раҳбарликни амалга оширади;

Сенат, бошқа давлат органлари, чет давлатлар, халқаро ва бошқа ташкилотлар билан ўзаро муносабатларда Қонунчилик палатаси номидан иш кўради;

Қонунчилик палатаси ва унинг Кенгаши қарорларини имзолайди;

Қонунчилик палатаси девони фаолиятига раҳбарликни амалга оширади, депутатлар ва Қонунчилик палатаси девони ишлаши учун зарур харажатлар сметаларини тасдиқлайди ва ҳ.к.

Қонунчилик палатаси Спикери ўзининг ваколатига тааллуқли масалаларни Кенгаш муҳокамасига киритишга ҳақли. Қонунчилик палатаси Спикери ваколатларининг кенглиги унинг ўринбосарлари ўртасида вазифаларини тўғри тақсимлашни такозо қилади.

Қонунчилик палатаси Спикерининг ўринбосарлари Қонунчилик палатаси Спикерининг топшириғига биноан унинг айрим вазифаларини бажаради ва Қонунчилик палатаси Спикери йўқлигида ёки ўз вазифаларини амалга ошириши мумкин бўлмаган ҳолларда унинг вазифасини бажариб туради деган қоида мустаҳкамланган. Умуман, қонунчилик палатаси, унинг органлари ва депутатларининг вазифаларни бажариш Қонунчилик палатаси девони ходимлари томонидан қатор тадбирларни амалга оширишини такозо қилади.

Қонунчилик палатаси фаолиятини ташкил этишда унинг девонининг ўрни каттадир. Чунки Қонунчилик палатаси, унинг органлари ва депутатлар фаолиятининг ташкилий, ахборот, моддий-техника таъминотини Қонунчилик палатаси девони амалга оширади. Қонунчилик палатасининг девони палата раҳбарияти ҳузуридаги котибиятни, кўмиталар билан ишлаш, юридик, назорат-ахборот халқаро алоқалар, матбуот ва таржималар, умумий бўлим ва бухгалтерияни ўз ичига олади. Девонинг бундай тузилиши ва уларнинг бажарадиган вазифалари палатанинг ишини самарали ташкил этишга хизмат қилади. Лекин ривожланган давлатлар парламентлари девонлари фаолиятининг таҳлили мазкур низомга айрим ўзгартишлар киритиш лозимлигини англатади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Қонунчилик палатаси фаолиятининг асосий шакли – бу унинг мажлисларидир. Уни ўтказишнинг ўзи Қонунчилик палатасининг фаолияти масалаларни биргаликда муҳокама қилиш, тўғри ўтказиш эса эркин муҳокама, ошкоралик, ва жамоатчилик фикрини ҳисобга олиш принципларини амалда рўёбга чиқаришга хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг биринчи мажлислари тегишинча Қонунчилик палатасига сайловдан кейин икки ойдан кечиктирмай ва Сенат таркиб топганидан кейин бир ойдан кечиктирмай Марказий сайлов комиссияси томонидан чақирилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси мажлислари сессиялар даврида ўтказилади. Сессиялар, қоида тариқасида, сентябрнинг биринчи иш кунидан бошлаб келгуси йилнинг июнь ойи охиригача иш кунига қадар ўтказилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг мажлислари, агар улар ишида барча депутат ва Сенаторлар умумий сонининг камида ярми иштирок этаётган бўлса, ваколатли ҳисобланади.

Конституциявий қонунларни қабул қилишда барча депутатлар умумий сонининг камида учдан икки қисми иштирок этиши шарт.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси мажлисларида, шунингдек уларнинг органлари мажлисларида Ўзбекистон Республикаси Президенти, Бош вазир, Вазирлар Маҳкамасининг аъзолари, Республика Конституциявий суди, Олий суди, Олий ҳўжалик суди раислари, Бош прокурори, Марказий банк бошқарувининг раиси иштирок этишлари мумкин. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва унинг органлари мажлисларида Сенат Раиси, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати ва унинг органлари мажлисларида Қонунчилик палатаси Спикери иштирок этиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенати алоҳида-алоҳида мажлис ўтказадилар. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлислари Ўзбекистон Республикаси Президенти қасамёд қилганда, Ўзбекистон Республикаси Президенти мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг, ички ва ташқи сиёсатининг энг муҳим масалалари юзасидан нутқ сўзлаганда, чет давлатларнинг раҳбарлари нутқ сўзлаганда ўтказилади. Палаталарнинг келишувига биноан қўшма мажлислар бошқа масалалар юзасидан ҳам ўтказилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қарорлари Қонунчилик палатаси депутатлари ёки Сенат аъзолари умумий сонининг кўпчилиги овози билан қабул қилинади. Шунинг учун депутатларни мажлисларда мунтазам ва самарали иштирокини таъминлаш долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Зеро, Қонунчилик палатаси коллегиал орган бўлиб, унинг ваколатларига доир масалалар албатта депутатларнинг биргаликдаги муҳокамаси унинг фаолияти асосий принципларидан бири ҳисобланади.

Қонунчилик палатаси мажлисларидаги масалалар бўйича овоз бериш шакл ва услубларини белгилаш катта аҳамиятга эга. “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси Регламенти тўғрисида”ги қонуннинг 11-моддасига кўра Қонунчилик палатасининг қарорлари унинг мажлисларида очик ёки яширин овоз бериш орқали қабул қилинади. Очик овоз бериш номма-ном, овозларни ҳисоблашнинг электрон тизимидан фойдаланган ҳолда ёки яширин овоз бериш бюллетенларидан фойдаланган ҳолда амалга оширилиши мумкин.

Қоида тариқасида, Қонунчилик палатаси мажлисида овозларни ҳисоблашнинг электрон тизимидан фойдаланилиши устидан назоратни Қонунчилик палатаси депутатлари жумласидан бўлган гуруҳ амалга оширади. Бу гуруҳ овозларни тўғри ташкил этиш учун жавоб беради. Агарда депутатларда электрон тизимни тўғри ишлаши ҳақида

шубҳа пайдо бўлса, улар бюллетенлардан фойдаланган ҳолда овоз беришни танлашлари мумкин.

«Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси тўғрисида»ги қонуннинг 17-моддасига кўра Қонун лойиҳаларини тайёрлаш ишини олиб бориш, Қонунчилик палатаси муҳокамасига киритиладиган масалаларни дастлабки тарзда кўриб чиқиш ва тайёрлаш, Ўзбекистон Республикаси қонунлари ҳамда палата томонидан қабул қилинадиган қарорларнинг ижросини назорат қилиш учун Қонунчилик палатасининг ваколатлари муддатига Қонунчилик палатаси депутатлари орасидан раис, унинг ўринбосари ва аъзолардан иборат таркибда қўмиталар сайланади.

Миллий қонунчилигимизда бу вазифаларни амалга ошириш учун қўмиталар ташкил қилинса, бир қанча хорижий мамлакатларда (Япония, Франция, Италия) бу вазифалар комиссиялар томонидан амалга оширилади.

Қўмита раиси, унинг ўринбосари ва қўмита аъзолари лавозимлари депутатларнинг қайси партия ёки гуруҳга мансублигини ҳамда сайловда сайловчиларнинг қанча овозини олганлигини инобатга олган ҳолда яхлит (умумий) қарор билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, «Референдум яқунлари ва давлат жамияти ташкил этишнинг асосий принциплари», «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида», «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисга сайловлар тўғрисида»ги Конституциявий Қонунлар ҳамда «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида»ги Қонунлар Сенатни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиб турувчи манбалардир.

Сенатнинг тузилмавий-функционал тизими асослари Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида акс эттирилган. Жумладан. Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 24 апрелда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги Қонунига асосан тузатиш ва қўшимчалар киритилган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 86-моддаси Сенат Раиси ва унинг ўринбосарлари мисолида палата раҳбариятини шакллантириш тартибини, Раиснинг ваколатларини белгилаб беради. 87-модда эса Сенатнинг муҳокамага киритиладиган масалаларни дастлабки тарзда кўриб чиқиш ва тайёрлаш, шунингдек Ўзбекистон Республикаси қонунлари ҳамда Сенат томонидан қабул қилинадиган қарорларнинг ижросини назорат қилиш учун ўз ваколатлари муддатига сенаторлар орасидан қўмиталарни сайлашни (шакллантиришни) тартибга солади. Сенат зарур ҳолларда муайян вазифаларни бажариш учун сенаторлар орасидан комиссиялар ҳам тузиши мумкин.

Сенатнинг Конституция ва «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий Қонуни билан белгиланган базавий тузилмаси ўз таркибида Сенат Раиси, унинг ўринбосарлари, Кенгаш. қўмита ва комиссияларни камраб олади.

«Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 3-моддасига биноан Сенатнинг Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг Раиси очадиган ва Сенат Раиси сайлангунга қадар унга раислик қиладиган биринчи мажлисида муваққат котибият ва санок комиссияси сайланади. Кейин электрон тизимдан фойдаланиш устидан муваққат назорат қилиш гуруҳи сайланади ва Сенат Раиси ҳамда унинг ўринбосарларини сайлаш маросимига киришилади.

Сенат Раислигига ва унинг ўринбосарлигига номзодлар Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан сенаторлар орасидан кўрсатилади .

Номзод, агар у яширин овоз бериш натижасида сенаторлар умумий сонининг ярмидан кўп овозини олган бўлса Сенат Раиси ёки унинг ўринбосари этиб сайланган ҳисобланади. Сенат Раисининг ўринбосарларидан бири Қорақалпоғистон Республикаси вакили бўлиши лозим .

Сенат Раиси ўз лавозимидан яширин овоз бериш орқали сенаторлар умумий сонининг учдан икки қисмидан кўпроғининг овози билан унинг ўринбосарлари эса яширин овоз бериш орқали сенаторлар умумий сонининг кўпчилик овози билан қабул қилинган қарорига биноан муддатидан олдин озод этилиши мумкин. Сенат Раиси ёки унинг ўринбосарларини лавозимидан муддатидан олдин озод этиш тўғрисидаги масала Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига ёки сенаторлар умумий сонининг камида учдан бир қисмининг тақлифига биноан Сенат томонидан кўриб чиқилади Конституциянинг 86-моддаси ва «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий Қонунининг 14-моддасига биноан Сенат Раисига Сенат ишини ташкил этишда асосий масъулият юклатилганлиги учун ҳам ушбу механизмда Сенат Раисининг роли муҳим бўлиши лозим. Раис сифатида у Сенат ва унинг Кенгаши мажлисларини чақиради, уларда раислик қилади; Сенат муҳокамасига киритиладиган масалаларни тайёрлашга умумий раҳбарлик қилади; Сенат маъқуллаган қонунларни имзолаш учун Ўзбекистон Республикаси Президентига юборади; Сенат қўмиталари ва комиссияларининг фаолиятини мувофиқлаштириб боради; Сенат Раисининг ўринбосарлари ўртасида вазифаларни тақсимлайди: парламентлараро алоқаларни амалга ошириш ишларига ҳамда халқаро парламент ташкилотлари иши билан боғлиқ Сенат гуруҳларининг фаолиятига раҳбарлик қилади; Қонунчилик палатаси, бошқа давлат органлари, чет давлатлар, халқаро ва бошқа ташкилотлар билан ўзаро муносабатларда Сенат номидан иш кўради; Сенат ва унинг Кенгаши қарорларини имзолайди.

Сенат фаолиятини самарали ташкил этиш, қўмиталар ишини мувофиқлаштириб бориш, кун тартиби юзасидан тақлифлар тайёрлаш, қонунларни дастлабки тарзда кўриб чиқишни ташкил этиш мақсадида Сенат Кенгаши тузилади.

Сенат Кенгашининг таркибига Сенат Раиси, унинг ўринбосарлари ва Сенат қўмиталарининг раислари киради.

Сенат Кенгашига Сенат Раиси раҳбарлик қилади, у Кенгашнинг мажлисларини олиб боради ва унинг қарорларини имзолайди.

Кенгашнинг қатор аниқ функциялари «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунида ҳам назарда тутилган. Улардан бири масалан, палата мажлисининг кун тартиби лойиҳасини тайёрлашдан иборатдир.

Сенат мажлисининг кун тартиби лойиҳаси Сенат мажлисида кўриб чиқилиш лозим бўлган масалалар ва уларнинг кўриб чиқилиши навбати ҳар бир масалани кўриб чиқишга тайёрлаш учун масъул бўлган палата қўмиталари, маърузачи шунингдек бошқа маълумотлар кўрсатилган ҳолда Сенат Кенгаши томонидан шакллантирилади. Сенат Мажлисининг кун тартиби палатаниннг қарори билан тасдиқланади.

Конституция, қонунлар ва қарорларнинг кўриб чиқилиши тартибига биноан масъул қўмитаниннг хулосаси Сенат Кенгашига тақдим этилиб, Кенгаш Қонунни Сенат мажлисининг кун тартиби лойиҳасига киритиш-киритмаслик тўғрисида қарор қабул қилади.

Шунингдек, Сенат мажлисларининг оралиғида унинг Кенгаши томонидан Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг сенаторни жиноий жавобгарликка тортиш, ушлаб туриш, қамоққа олиш ёки унга нисбатан суд тартибида қўлланиладиган маъмурий жазо чораларини қўллашга розилик олиш тўғрисидаги тақдимномалари ҳам кўриб чиқилади.

Хулоса килиб таъкидлаш лозимки, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенатини тузиш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тизимидаги палатаниннг мақсад ва вазифалари билан чамбарчас боғлиқ ҳолда олиб борилади. Ўз фаолиятини ташкил этиш ва ички тартиб қоидаларига боғлиқ масалалар юзасидан юқори палата мутлақ ваколатларга эга эканлиги, шунингдек, уларнинг регламент шаклида тасдиқланиш муносабати билан ушбу тузилма ниҳоятда ихчам таркиб топади. Шунинг учун унинг

Сенат Раиси, Раис ўринбосарлари. Кенгаш, кўмиталар ва комиссиялардан иборат базавий тузилмаси Сенат иши давомида юзага келган эҳтиёжларга боғлиқ ҳолда қўшимча штатларга эга бўлиши мумкин.

5- §. Қонун чиқариш жараёни босқичлари

Қонун чиқариш функцияларини амалга ошириш парламент, парламент палаталарининг асосий вазифаси ҳисобланади. Ҳокимиятни тақсимлаш принципи шуни назарда тутадики, жамият барча ижтимоий табақаларининг манфаатларини, бутун миллат манфаатларини тўлиқ ифода этувчи парламентлар бошқа давлат органлари томонидан чиқариладиган бошқа ҳуқуқий ҳужжатларга нисбатан каттароқ юридик кучга эга бўлган норматив ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилишлари лозим. Айнан парламентлар томонидан қабул қилинувчи қонунлар бошқа барча давлат органлари учун зарур ҳуқуқий негизни вужудга келтиради, мазкур органларнинг ўзаро ҳамда фуқаролар ва уларнинг бирлашмалари билан муносабатларини белгилаб беради. Хуллас, қонунлар давлат ва жамият ҳаётида жуда муҳим роль ўйнайди. Шунинг учун ҳам қонун чиқариш жараёнини, унинг субъектлари мақомини, қонун чиқариш жараёнининг босқичларини ҳуқуқий тартибга солиш муҳим аҳамиятга эга.

Расмий нуқтаи назардан қонун чиқариш жараёни ташкилий-ҳуқуқий тадбирлар (тартиб-қоидалар)нинг мураккаб тизими бўлиб, уларнинг натижаси ўлароқ қонун яратилади. Мазкур тартиб-қоидалар мажмуи қонун чиқариш жараёнининг босқичларини ташкил этади.

Қонун чиқариш жараёни босқичларининг аҳамияти шундаки, мазкур босқичларнинг ҳар бирининг мазмунини ташкил этувчи, ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинган барча тадбирларини амалга оширишгина юқорида зикр этилган жараённинг навбатдаги босқичига ўтиш имконини беради. Қонун чиқариш жараёнининг босқичларига П.А. Рустамов томонидан берилган қўйидагича таъриф берилади: «Мазкур жараён босқичлари - қонун лойиҳаларини тайёрлаш, киритиш, муҳокама қилиш, қабул қилиш ва қонунларни эълон қилиш бўйича юридик аҳамиятга эга бўлган ва тартиб-қоидаларга асосан расмийлаштирилган тадбирлар мажмуи»³⁴.

Қонун лойиҳасини парламентга киритиш мазкур жараённинг дастлабки босқичидир.

Қонун ижодкорлиги фаолиятининг асосларини белгилайдиган муҳим қоидалар, авваламбор, конституцияларда, махсус қонунларда мустаҳкамланади, қонун чиқариш жараёнининг босқичлари парламент ва унинг палаталари регламентларида муфассалроқ тартибга солинади.

Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқини рўёбга чиқариш қонун чиқариш жараёнининг биринчи босқичи деб эътироф этилади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ҳам қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектларининг анча кенг доираси белгиланган. Конституциянинг 83-моддасига мувофиқ, қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига Ўзбекистон Республикаси Президенти, ўз давлат ҳокимиятининг олий вакиллик органи орқали Қорақалпоғистон Республикаси, Қонунчилик палатаси депутатлари, республика Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди, Олий суди, Олий ҳўжалик суди, Бош прокурори эга.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, бир қатор давлатлар (Россия, Ўзбекистон ва бошқалар)да қонунларни кўриб чиқиш ва қабул қилиш парламент тажрибаси қонунчилик ташаббуси босқичидан кейин *қонун лойиҳасини дастлабки тарзда кўриб чиқиш босқичини* ажратиш имконини беради. Мазкур босқич асосан киритилган қонун лойиҳаси юзасидан билдирилган таклиф-мулоҳазалар ва таклифларни палатанинг бош (масъул) кўмитаси

³⁴ Рустамов П.А. Научно-информационное обеспечение законотворческой деятельности в Республике Узбекистан. Кандидатская диссертация. – Ташкент, 2000, с. 52.

томонидан умумлаштириш ҳамда қонун лойиҳаси ҳақида хулоса тайёрлашни назарда тутлади. Мазкур босқич қонун лойиҳасининг кейинги тақдири учун муҳим аҳамиятга эга: салбий хулоса чиқарилган тақдирда қонун лойиҳаси палатада қўллаб-қувватланиши эҳтимоли жуда кам.

Қонун лойиҳасини парламент (унинг палатаси)да кўриб чиқиш ва муҳокама қилиш ҳамда уни такомилга етказиш қонун чиқариш жараёнининг навбатдаги босқичидир. Мазкур босқич парламент, унинг палаталари мажлисларида қонун лойиҳаси устида ишлашни (одатда бу иш қонун лойиҳасини ўқиш деб аталади), шунингдек қонун лойиҳаси устида парламент қўмиталари ва комиссияларида иш олиб боришни ўз ичига олади.

Қонун лойиҳалари пленар мажлисларда, қоида тариқасида, бир нечта (икки, уч, тўрт) ўқишда кўриб чиқилади. Ҳар бир ўқишнинг ўз мақсади ва ўз вазифалари бўлади.

Қабул қилинган қонун лойиҳасини парламентнинг иккинчи палатасида кўриб чиқиш икки палатали парламентлардаги қонун чиқариш жараёнининг навбатдаги босқичидир. Зеро, бир палатали парламентда қонунни қабул қилиш охириги марта овозга қўйиш орқали амалга оширилади (у биринчи ўқишдан кейин ҳам, иккинчи, учинчи, тўртинчи ўқишдан кейин ҳам ўтказилиши мумкин). Икки палатали парламентда эса қонун лойиҳаси айни бир таҳрирда иккала палата томонидан қабул қилинган ҳолдагина қонунга айланади (аммо баъзан палаталардан бири қайта овозга қўйиш орқали бошқа палата томонидан қабул қилинган қонун лойиҳасини маъқулламаган иккинчи палатанинг «вето»сини енгиши ҳам мумкин).

Палаталар қонун чиқариш фаолияти соҳасида тенг ҳуқуқларга эга бўлган ва улар ўртасида қонунни қабул қилиш юзасидан келишмовчиликлар чиққан ҳолларда муроСага келтириш тартиб-қоидалари қўлланади.

Конституциянинг 84-моддасига мувофиқ: а) қонун Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилиниб, Сенат томонидан маъқулланиши лозим; б) Сенат томонидан рад этилган қонун Қонунчилик палатасига қайтарилади ва агар қонунни қайта кўриб чиқишда палата депутатлар умумий сонининг учдан икки қисмидан иборат кўпчилик овози билан қонунни яна маъқулласа, қонун парламент томонидан қабул қилинган ҳисобланади ҳамда имзоланиши ва эълон қилиниши учун Ўзбекистон Республикаси Президентига палата томонидан юборилади; в) Сенат томонидан рад этилган қонун юзасидан палаталар юзага келган келишмовчиликларни бартараф этиш учун тенглик асосида келишув комиссиясини тузиши мумкин. Палаталар келишув комиссияси таклифларини қабул қилганда қонун одатдаги тартибда кўриб чиқилиши керак. Конституцияга ўзгартишлар киритиш, конституциявий қонунни қабул қилиш парламентнинг ҳар бир палатасидаги умумий овозлар сонининг учдан икки қисмидан иборат кўпчилик овозини талаб этади. Одатдаги қонунлар оддий кўпчилик овоз билан қабул қилинади.

Сенатга келиб тушган қонун рўйхатга олинади ва Сенат Раиси томонидан қонунни кўриб чиқадиган ҳамда унинг юзасидан хулоса тайёрлайдиган қўмитага топширилади. Сенатнинг мажлисида қонунни кўриб чиқиш маърузачининг масъул қўмита хулосасини ўқиб эшиттиришидан бошланади. Шундан сўнг қонун муҳкамаси тартибда сенаторлар сўзга чиқишлари мумкин. Қонун Сенат томонидан белгиланган кўпчилик овоз билан маъқулланса, имзоланиши ва эълон қилиниши учун белгиланган тартибда республика Президентига юборилади. Рад этилган қонун юзасидан палаталар юзага келган келишмовчиликларни бартараф этиш учун келишув комиссияси тузиши мумкин.

Мазкур комиссия тенглик асосида тузилади. Келишув комиссиясининг ҳар бир палатадан сайланган аъзолари ўз таркибидан кўпчилик овоз билан комиссия ҳамраисларини сайлайдилар. Келишув комиссияси қонуннинг ягона матнини ишлаб чиқиш мақсадида Сенатнинг ҳар бир эътирозини алоҳида-алоҳида кўриб чиқади. Келишув комиссияси ўз ишининг натижалари юзасидан келишмовчиликларни бартараф этиш бўйича таклифларни ўз ичига олган хулоса қабул қилади. Хулосага қонунга доир ўзгартишлар ва қўшимчалар лойиҳа-сининг матни илова қилинади. Хулоса Сенат ва

Қонунчилик пала-тасига топширилади. Сенат келишув комиссиясининг таклифларини қабул қилган тақдирда қонун Қонунчилик палатаси томонидан одат-даги тартибда қайта кўриб чиқиши керак. Қонунни Қонунчилик палатасида қайта кўриб чиқишда келишув комиссиясининг баённо-масида мавжуд бўлган тақлифларгина муҳокама қилинади. Келишув комиссиясининг лоақал битта таклифи рад этилган тақдирда Қонунчилик палатаси, Сенат келишув комиссиясига янги таклифларни тақ-дим этиш учун палата томонидан маъқулланган тузатишларни ино-батга олган ҳолда ишни давом эттиришни таклиф қилиши мумкин. Агар Сенат қонунни келишув комиссиясининг таҳририда маъқул-ламаса, у рад этилган қонун сифатида Қонунчилик палатасига қай-тарилиши керак. Қонунчилик палатаси Регламентининг 17-моддасида Сенат томонидан рад этилган, шунингдек республика Президенти томонидан эътирозлар билан қайтарилган қонунни Қонунчилик палатаси томонидан қайта кўриб чиқиш тартиби белгиланган. Мазкур тартибга мувофиқ, масъул қўмита рад этилган қонун юзасидан хулоса беради. Масъул қўмитанинг хулосасини олганидан сўнг палата қонунни қайта кўриб чиқиш масаласини ўз мажлисининг кун тартибига киритади. Агар Қонунчилик палатаси Сенат томонидан рад этилган қонунни палата депутатлари умумий сонининг учдан икки қисмидан иборат кўпчилик овози билан яна маъқулласа, қонун Олий Мажлис томонидан қабул қилинган ҳисобланади ва Президентга имзолаш ва эълон қилиш учун юборилади.

Қонунни имзолаш ва эълон қилиш - қонун чиқариш жараёнининг охириги босқичи. Моҳият эътибори билан, мазкур босқич икки ёки уч босқични ўз ичига олади. Мазкур босқични тавсифловчи юқорида зикр этилган тадбирлар парламентдан ташқарида амалга оширилади.

Парламент томонидан қабул қилинган *қонунни имзолаш* масаласига тўхталамиз. Одатда, бу давлат бошлиғининг ваколатларига киради. Чет эл давлатларининг конституцияларида, юридик адабиётларда *«промульгация»* атамасини учратиш мумкин. Промульгация деганда баъзан қонунни имзолаш ва эълон қилиш тушунилади. Аммо мазкур атаманинг янада аниқроқ маъноси шундан иборатки, промульгация давлат бошлиғининг, шу жумладан, қонунни расмий эълон қилиш тўғрисидаги фармойиши ифодаланган махсус ҳужжат чиқаришини назарда тутди. Давлат бошлиғи томонидан чиқарилган мазкур ҳужжат (фармон, буйруқ)нинг матни расмий нашрларда эълон қилинаётган қонун матнидан олдин келади.

10-мавзу: Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий ҳуқуқий мақоми

- 1. § Ўзбекистон Республикасида Президентлик институтининг таъсис этилиши.**
- 2. § Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий-ҳуқуқий ҳолати.**
- 3. § Ўзбекистон Республикаси Президентлигига сайловлар ўтказиш тартиби ва асосий тамойиллари.**
- 4. § Ўзбекистон Республикаси Президентининг ваколатлари.**
- 5-§ Ўзбекистон Республикаси Президенти қабул қиладиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар.**

1. § Ўзбекистон Республикасида Президентлик институтининг таъсис этилиши.

Президентлик бошқаруви давлат ҳокимиятининг тақсимланиш принципи асосида ташкил қилинган мамлакатларда бошқарувнинг энг мақбул шаклларида бири ҳисобланади.

Давлат бошқарувининг президентлик шаклида Президент умумхалқ сайловларида сайланади ва давлат бошлиғи ҳисобланади, айти вақтда у ижро ҳокимиятни ҳам бошқаради. Давлат органлари тизимида марказий ўринни эгаллайди. Президент бевосита ижро ҳокимиятига бошқариши мамлакатдаги барча кучларни бир мақсад йўлида

бирлаштиришга, ижтимоий-иқтисодий ривожланишга мамлакатда барқарорлик ўрнатишга асосий кафолат бўлади. Президентлик лавозимининг таъсис этилиши Ўзбекистон Республикасининг мустақиллик сари қўйган дастлабки қадам эди.

Ўзбекистон Республикасида Президентлик лавозимини жорий этишида қўйидаги сабаблар бўлди:

Биринчидан, давлат мустақиллигига интилиш, республикада бошқарув жараёнларини демократлаштириш айнан президентлик институти жорий этилишини тақозо этар эди. Чунки парламент узоқ баҳс ва мунозараларга берилиб кетиб, кун тартибида турган долзарб қарорлар қабул қилиш ва уни амалга ошириш имкониятига эга эмас эди. Шунинг учун ҳам мамлакатни бир киши томонидан бошқариш эҳтиёжи пайдо бўлди.

Иккинчидан, Президентлик лавозимини жорий этиш сабабларидан яна бири, ҳокимиятларнинг бўлиниши принципини ривожлантиришдан келиб чиқади. Президентлик лавозими давлат ҳокимияти органларининг тизимини ташкил этишда демократик принципларни амалга оширишга ёрдам беришга қаратилган эди. Қонунчилик, ижро ва суд ҳокимияти фаолиятини ўзаро мувофиқлаштириш эҳтиёжи пайдо бўлди.

Учинчидан, Президент ўз зиммасига ҳукуматни шакллантириш ва унинг ишига раҳбарлик қилишдек улкан масъулиятни олиши учун объектив зарурат туғилди.

Тўртинчидан, вазиятни барқарорлаштириш, тинчликни таъминлаш ва мураккаб муаммоларни пайсалга солмасдан зудлик билан ҳал этиш эҳтиёжи пайдо бўлди. Ўша пайтларда мавжуд бўлган давлат структураси бу масалаларни ҳал этишга қодир эмас эди.³⁵

Жаҳон мамлакатлари тажрибасидан келиб чиқиладиган бўлса, президентлик институтига қўйидагача *тавсиф* берилиши кузатилади.

Биринчидан, Президент муайян давлатнинг бошлиғи ва халқ бирлигининг рамзи ҳисобланади.

Иккинчидан, Президент ўз мамлакатни халқи номидан иш тутади ва унинг миллий манфаатларини ҳимоя қилади. У партиявий, ижтимоий, маҳаллий ва бошқа манфаатлардан, айниқса, ҳар қандай ғоявий келишмовчиликлардан юқори туради, жамиятни ўзаро мувофиқлаштиради, ижтимоий-сиёсий ҳаётни мустаҳкамлайди.

Учинчидан, Президент мамлакатнинг умумий ҳолати учун масъул бўлиб, сиёсий барқарорликни таъминлайди, ҳуқуқий тартиботни ва хавфсизликни таъминлаш ҳамда мамлакатнинг бошқа давлатлар олдигаги мажбуриятини бажариш борасида қарорлар қабул қилади, тезкор чора-тадбирлар кўради.

Тўртинчидан, Президент ижро этувчи ҳокимиятни бошқаради ва унинг фаолиятини йўналтиради.

Бешинчидан, Президент мамлакат Қуролли кучларининг Олий бош қўмондони ҳисобланади, давлат мудофаси ва фуқароларнинг ҳарбий хизматни ўташи учун раҳбарлик қилади.

Олтинчидан, Президент ижро ҳокимияти тизимида юқори лавозимга тайинлаш ваколатини амалга оширади, фуқаролик масалаларини ҳал қилади, фуқароларни давлат нишонлари билан мукофотлайди ва айбидан ўтади, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминланишининг, шунингдек, мамлакатда конституция ва қонунларнинг кафолати ҳисобланади.

Биринчидан, Республикада мустақилликка интилиш давлат ҳокимити тизимини яна демократлаштириш, қонунларни қабул қилиш жараёнидаги муракабликлар, давлат ва жамият ҳаётини учун зудлик билан ижтимоий муносабат тартибга солувчи қарорлар

³⁵ Таджиханов У. ва бошқалар. Ўзбекистон Республикасининг конституциявий ҳуқуқи : юридик олий ўқув юртлари учун дарслик/ У. Таджиханов, Х. Одилқориев, А. Саидов. Масъул муҳаррир акад. Ш. З. Ўразаев. - Т.: Шарқ, 2001. 562 б.

"Президент" тушунчаси конституциявий - ҳуқуқий маънода давлат бошлиғини англатади. Айнан шунинг учун бу институт жаҳон давлат – ҳуқуқий амалиётида яратилган эди. Унинг бундай роли Президенти бўлган ҳар қандай замонавий демократик республикага хосдир. Президент давлатни жипслаштириши, давлат ҳокимияти механизмининг барқарорлиги ва ҳаракатчанлигини таъминлаши лозим.

Собиқ Иттифоқ республикалари орасида Ўзбекистон биринчи бўлиб, давлат бошқарувнинг президентлик шаклини жорий қилди. Президентлик институти Ўзбекистонда 1990 йил 24-мартда "Ўзбекистон ССР Президенти лавозимини таъсис этиш ва Ўзбекистон ССР Конституцияси (Асосий Қонуни) га ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида"ги Қонун билан таъсис этилди. Олий Совет 12-чақириқ биринчи сессиясида Ўзбекистон Президенти этиб Ислом Абдуғаниевич Каримов сайланди. 1991 йил 29 декабр ва 2000 йил 9 январда тўғридан-тўғри умумхалқ Президенти сайловлари ўтказилди. Сайловлар муқобиллик асосида ўтказилиб, И.А.Каримов Президент этиб сайланди.

Конституциянинг 89-моддасида **"Ўзбекистон Республикасининг Президенти давлат бошлиғидир ва давлат ҳокимияти органларининг келишилган ҳолда фаолият юритишини ҳамда ҳамкорлигини таъминлайди"**, дейилган.

Давлат бошлиғи сифатида Президент давлат ҳокимияти органлари тизимида етакчи ва мувофиқлаштирувчи роль ўйнайди. Президент давлат ичида ва халқаро муносабатларда халқ номидан иш юритади. Давлат бошлиғи ўзида у ёки бу ҳокимият тармоғини эмас, балки давлат ва бутун давлат ҳокимиятининг бирлигини намоён этади.

2. § Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий-ҳуқуқий ҳолати.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 19-боби Ўзбекистон Республикаси Президенти деб номланади. Бу боб 9 та моддадан иборат бўлиб, уларда Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий мақоми белгилаб берилган.

Президентнинг ҳуқуқий ҳолати конституциявий нормалар билан мустаҳкамланган. Конституцияда ҳокимиятларни ўзаро мувозанатини таъминлашда Президентнинг ўрни беқиёс. Президент давлат ҳокимияти органлари тизимида алоҳида ўринга эга.

Ўзбекистон Республикаси мустақиллик йилларида ички вав ташқи сиёсатда Президентнинг ўрни анча ошди. Бошқарувнинг энг мақбул шакли сифатида эътиров этилди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов 2005 йил 7 февралда Янги ташкил этилган ижро ҳокимияти раҳбарлари билан бўлган учрашувда "Янги ҳаётни эскича қараш ва ёндашувлар билан қўриб бўлмайди" маърузасида мустақиллик йилларида кучли ижроия ҳокимият зарурлиги. Ўзбекистон Президентлик бошқарувидаги давлат эканлиги таъкидланди ва унинг афзалликлари тўғрисида гапириб ўтди.

Бошқарувнинг президентлик шаклини яратилиши илк бор Франциянинг 1958 йилги Конституциясида амалга оширилди. Президентлик бошқарувида асосланган давлатларда президентлик институти унинг ваколатлари, сайланиш тартиби ва бошқа давлат органлар билан бўладиган муносабатларда фарқланиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 91 моддасида "Президент ўз вазифасини бажариб турган даврда бошқа ҳақ тўланадиган лавозимни эгаллаши, вакиллик органининг депутати бўлиши, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши мумкин эмас.

Президентнинг шахси дахлсиздир ва қонун билан муҳофаза этилади"деб кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 25 апрелдаги «Ўзбекистон Республикаси Президенти фаолиятининг асосий қафолатлари тўғрисида»ги қонунида Ўзбекистон Республикаси Президенти ўз ваколатларини Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ самарали амалга ошириши учун зарур шароитлар яратиш

соҳасидаги муносабатларни тартибга солишдан, шунингдек конституциявий ваколат муддати тугаб ёки соғлиғи ҳолатига кўра истеъфога чиққан Ўзбекистон Республикаси Президентига ёки Ўзбекистон Республикасининг экс-Президентига зарур шароитлар ва кафолатлар яратиб берилган.

Ўзбекистон Республикасининг сайланган Президенти қасамёд қабул қилган пайдан бошлаб, ўз лавозимини бажаришга киришади. Қасамёд – тантанали ваъда, Конституция ва халққа хизмат қилиш юзасидан Президент ўз лавозимига киришганда берадиган қасамёддир. Ўзбекистон Республикаси Президенти қасамёдининг матни Конституциянинг 92-моддасида берилган:

"Ўзбекистон халқига садоқат билан хизмат қилишга, Республиканинг Конституцияси ва қонунларига қатъий риоя этишга, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига кафолат беришга, Ўзбекистон Республикаси Президенти зиммасига юклатилган вазифаларни виждонан бажаришга тантанали қасамёд қиламан."

Ўзбекистон Республикаси Президенти парламент депутатлари олдида тантанали равишда қасамёд қабул қилади. Қасамёд қабул қилишда Президентнинг кўл остида Конституция матни бўлади. Президент Ўзбекистон халқига садоқат билан хизмат қилишга, Республиканинг Конституцияси ва қонунларига қатъий риоя этишга, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига кафолат беришга, ўз зиммасига юклатилган вазифаларни виждонан бажаришга қасамёд қилади. Президент қасамёд қабул қилиши билан, давлат мадҳияси ижро этилади.

Президентнинг қасамёди фақат расмий тантанали маросим сифатидагина қабул қилинмайди. Шунингдек, у юридик аҳамиятга ҳам эга.

Президент қасамёдининг юридик аҳамияти қуйидагилардан иборат:

биринчидан, Президент қасамёд қабул қилиши билан ўз лавозимига киришади ва ўзининг конституциявий ваколатларини бажара бошлайди. Шу вақтдан бошлаб, олдинги Президент ўз ваколатини тугатади;

иккинчидан, қасамёднинг матни одатда Конституцияда берилади, халққа эълон қилинади ва парламент олдида Президент томонидан тантанали қабул қилинади. Қасамёд матнида Конституцияга садоқат, халқ ва давлатга хизмат қилиш билан бирга, кўпинча диний тусдаги ифодалар бўлади ёки қасамёд Қуръонда ёхуд Инжилда қабул қилинади;

учинчидан, қасамёдни бузиш Президентни жавобгарликка олиб келади, бу унинг ўз лавозимидан четлатилиши учун асос бўлиши мумкин (бундай маросим кўп мамлакатларда импичмент номини олган);

тўртинчидан, Президент ўзига бевосита берилмаган ваколатларга асосланган ҳаракатларида унга қасамёд юклаган мажбуриятларини рўқач қилиш имконига эга.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 91-моддасида Президент ўз лавозимида ишлаётган вақтда қуйидаги вазифаларни бирга олиб бормаслиги назарда тутилган:

биринчидан, бошқа ҳақ тўланадиган лавозимни эгаллаш;

иккинчидан, вакиллик органининг депутати (парламент, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш) бўлиш;

учинчидан, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти дахлсизлик ҳуқуқига эга. Президентнинг дахлсизлиги мутлақ бўлиб, у бажарадиган мажбуриятлардан келиб чиқиб, Президентнинг қонунлар билан алоҳида муҳофаза этилишини англатади. Президент шахсининг дахлсизлиги унинг бутун ваколатлари давомида алоҳида кафолатларни таъминланиши билан боғлиқ.

Президент шахсининг дахлсизлиги унга қарши жиноят иши қўзғатилиши мумкин эмаслигини билдиради. Президент мажбурий равишда, масалан, гувоҳ сифатида судга чақирилиши, маъмурий жавобгарликка тортилиши мумкин эмас. Президент хибсга

олиниши, тинтув этилиши ва шахсий кўздан кечирилиши мумкин эмас. Шу маънода Президентнинг шахси дахлсиздир.

3.8 Ўзбекистон Республикаси Президентлигига сайловлар ўтказиш тартиби ва асосий тамойиллари.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 90-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари томонидан умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан етти йил муддатга сайланади. Президентни сайлаш тартиби Ўзбекистон Республикасининг "Президент сайлови тўғрисида"ги Қонуни билан белгиланган³⁶.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 90 – моддасига асосан Президент лавозимига номзодларга қуйидаги талаблар қўйилади:

биринчидан, 35 ёшдан кичик бўлмаган, фақат Ўзбекистон Республикасининг фуқароси Президент этиб сайланиши мумкин;

иккинчидан, Ўзбекистон Республикасининг Президенти бўлиб, Ўзбекистон Республикасининг фуқаросигина сайланиши мумкин;

учинчидан, Президентликка номзодга Ўзбекистон Республикаси ҳудудида камида 10 йил яшаган Ўзбекистон Республикаси фуқароси сайланиши мумкин. Бу муддат - Президентликка номзод фақат билимлар ва амалий тажрибага эга бўлибгина қолмай, балки Ўзбекистондаги ҳаётнинг ўзига хос шароитларини тушуниш учун ҳам зарур ва етарлидир;

тўртинчидан, Давлат тилини яхши биладиган Ўзбекистон Республикасининг фуқароси Президентликка сайланиши мумкин. Тиллардан фойдаланишни тартибга солиш – Ўзбекистонда конституциявий аҳамиятга эга. У ёки бу тилнинг давлат тили сифатидаги мақоми Конституция билан белгиланади. Масалан, Конституциянинг 4-моддасида "Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ўзбек тилидир" – деб белгилаб қўйилган. Давлат ҳокимияти органлари, расмий иш юритиш, суд ишларини олиб бориш мажбурий равишда давлат тилида олиб борилади, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва расмий нашрлар эълон қилинади.

Ўзбек тили – Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг мутлақ кўпчилиги бўлмиш ўзбек халқининг она тилидир. У Ўзбекистон бирлиги ва яхлитлиги, жамият жипслигининг муҳим омилидир. Айнан шунинг учун Конституция ва Ўзбекистон суверенитетининг кафили бўлмиш Президент ўзбек тилини яхши билиши шарт;

бешинчидан, Ўзбекистонда бир шахс сурункасига икки муддатдан ортиқ Президент бўлиб сайланиши мумкин эмас..

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 90-моддасининг 2-қисмида Ўзбекистон Республикаси Президентининг сайланиш принциплари аниқ белгилаб қўйилган. Президентлик Республикаларида Президент мамлакатнинг барча сайловчилари томонидан умумхалқ сайловлари йўли билан сайланади.

Президент сайловларини ўтказиш тартиби 1991 йил 18 ноябрдаги "Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловлари тўғрисида"ги (янги таҳририга қаранг) Қонун билан белгилаб қўйилган.

Ўзбекистонда президентлик сайлов ҳуқуқининг конституциявий меъёри кўппартиявийлик бўлиб, у фуқароларнинг давлат ва жамиятдаги сиёсий ҳуқуқлари, қонунийликни, барқарорликни, демократиявийликни кафолатлашга қаратилгандир.

Конституциянинг 10-моддасида сиёсий партиялар халқ номидан иш олиб боришга ҳақли эмаслиги алоҳида кўрсатилган. Умуман, конституциянинг 10 та моддасида кўппартиявийлик билан боғлиқ бўлган меъёрлар бор. 34-моддада фуқароларнинг сиёсий партияларга уюшиши ҳуқуқи алоҳида белгилаб қўйилган. Чунончи, 60-моддада «Сиёсий

³⁶ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998, 3-сон, 38-модда.

партиялар турли табақа ва гуруҳларнинг сиёсий иродасини ифодалайдилар ва ўзларининг демократик йўл билан сайлаб қўйилган вакиллари орқали давлат ҳокимиятини тузишда иштирок этадилар», деб конституциявий қоида мустаҳкамлаб қўйилган.

«Кўппартиявийлик» тушунчаси том маънода Президентлик сайловларида бир неча сиёсий партияларнинг иштирок этишини билдиради. Шу тариқа, сайлов тизимнинг кўп партиявийлиги фуқароларнинг танлаш ҳуқуқини кафолатлайди.

Кўппартиявийлик асосида президентлик сайловларини ўтказиш қуйидагиларни билдиради:

биринчидан, ҳуқуқий жihatдан рўйхатга олинган барча сиёсий партияларнинг сайлов компаниясида иштирок этиши;

иккинчидан, конституция ва қонун талаблари доирасида ўз номзодларини президентликка кўрсатиш ҳуқуқи;

учинчидан, сиёсий партияларнинг барча даражалардаги сайлов комиссияларининг ишида қатнашиш ҳуқуқи ва кафолатли шарт-шароит яратиш;

тўртинчидан, Олий судга, президентлик сайловлари ҳақидаги Қонуннинг бузилиши фактлари устидан шикоят қилиш ҳуқуқидир.

Сайлов ҳуқуқининг конституциявий принциплари яширин овоз бериш йўли билан умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлаш ҳуқуқидир.

Президент сайловлари ҳақидаги Қонун фуқароларнинг сайлов ҳуқуқининг умумийлиги яъни сайловчилар рўйхатини тузиш тартиби, овоз бериш ҳуқуқини расмийлаштириш ва овоз бериш фактини тасдиқлаш каби тадбирларнинг ҳуқуқий жihatдан кафолатланишини назарда тутади.

Тенг сайлов ҳуқуқи шундан иборатки, ҳар бир сайловчи бир овозга эга бўлади ва барча фуқаролар сайловларда тенг шароитларда иштирок этадилар.

Тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи шундан иборатки, сайловчилар Президентни сайлашда бевосита иштирок этадилар.

Яширин овоз бериш эса сайловчининг ўз иродасини билдириш устидан назорат қилишга йўл қўймасликни назарда тутади. Бу конституциявий принцип фуқароларнинг ўз иродасини эркин билдиришини таъминлашнинг ҳуқуқий кафолатланиши бўлиб, демократик жамиятнинг асосий белгиларидан биридир.

Фуқароларнинг Президентни сайлаш ҳуқуқларини тўғридан-тўғри ёки бевосита чеклашга йўл қўйилмайди. Албатта, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида белгиланган баъзи бир алоҳида ҳоллар бундан мустаснодир.

Ўзбекистон Республикасининг сайловлар кунига қадар 18 ёшга тўлган ҳар бир фуқароси Президентни сайлаш ҳуқуқига эгадир. Президентлик сайловларини ташкил этиш белгиланган баъзи бир алоҳида ҳоллар бундан мустаснодир. Президентлик сайловини ўтказиш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари томонидан тузиладиган Марказий сайлов комиссияси зиммасига юклатилади.

Ўзбекистон Республикасининг II-чақирик, саккизинчи сессиясида қабул қилинган: "Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида"ги Конституциявий Қонуннинг қабул қилиниши, 2002 йил 27 январда ўтказилган референдумда мамлакатимиз Олий Мажлисини икки палатали қилиб белгилаш ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг ваколат муддатини беш йилдан етти йиллик қилиб ўзгартириш тўғрисидаги муҳим масала бўйича қабул қилинган Олий Мажлис қарори ҳаётга тадбиқ этиш борасидаги тарихий жараёнлардан ҳисобланади. Ушбу Конституциявий Қонун асосида: "Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови, Олий Мажлис Қонунчилик палатасига ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси Жуқорғи Кенгесига вилоятлар, туманлар, шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайлов тегишинча уларнинг конституциявий ваколоти тугайдиган йилда – декабр ойи учинчи ўн кунлигинининг биринчи якшанбасида ўтказилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови ҳамда давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайлов муддатлари бир пайтга тўғри келиб қолган тақдирда, давлат ҳокимияти вакиллик органларининг ваколат муддати бир йилга узайтирилади."

Сайлов жараёнлари унинг биринчи босқичи бўлмиш сайлов муддатини тайинлаш билан бошланади.

Ушбу босқични турли давлатларда турлича кўринишлари мавжуд бўлиб, аксарият давлатларда парламентга сайлов ўтказиладиган кун давлат бошлиғи томонидан, Президент сайлови куни парламент томонидан тайинланади.

Шундай ҳолатлар ҳам борки, Конституция сайлов ўтказишнинг аниқ муддатларни эмас балки, сайлов ўтказиш шартларини белгилаб беради. Масалан, Болгария, Польша, Чехия давлатларида тегишли орган ёки мансабдор шахснинг ваколат муддати тугаши муносабати билан сайлов ўтказиш муддати белгиланади.

Юқоридаги мисоллардан кўринадики, ҳар бир мамлакатда давлат ҳокимият органларига сайлов ўтказиш муддати турлича белгиланган. Бунга шу шаклланган муносабатлар, мамлакат ҳалқининг менталитети, тарихий шарт-шароитлар сабаб бўлиши мумкин.

Сайловларни ўтказиш муддати белгиланган ушбу модданинг иккинчи банди ҳам жуда муҳим қоидадан ўзида ифодалаб беради. Биламизки, давлат ҳокимияти органларининг ваколат муддати турлича бўлсада, маълум даврга келиб, ушбу органларга сайлов бир вақтга тўғри келиб қолади.

Ушбу ҳолатда Президент билан давлат ҳокимияти вакиллик органларининг бир вақтда сайланишини олдини олиш мақсадида қуйидаги чора-тадбирни қўллаш маъқул деб топилди. Яъни, давлат ҳокимиятининг вакиллик органлари бўлмиш Олий Мажлис, Қорақолпоғистон Республикасининг Жўқорғи Кенгеси, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органларининг ваколат муддатлари яна бир йилга узайтирилади. Демак давлат бошлиғи – Президентга сайлов бўладиган йил ва кун ушбу қонун талабига кўра, вакиллик органларига бўладиган сайлов даврига тўғри келмайди.

Ўзбекистон Республикаси давлатчилиқ тарихидан муносиб ўрин оладиган, миллий давлатчилигимизни ривожига ҳисса қўшаётган ислохотларимизнинг яна бир самараси ҳисобланган 2002 йил 27 январдаги референдум натижалари бевосита сайлов институтига муҳим ўзагартиришлар киритиш заруриятини белгилаб берди.

Конституциявий асослардан келиб чиқиб, президентлик сайловининг асосий ташкилий-ҳуқуқий механизмларини белгилаш мумкин. Уларга қуйидагилар киради:

1. Марказий сайлов комиссияси фаолиятининг тартиб ва шаклланиши;
2. Округ сайлов комиссиялари ва сайлов участкаларини шакллантириш;
3. Сайловчи фуқароларнинг рўйхатини тузиш;
4. Номзодлар кўрсатишга сиёсий партияларга ҳуқуқий ижозат бериш;
5. Президентликка номзодлар рўйхатини шакллантириш;
6. Сайлов округлари бўйича овоз бериш тартиби;
7. Овозларни санаш ва овоз бериш яқунларини чиқариш тартиби;
8. Сайлов ҳуқуқи меъёрларининг бузилиши устидан судга мурожаат қилиш.

Президент сайлови бир-бирига зид бўлмаган умумдемократик принциплар ва аниқ талаблар асосида бўлиши керак. Президент сайлови умумдемократик принциплари Конституцияга асосланади, жаҳон мамлакатларининг тажрибаси ва ўз миллий тарихимизга таянади. Президент сайловининг умумдемократик принципларига қуйидагилар киради.

Биринчи принцип: Президент сайловининг Конституцияга тўла мувофиқ келиши.

Иккинчи принцип: Президент ҳокимиятининг қонунийлиги.

Учинчи принцип: Президент сайлови тартиботлари ва вазифаларининг ҳуқуқий жиҳатдан таъминланганлиги

Тўртинчи принцип: Президент сайловининг демократиявийлиги, фуқароларнинг ва сиёсий партияларнинг тенг ҳуқуқлиги.

Бешинчи принцип: Президент сайловининг фуқаролик жамиятига хос бўлган барқарорлик, тараққиёт, қонунийлик, ҳуқуқий тартибот, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишни таъминлашга йўналтирилганлиги.

Олтинчи принцип: Президент сайловининг халқчиллиги, барча фуқаролар учун тушунарли ва қулай бўлиши.

Еттинчи принцип: Президент сайловининг уюшганлиги, конституциявий, ҳуқуқий, суд назорати остида бўлишлиги ва қонуний бошқарилишига эришиш.

Саккизинчи принцип: Президент сайловининг тежамли ва самарали бўлиши.

Тўққизинчи принцип: овоз бериш ва сайланишнинг зиддиятларсиз, унинг учун етарли бўлган натижаларини олишга кафолат яратилиши.

Ўзбекистон Республикаси Президентини сайлашда фуқаролар ихтиёрий равишда қатнашадилар. Сайловда қатнашмаганлик учун фуқарога нисбатан бирор бир маънавий ёки моддий чора кўриш мумкин эмас. Сайловларда қатнашишнинг ихтиёрийлиги – бу сайлов ҳуқуқининг муҳим принциплари ва эркин сайловларнинг демократик кафолатидир.

Ўзбекистон Республикаси Президентини сайлашда фуқаролар яширин овоз берадилар. Бунда ҳар бир фуқаро битта овозга эга бўлади. Президент сайловида овоз беришлик фуқаролар томонидан бевосита амалга оширилади. Овоз бериш жараёнида фуқароларнинг хоҳиш-ирода билдиришлари устидан назорат этилишга йўл қўйилмайди.

Сайловчининг ўз хоҳиш-иродасини бевосита ва эркин ифода этиши ҳам сайлов ҳуқуқининг муҳим принципларидан бўлиб, шахс эркинлигининг яққол намоён бўлишидир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови, Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси, округ ва участка сайлов комиссиялари томонидан ўтказилади. Сайлов комиссиялари Президент сайловини очиқлик ва ошкоралик принципи асосида ўтказадилар.

Президент сайловларини ўтказишда ошкоралик принципи қуйидагиларда намоён бўлади:

Биринчидан, сайлов комиссиялари фуқароларни ўз ишларидан, сайлов округлари, участкалари тузилганлиги, сайлов комиссияларининг таркиби, уларни жойлашган манзили ва иш вақтидан воқиф этадилар, сайловчиларнинг рўйхати билан таништирадилар. Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзодлар ҳақида маълумотлар, овоз бериш ва сайлов яқунларидан хабардор қиладилар.

Иккинчидан, оммавий ахборот воситалари Президент сайловига тайёрганликнинг бориши ва сайлов қандай ўтаётганлигини кенг ёритиб борадилар.

Учинчидан, Президент сайловига тайёгарлик кўриш ва уни ўтказишга оид барча тадбирларда, айниқса сайлов куни овоз бериш хоналарида ва овозни санаб чиқишда президентлика номзод кўрсатган сиёсий партиялардан ҳокимият вакиллик органларидан биттадан кузатувчи, матбуот, телевидение ва радио вакиллари, хорижий давлатлар, ва ташкилотлар ва ҳаракатлардан кузатувчилар қатнашади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови билан боғлиқ барча ҳаракатлар давлат маблағлари ҳисобидан амалга оширилади. Президентликка номзодларни бошқа маблағлар ҳисобидан молиявий таъминлаш ва бошқача йўл билан моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш тақиқланади.

Президентлик сайлови учун сиёсий партиялар, жамоат бирлашмалари, корхона ва ташкилотлар ҳамда фуқаролар ўз маблағларини ихтиёрий беришлари мумкин. Бу маблағларни Марказий сайлов комиссияси сайлов компаниясида фойдаланиш учун қабул қилиб олади.

Президент сайлови харажатларининг давлат маблағларидан қопланиши, президентликка номзодлар учун тенг моддий шароитларни яратишга қаратилгандир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун жавобгарлик принципи сайлов қонунларини сайлов жараёнининг барча иштирокчилари томонидан сўзсиз ва оғишмай риоя қилишга хизмат қилади. Ушбу

принцип Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисидаги Қонуннинг 7-моддасида мустаҳкамланган.

Президент сайловида фуқароларнинг:

биринчидан, актив ва пассив сайлов ҳуқуқини эркин амалга оширишга, сайловларни олиб боришга зўрлик, алдов, таҳқир этиш ва бошқа йўлда тўсқинлик қилган шахслар;

иккинчидан, сайлов ҳужжатларини сохталаштиришган, овозларни айнан нотўғри ҳисоблаган, овоз бериш яширинлигини бузган;

учинчидан, Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисидаги Қонуннинг бошқа йўсинда тузилишга йўл қўйган сайлов комиссияларининг аъзолари, давлат ташкилотлари ва жамоат бирлашмаларининг мансабдор шахслари;

тўртинчидан, Президентликка номзодларнинг шаъни ва кадр-қимматига доғ тушурадиган сохта маълумотларни эълон қилган ёки бошқа тартибда тарқатган, сайлов комиссиялари аъзоларига нисбатан ҳақоратомуз муносабатга йўл қўйган шахслар тегишли қонун ва кодексларда белгилаб қўйилган тартибда жавобгар бўладилар.

Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловини ўтказиш принциплари ҳамма сайловчилар, сайлов жараёнининг барча иштирокчилари учун раҳбарий қоидалардир.

Дунёнинг барча демократик давлатларида давлат бошлиғи лавозимига номзод кўрсатиш ҳуқуқи сиёсий партиялар ва бевосита фуқароларига берилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзодлар кўрсатиш сиёсий партияларнинг юқори органлари томонидан, сайловчилар ташаббускор гуруҳи йиғилиши томонидан амалга оширилади.

Сиёсий партиянинг юқори органи, сайловчилар ташаббускор гуруҳи Ўзбекистон Республикаси Президентлигига биттадан номзод кўрсатиши мумкин.

Марказий сайлов комиссияси Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзодларни рўйхати “ Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови” тўғрисидаги Қонуннинг 24-2-моддасида белгиланган ҳужжатлар асосида рўйхатга олади.

Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзод этиб рўйхатга олинган шахсга рўйхатга олинганлик ҳақида гувоҳномаси берилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзодларни рўйхатга олиш сайловга ўттиз беш кун қолганида тугалланади.

4.8 Ўзбекистон Республикаси Президентининг ваколатлари

Кўпгина хорижий мамлакатлар тажрибасида давлат бошлиғининг конституциявий ваколатлари тарихий ривожланиш босқичларининг, шу давлатда истиқомат қилаётган халқларнинг миллий келиб чиқиш хусусиятлари ва жуғрофий жойлашувининг таъсирида турли хил белгиланган бўлади. Асосан, давлат бошлиғининг конституциявий ваколат муддатлари диққатга сазовордир. Масалан: АҚШ, Россияда – 4 йил, Франция, Украина, Германия, Бразилияда – 5 йил, Мексика, Мисрда – 6 йил, Италия, Исроилда – 7 йил. Президент ваколат муддатларининг бундай тартибда белгиланганлиги юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, ҳар бир миллат ва элатларнинг тарихий ривожланиш босқичлари билан боғлиқдир. Ўзбекистон Республикасида ўтказилган 2002 йил 27 январдаги референдум, мустақилликдан кейинги даврнинг энг муҳим Ўзбекистон тарихида муносиб ўрин эгаллайдиган давлат бошқарувининг такомиллаштириш режаларини белгилаб берди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг II-чақириқ саккизинчи сессиясида қабул қилинган: Ўзбекистон Республикасининг, "Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида"ги Конституциявий Қонуннинг 8-моддасида Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий ваколат муддати мустаҳкамланган: умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яшириш овоз бериш йўли билан сайланадиган Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий ваколат муддати – етти йил", деб белгиланганлиги

давлат бошлиғининг ўз халқи олдига қўйган вазифасини бажариш учун кенг имкониятлар яратиб беради.

Президентнинг асосий вазифаси – давлатнинг бирлигини мамлакат ичида ва ташқарисида намоён қилишдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти фаолиятининг қуйидаги йўналишларида унинг конституциявий ваколатлари яққол намоён бўлади.

1. Авваламбор, Ўзбекистон Президенти фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг кафилидир. Бу шуни билдирадики, Ўзбекистон Республикаси Президенти инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизмининг узлуксиз ишлаши учун шахсан жавобгар, бирор сабаб билан ушбу ҳуқуқ ва эркинликлар амалга оширилиши бузилган ҳолларда тегишли чоралар кўришга мажбур. Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг таъсирчан механизмини яратиш, халқаро ҳуқуқни ҳимоя қилувчи ташкилотлар билан ҳамкорликни кенгайтириш, давлат органлари ходимлари ва бутун аҳолининг инсон ҳуқуқлари масалалари бўйича маданиятини ошириш мақсадида, БМТнинг демократиялаш, инсон ҳуқуқлари ва бошқарув тизимини қўллаб-қувватлаш борасидаги тавсияларига мувофиқ, Ўзбекистон Президенти 1996 йилнинг 31 октябридаги фармони билан Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий марказини ташкил қилди.

Президент инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишга қаратилган ҳамда аҳолининг алоҳида ижтимоий ҳимояга муҳтож гуруҳларини, масалан пенсионерлар, ногиронлар ва давлат томонидан ҳимояга муҳтож фуқароларни муҳофаза қилишга йўналтирилган қонунлар, фармонлар чиқариш орқали ўзининг инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг кафили сифатидаги функциясини бажариб келмоқда.

2. Ўзбекистон Республикасининг Президенти Конституция ва қонунларга риоя этилишининг кафилидир. Президент ўз ваколатларини амалга ошира бориб, барча давлат органлари, мансабдор шахслар ва фуқароларининг ўз конституциявий мажбуриятларни зарур даражада бажаришларини таъминлайди. У хатти-ҳаракатлари Конституция талабларига жавоб бермаётган органлар ва шахсларга бевосита мурожаат қилиш орқали ҳам, шу соҳадаги ваколатли органлар, хусусан судлар воситасида ҳам бунга эришади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Конституцияда белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикасининг суверенитети, хавфсизлиги ва ҳудудий яхлитлигини муҳофаза этиш юзасидан зарур чора-тадбирларни кўради. Суверенитетни муҳофаза қилиш давлат ҳокимияти барча тармоқларининг фаолият кўрсатиши орқали таъминланади. Шунинг учун Президент махсус ваколатларга эга, хусусан, фавқулодда вазиятлар (реал ташқи хавф, оммавий тартибсизликлар, йирик ҳалокат, табиий офат, эпидемиялар) юз берганда шахсан ўзи тезкор қарорлар қабул қилади. Масалан, у фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлашни кўзлаб, Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ёки унинг айрим жойларида фавқулодда ҳолат жорий этади, қабул қилган қарорини уч кун мобайнида Республика Олий Мажлисининг палаталари тасдиғига киритади.

3. Президент давлат бошлиғи сифатида халқаро муносабатлар соҳасида муҳим ваколатларга эга. Бунда у муҳим вакиллик функциясини бажаради. Бу функцияни у яққа ўзи шахсан амалга оширади.

Президент мамлакат ичида ва халқаро муносабатларда Ўзбекистон Республикаси номидан иш юритади.

Президент халқаро муносабатларда Ўзбекистон Республикасининг вакилидир. Бу ерда Президент Ўзбекистон Республикасини халқаро муносабатлари субъекти, суверен ва мустақил мамлакат сифатида намоён қилади. Бу шуни англатадики, фақат Президентгина шартнома ва битимларга имзо чекиши, музокараларда Ўзбекистон номидан қатнашиши, Республиканинг халқаро мажбуриятлари бажарилишини таъминлаши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартнома ва битимлари қонун қабул қилиш орқали Ўзбекистон Олий Мажлис палаталари томонидан ратификация қилиниши керак. Халқаро шартнома ва битимнинг ратификация қилинганлиги ратификация ёрлиғи билан тасдиқланади. Ратификация ёрлиғига Ўзбекистон Республикаси Президенти имзо чекади. Икки томонлама шартнома ва битимлар тузилганда унинг иштирокчилари ратификация ёрлиқларини алмашадилар. Кўп томонлама шартномаларда ратификация ёрлиғи депозитарий давлатга ёки халқаро шартнома матнини сақловчи халқаро ташкилотга бериб қўйилади.

Президентнинг ташки сиёсат соҳасидаги муҳим ваколатлари жумласига қўйидагилар киради:

Аккредитациядан ўтган элчилар ва бошқа дипломатик вакилларга ишонч ва чақириб олиш ёрлиқларини топшириш;

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Сенатига Ўзбекистон Республикасининг чет эл давлатлари ва халқаро ташкилотлардаги элчилари ва бошқа дипломатик вакиллари номзодларини тайинлаш ва вазифасидан озод қилиш тўғрисида тақдим киритади.

Ёрлиқлар топширилаётганда, одатда Ташқи ишлар вазири қатнашади. Дипломатик вакил ўзининг номини, давлатнинг номини, давлат бошлиғининг номини айтади, ёрлиқни Ўзбекистон Республикаси Президентига топширади. Кўпинча ёрлиқлар топшириш учун бир нечта янги элчилар йиғилишади. Ёрлиқлар топширилгач, Ўзбекистон Президенти янги элчи билан қисқача суҳбатлашади. Президентнинг ишонч ёрлиғини қабул қилиши шуни англатадики, тайинланган ва Ўзбекистон Республикасига келган хорижий давлат элчиси ёки дипломатик вакил ёхуд халқаро ташкилот вакили аккредитациядан ўтган, яъни расмий равишда мамлакатимизда ўз мажбуриятларини бажаришга киришган деб ҳисобланади.

Хорижий давлат элчиси ёки халқаро ташкилот ҳамда хорижий давлатнинг дипломатик вакили функциясини бажаришининг тўхтатилиши Президентга чақириб олиш ёрлиғини топшириш орқали расмийлаштирилади.

Чет эл давлатларида Ўзбекистон Республикаси дипломатик ваколатларининг бошлиқларини тайинлаш ва чақириб олишнинг тартиби "Хорижий давлатлардаги Ўзбекистон Республикаси дипломатик ваколатхоналарининг бошлиқларини тайинлаш ва уларни чақириб олиш тўғрисида" ги 1992 йил 3 - июлдаги қонун билан белгиланади. Бу қонун " Дипломатик алоқалар тўғрисида" ги 1961 йилги Вена конвенцияси ҳамда бошқа умумэътироф этган халқаро - ҳуқуқий нормалар ва қоидаларга тўла мос келади.

Дипломатик ваколатхона бошлиғи лавозимига номзодни Ташқи ишлар вазирлиги манфаатдор органларнинг келишувини олган ҳолда тавсия этади. Фавқулодда ва мухтор элчи ёки фавқулодда ва мухтор вакилнинг белгиланган мамлакатга жўнаб кетишидан олдин Ташқи ишлар вазирлиги Ўзбекистон Республикаси Президенти имзо чеккан ва ташқи ишлар вазирининг имзоси қўйилган, белгиланган давлат бошлиғига бериш учун мўлжалланган ишонч ёрлиғини тайёрлайди.

Ўзбекистон Республикаси дипломатик ваколатхонасининг бошлиғини чақириб олиш Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони билан қуйидаги ҳолларда амалга оширилади:

биринчидан, дипломатик ваколатхона бошлиғи алмаштирилганда;

иккинчидан, дипломатик ваколатхона бошлиғи номақбул шахс (персон нон грата) деб эълон қилинганда;

учинчидан, давлатлар ўртасидаги дипломатик муносабатлар узилганда;

тўртинчидан, давлатлар ўртасида уруш ҳолати эълон қилинганда;

бешинчидан, давлат халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида мавжудлигини тугатганда.

4. Конституцияда белгилаб қўйилганидек, Президент мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг, ички ва ташқи сиёсатининг энг муҳим мааслалари юзасидан Олий Мажлис палаталарига ҳар йили маълумотнома тақдим этади. Унинг маълумотномаси норматив ҳужжат ҳисобланмайди. Бу ахборот сиёсий тусга эга бўлиб,

мамлакатни ривожлантиришнинг дастурий принциплари ва стратегик вазифаларини ўз ичига олади.

Маълумотномада Ўзбекистон Президентининг мамлакат келажагини қандай тасаввур қилаётганлиги баён этилади. Жумладан, Ўзбекистон Президенти И. А. Каримовнинг қуйидаги чиқишларини кўрсатиб ўтиш мумкин: 1995 йил 23 февралдаги биринчи чақириқ Олий Мажлис биринчи сессиясидаги "Ўзбекистон ижтимоий - сиёсий ва иқтисодий ривожланишининг асосий тамойиллари", 1996 йил 29 августдаги миллий парламентнинг олтинчи сессиясидаги, "Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим вазифалари", 1999 йил 14 апрелда ўн тўртинчи сессиядаги, "Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда"; 2000 йил 22 январда иккинчи чақириқ Олий Мажлис биринчи сессиясидаги, "Олий мақсадимиз - Ватан озодлиги ва ободлиги, халқ эркинлиги ва фаровонлиги" мавзусидаги чиқишлари ва 2005 йил 28 январда Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатнинг қўшма мажлисида "Бизнинг бош мақсадимиз- жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир" маърузасида давлатнинг ташқи ва ички сиёсатнинг асосий йўналишларини кўрсатиб ўтилди. Президентнинг бу нутқларида давлатнинг стратегик сиёсий йўналишлари белгилаб берилди.

Бундан ташқари бошқа ваколатлари конституциямизда ёритиб берилган

5-§ Ўзбекистон Республикаси Президенти қабул қиладиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар.

Конституциянинг 94-моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Президенти Конституцияга ва қонунларга асосланиб ҳамда уларни ижро этиш юзасидан мамлакатнинг бутун худудида мажбурий кучга эга бўлган фармонлар қарорлар ва фармойишлар чиқаради.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти ўз вазифалари ва конституциявий ваколатларининг амалга ошириш мақсадида кўпқиррали ҳуқуқ ижодкорлиги фаолиятини юритади.

Президент бутун Ўзбекистон худудида бевосита амал қиладиган, мажбурий кучга эга бўлган уч хил норматив-ҳуқуқий ҳужжат:

- 1) фармонлар;
- 2) қарорлар;
- 3) фармойишлар чиқаради.

Фармон – аниқ бўлмаган жисмоний ва юридик шахсларга тааллуқли бўлиб, узоқ муддатга амал қилади. Фармон – норматив-ҳуқуқий ҳужжат. У ҳуқуқни қўллаш хусусиятига ҳам эга бўлиши мумкин ва демакки, норматив мазмунга эга бўлмаслиги ҳам мумкин. Норматив мазмундаги фармонлар нашр этилади, масалан у ёки бу шахсни бирор лавозимга тайинлаш тўғрисида.

Фармойиш – индивидуал ташкилий хусусиятдаги ҳужжатдир.

Президент чиқарадиган ҳужжатлар унинг ўзи томонидан мустақил чиқарилади. Президент чиқарадиган фармонлар, қарорлар ва фармойишлар Конституция ва қонунларга зид бўлмаслиги шарт. Чунки улар Конституция ва қонунлар асосида, уларни бажариш мақсадида чиқарилади. Президент чиқарган норматив ҳужжатларининг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқлиги тўғрисидаги масала, зарурият туғилганда, Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди томонидан ҳал қилинади (Конституциянинг 109-моддаси). Кўриб чиқиш натижалари бўйича Конституциявий суд бутун ҳужжат ёки унинг айрим қоидалари конституциявий ёхуд ғайри конституциявий эканлиги ҳақида қарор қабул қилиши мумкин. Шу тариқа Президент актларининг конституциявий бўлиши кафолати таъминланган.

11-мавзу: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг конституциявий – ҳуқуқий мақоми

1. § Давлат ҳокимияти олий органлари тизимида Вазирлар Маҳкамасининг ўрни ва роли

2. § Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг шаклланиш тартиби

3. § Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг асосий функциялари

4. § Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан чиқариладиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари

1. § Давлат ҳокимияти олий органлари тизимида Вазирлар Маҳкамасининг ўрни ва роли

Ҳукумат бу – давлат бошқарувида марказий орган ҳисобланиб, Конституция ва қонунлар асосида мамлакатнинг ички ва ташқи сиёсатини амалга оширади. Ҳукумат шу билан бирга, жамоат тартиби ва хавфсизликни таъминланишини назорат қилувчи, шунингдек давлат бошқарувининг бошқа идораларига умумий раҳбарлик қилади.

Турли мамлакатларда ҳукумат турли номлар билан аталиши мумкин. Масалан Министрлар Кенгаши (Ҳиндистон), Кабинет (Япония), Министрлар Кабинети, Давлат кенгаши (Швеция, Норвегия, Финляндия), Федарал кенгаш (Швейцария), Федарал Ҳукумат (Германия), Ҳукумат (Чехия, Колумбия) ва ҳоказо.

Бизда, яъни Ўзбекистон Республикасида ҳукумат «Вазирлар Маҳкамаси» деб номланган бўлиб, «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида»ги қонунга биноан, у Ўзбекистон Республикасида иқтисодиётнинг, ижтимоий ва маънавий соҳанинг самарали фаолиятига раҳбарликни, Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари ижросини таъминловчи ижро этувчи ҳокимият органидир.³⁶

Шуни қайд этиш керакки, ҳар қандай демократик давлатда парламент ва давлат бошлиғи томонидан қабул қилинадиган ҳуқуқий актларнинг ҳаётдаги ижроси бевосита ҳукумат фаолиятига боғлиқ.

Вазирлар Маҳкамаси давлат бошқаруви органлари тизимига раҳбарлик қилади, уларнинг ҳамжиҳатлик билан ишлашини таъминлайди.

Вазирлар Маҳкамаси ўз фаолиятида коллегиялик, демократия ва қонунийлик, Ўзбекистон Республикасида яшовчи барча миллат ва элатларнинг манфаатини ҳисобга олиш принципларига таянган ҳолда, ўз фаолиятини бевосита амалга оширади.

Вазирлар Маҳкамаси қонун билан белгилаб қўйилган ўз таркибига эга. Унга кўра, Вазирлар Маҳкамаси таркибига Бош вазир, унинг биринчи ўринбосари ва ўринбосарлари, вазирлар, давлат қўмиталарининг раислари, давлат ва хўжалик бошқаруви бошқа органларининг раҳбарлари кирадилар.

Давлат ҳокимияти органларининг ишини замон талабларига мувофиқ равишда тубдан яхшиламай туриб ислохатларни янада чуқурлаштириш, жамият турмушининг барча соҳаларини эркинлаштириш вазифаларини муваффақиятли ҳал этиб бўлмайди. Халқ томонидан қўллаб қувватланаётган кучли ва адолатли

³⁶ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1993 йил 5 сон. 202 модда. (янги таҳрирда 2003 йил 29 август)

ҳокимият, демократик фуқаролик жамиятини, келажаги буюк давлатни барпо этишнинг муҳим шартларидан бири ҳисобланади.

Референдум қарорларини ҳаётга татбиқ этиш учун, энг аввало умумхалқ овоз бериши натижаларини Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонун ҳужжатларида акс эттириш лозим бўлди. Референдум яқунлари фуқаролик жамияти институтлари тўғрисидаги, давлат ҳокимиятини ташкил этиш тизимини, яъни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва унинг палаталари, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамаси, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ва суд ҳокимиятининг конституциявий мақоқимини тартибга солувчи янги қонунларни ишлаб чиқиш ва амалдаги қонунларини такомиллаштиришни тақозо этди.

Юқоридагиларга асосланган ҳолда 2003 йил 29 августда Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида»ги янги таҳрирдаги қонуни қабул қилинди.

2.§ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг шаклланиш тартиби ва таркиби.

"Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ижро этувчи ҳокимиятни амалга оширади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикаси Бош вазири, унинг ўринбосарлари, вазирлар, давлат қўмиталарининг раисларидан иборат. Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматининг бошлиғи Вазирлар Маҳкамаси таркибига ўз лавозими бўйича киради.

Вазирлар Маҳкамаси иқтисодиётнинг, ижтимоий ва маънавий соҳанинг самарали фаолиятига раҳбарликни, Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Олий Мажлис қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари ижросини таъминлайди.

Вазирлар Маҳкамаси амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудидаги барча органлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради.

Ўзбекистон Республикаси Бош вазири Вазирлар Маҳкамаси фаолиятини ташкил этади ва унга раҳбарлик қилади, унинг самарали ишлаши учун шахсан жавобгар бўлади, Вазирлар Маҳкамасининг мажлисларига раислик қилади, унинг қарорларини имзолайди, Ўзбекистон Республикаси Президентининг топшириғига биноан халқаро муносабатларда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси номидан иш кўради, Ўзбекистон Республикаси қонунларида, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишларида назарда тутилган бошқа вазифаларни бажаради.

Вазирлар Маҳкамаси ўз фаолиятида Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси олдида жавобгардир.

Вазирлар Маҳкамаси янги сайланган Олий Мажлис олдида ўз ваколатларини зиммасидан соқит қилади.

Вазирлар Маҳкамасининг фаолиятини ташкил этиш тартиби ва ваколат доираси қонун билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси Бош вазири номзоди Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига сайловларда энг кўп депутатлик ўрнини олган сиёсий партия ёки тенг миқдордаги депутатлик ўринларини қўлга киритган бир неча сиёсий партиялар томонидан таклиф этилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти тақдим этилган Бош вазир лавозимига номзодни кўриб чиққанидан кейин ўн кун муддат ичида уни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг кўриб чиқиши ва тасдиқлаши учун таклиф этади.

Бош вазир номзоди унинг учун тегишлича Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенати аъзолари умумий сонининг ярмидан кўпи томонидан овоз берилган тақдирда тасдиқланган ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг аъзолари Бош вазир тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тасдиқланади.

Ўзбекистон Республикаси Бош вазири ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ўртасида зиддиятлар доимий тус олган ҳолда Қонунчилик палатаси депутатлари умумий сонининг камида учдан бир қисми томонидан Ўзбекистон Республикаси Президенти номига расман киритилган таклиф бўйича Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг қўшма мажлиси муҳокамасига Бош вазирга нисбатан ишончсизлик вотуми билдириш ҳақидаги масала киритилади.

Бош вазирга нисбатан ишончсизлик вотуми тегишлича Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенати аъзолари умумий сонининг камида учдан икки қисми овоз берган тақдирда қабул қилинган ҳисобланади.

Бундай ҳолатда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ўзбекистон Республикаси Бош вазирини лавозимидан озод этиш бўйича қарор қабул қилади. Бунда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг бутун таркиби Бош вазир билан бирга истеъфога чиқади.

Янги Бош вазир номзоди Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасидаги барча сиёсий партиялар фракциялари билан тегишли маслаҳатлашувлар ўтказилганидан сўнг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталарига кўриб чиқиш ва тасдиқлашга тақдим қилиш учун таклиф этилади.

Олий Мажлис томонидан Бош вазир лавозимига номзод икки марта рад этилган тақдирда Ўзбекистон Республикаси Президенти Бош вазир вазифасини бажарувчини тайинлайди ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисини тарқатиб юборади".

3.8 Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг асосий функциялари

Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати – Вазирлар Маҳкамасининг ваколатлари ва фаолиятининг асосий йўналишлари авваламбор Ўзбекистон Республикаси Конституциясида аниқ белгилаб қўйилган. Жумладан, «...Вазирлар Маҳкамаси иқтисодиётнинг, ижтимоий ва маънавий соҳанинг самарали фаолиятига раҳбарликни, қонунлар, Олий Мажлиснинг бошқа қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарорлари ва фармойишлари ижросини таъминлаши...» белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида»ги Қонунга асосан Ҳукумат, яъни Вазирлар Маҳкамаси фаолиятининг асосий йўналишлари сифатида қуйидаги фаолият соҳаларини келтириш мумкин:

- иқтисодиёт соҳасидаги фаолият;
- маъмурий – сиёсий соҳадаги фаолият;
- ижтимоий – маданий соҳадаги фаолият.

Назарий жиҳатдан олганда Ҳукумат фаолиятининг асосий йўналишларини янада аниқроқ кўрсатиб ўтиш мумкин.

Масалан, рус олими М.В.Баглайнинг фикрича, Ҳукумат фаолиятининг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- сиёсий соҳадаги фаолият;
- маъмурий – бошқарув соҳасидаги фаолият;
- қонунчилик соҳасидаги фаолият;
- ташқи сиёсат соҳасидаги фаолият;
- иқтисодиёт соҳасидаги фаолият;
- ижтимоий соҳадаги фаолият ва ҳоказолар.

Вазирлар Маҳкамасининг ваколатларини гапирадиган бўлсак, Вазирлар Маҳкамасининг ваколатлари авваламбор, ўзининг фаолияти йўналишларидан келиб чиқиб белгиланади.

Вазирлар Маҳкамаси ижро этувчи ҳокимиятни намоён қилар экан, қонун чиқарувчи ва суд ҳокимиятидан фарқли равишда, ижро фаолиятини амалга оширади. Олий Мажлис томонидан қабул қилинган қарорлар, Президент фармонлари, қарорлари ва фармойишлари бажарилишини таъминлайди, шунингдек, ижроия ҳокимияти таркибига кирувчи давлат органлари устидан бошқарувни амалга оширади. Ўзбекистон Республикасида Вазирлар Маҳкамасининг ваколатлари айнан шулардан келиб чиққан ҳолда белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси маъмурий – сиёсий соҳада жуда кенг ваколатларга эга.

Жумладан, Вазирлар Маҳкамаси:

- Республика бошқарув тузилмасини такомиллаштиради;
- Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмиталари; идоралари; давлат ва хўжалик бошқарувининг бошқа органларини тузиш, қайта ташкил этиш ва тугатиш тўғрисидаги таклифларни ишлаб чиқади;
- Вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар ҳамда давлат ва хўжалик бошқарувининг бошқа органлари ишини мувофиқлаштиради ва йўналтиради;
- Вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар ҳамда давлат ҳамда хўжалик бошқарувининг бошқа органлари тўғрисидаги низомларни тасдиқлайди;
- Вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар ҳамда давлат бюджетида бўлган давлат бошқаруви бошқа органларининг марказий аппарати ходимларининг сони ва уларга сарфланадиган маблағлар миқдорини белгилайди;

- Вазирликлар, давлат кўмиталари раисларининг ўринбосарларини, бош бошқармалар ҳамда давлат бошқаруви бошқа органларининг раҳбарларини ва уларнинг ўринбосарларини лавозимга тайинлайди ва лавозимидан озод қилади;
- Хўжалик бошқаруви органлари раҳбарларининг ва вазирликлар, давлат кўмиталари, идоралар хайъатлари аъзоларини шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати томонидан ташкил этиладиган хўжалик бошқаруви органлари бошқарувлари аъзоларини тасдиқлайди;
- Ўзбекистон Республикасининг давлат ҳавфсизлиги ва муҳофаза қудратини ошириш, давлат чегараларини қўриқлашни таъминлаш, давлат манфаатларини ҳимоя қилиш, жамоат тартибini сақлаш, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш ва ҳимоя қилиш чора-тадбирларини амалга оширишга кўмаклашади;
- Давлат бошқарув органларининг табиатни муҳофаза қилиш тадбирларини биргаликда ўтказиш ҳамда республика ва халқаро аҳамиятга эга бўлган йирик экологик дастурларни амалга ошириш борасидаги ишларни мувофиқлаштиради, катта авариялар ва фалокатларнинг, шунингдек, табиий офатларнинг оқибатларини тугатиш чора – тадбирларини кўради;
- Ўзбекистон Республикасининг хорижий давлатлар ва халқаро ташкилотлардаги вакилликни таъминлайди, ҳукуматлараро шартнома ва битимлар тузади ҳамда уларни бажариш чора – тадбирларини кўради.

Вазирлар Маҳкамасининг иқтисодий соҳадаги асосий

ваколатлари қуйидагиларда намоён бўлади:

- Иқтисодий жараёнларни бошқаради: мулкчиликнинг барча шакларини уйғунлаштириш ва уларнинг тенглиги, иқтисодий эркинликни монополиялаштиришдан чиқариш, бозор иқтисодиётининг ҳуқуқий механизмини рўйбга чиқариш асосида эркин тадбиркорлик учун шарт – шароитлар яратиш;
- Хўжалик юриштишнинг янги шакллари – концернлар, консорциумлар, тармоқлараро бирлашмалар, турли уюшмалар ва бошқа ана шундай ташкилотларни барпо этишга ва мустаҳкамлашга кўмаклашади, халқ хўжалиги ва аҳоли талабларини қондириш заруриятидан келиб чиққан ҳолда улар фаолиятини йўналтиради ва мувофиқлаштиради;
- Ўзбекистон Республикасида пул ва кредит тизимини мустаҳкамлаш чора – тадбирларини амалга оширишга кўмаклашади, ягона нарх сиёсатини ўтказиш, меҳнатга ҳақ тўлаш миқдорининг белгиланган кафолатларини ва ижтимоий таъминот даражасини таъминлаш чора – тадбирларини ишлаб чиқади ва амалга оширади;
- Республика бюджетини, шунингдек, Ўзбекистон Республикасини иқтисодий, ижтимоий ривожлантириш истиқболларини ва энг муҳим дастурларини ишлаб чиқишни ҳамда уларнинг ижросини ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ижтимоий – маданий соҳада ҳам кенг ваколатларга эга. Халқ таълимига раҳбарлик, илмий, маданият – маърифат масалалари, соғлиқни сақлаш, ижтимоий таъминот, меҳнатни ташкил этиш ва кадрлар тайёрлашни ташкил этиш бўйича ваколатлар йиғиндиси Вазирлар Маҳкамасининг ижтимоий – маданий соҳадаги ваколатлари сирасига киради.

Бу борада Вазирлар Маҳкамаси ўз ваколатлари доирасида:

- Фан ва техникани ривожлантириш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш чора – тадбирларини амалга оширади;

- Фуқароларни ижтимоий ва ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоя қилади, уларнинг меҳнат қилиш ҳуқуқини таъминлаш чора – тадбирларини кўради, ижтимоий таъминот тизимини такомиллаштиради;
- Соғлиқни сақлаш, халқ таълимини ривожлантириш ва такомиллаштиришнинг асосий йўналишларини белгилайди, маданиятни ривожлантиришга кўмаклашади.

Янги таҳрирдаги қонуннинг 6-моддасига биноан эса ушбу иккала ваколат қуйидагича белгиланган:

Вазирларнинг ўринбосарлари, давлат қўмиталари раисларининг ўринбосарлари ҳамда давлат бошқаруви бошқа органларининг раҳбарлари ва уларнинг ўринбосарлари Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан лавозимга тайинланади ва лавозимидан озод этилади;

Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати томонидан ташкил этиладиган хўжалик бошқаруви органларининг раҳбарларини ҳамда уларнинг бошқарувларининг аъзоларини, шунингдек вазирликлар, давлат қўмиталари идоралар ҳайъатларини Ўзбекистон Республикаси Президенти билан келишилган ҳолда тасдиқлайди.

Вазирлар Маҳкамаси мажлисларида давлат бошқаруви, хўжалик ва ижтимоий – маданий қурилишнинг энг муҳим масалалари ҳал этилади.

Вазирлар Маҳкамаси мажлисларида қуйидагилар кўриб чиқилади:

- Ўзбекистон Республикаси бюджетини тайёрлаш ва ижро этиш, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ихтиёридаги бюджетдан ташқари давлат жамғармаларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш масалалари;
- Бошқарув тузилмасини такомиллаштириш масалалари, Ўзбекистон Республикасини ва унинг айрим минтақаларини иқтисодий ва ижтимоий маданий ривожлантириш дастурлари лойиҳалари;
- Давлатнинг қимматбаҳо қоғозларини чиқариш ҳажми ҳамда Ўзбекистон Республикаси давлат ички ва ташқи қарзи кўламлари тўғрисидаги таклифлар;
- Давлат мулки объектларини хусусийлаштириш дастурларининг лойиҳалари ва хусусийлаштиришдан олинган маблағлардан фойдаланишнинг асосий йўналишлари тўғрисидаги таклифлар;
- Белгилаб қўйилган давлат нархлари қўлланиладиган маҳсулотлар, товарлар ва хизматлар рўйхати;
- Қонунчилик ташаббуси тартибида Олий Мажлисга киритиладиган Ўзбекистон Республикаси қонунлари лойиҳалари;
- Давлатлараро шартномалар ва битимларни имзолаш тўғрисида таклифлар.

Вазирлар Маҳкамасининг айрим ваколатлари бошқа қонунларда ҳам ўз аксини топиши мумкин. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг 1997 йилда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси қонунларини тайёрлаш тўғрисида»ги Қонуннинг 11-моддаси Вазирлар Маҳкамасининг қонун лойиҳаларини тайёрлаш борасидаги фаолиятига бағишланган бўлиб, унда Вазирлар Маҳкамасининг қонунчилик ташаббусига доир ваколатлар белгиланган.

Вазирлар Маҳкамасининг мажлислари йилнинг ҳар чорагида камида бир марта ўтказилади. Вазирлар Маҳкамасининг мажлисларини Бош вазир ўтказди, Ўзбекистон Республикаси Президенти Вазирлар Маҳкамасининг мажлисларида раислик қилишга ҳақли.

Вазирлар Маҳкамасининг мажлисларини тайёрлаш ва ўтказиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси

Вазирлар Маҳкамасининг иш тартиби тўғрисида»ги қарори билан белгиланади.

4.§ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан чиқариладиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси иқтисодиётнинг, ижтимоий ва маданий соҳанинг самарали фаолиятига раҳбарликни, қонунлар, Олий Мажлиснинг бошқа қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари ижросини таъминлаш мақсадида амалдаги қонунларга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги барча органлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради.

Вазирлар Маҳкамасининг норматив тусдаги ёки жуда муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳужжатлари Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари шаклида чиқарилади. Шошилиш ёки бошқа жорий масалалар бўйича ҳужжатлар Вазирлар Маҳкамасининг фармойишлари ёки мажлис қарорлари шаклида чиқарилади.

Вазирлар Маҳкамасининг доимий органлари сифатида унинг Раёсати ҳам қарорлар, фармойишлар ва баён қарорлари шаклида норматив – ҳуқуқий актлар чиқаради.

Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ва фармойишлари унинг мажлисларида коллегиял тартибда қабул қилинади.

Вазирлар Маҳкамаси мажлисларида муҳокама этиш учун масалалар вазирликлар, давлат қўмиталарининг раислари, идоралар, корпорациялар, компаниялар, концернлар, уюшмаларнинг раҳбарлари, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг Раиси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимлари, улар бўлмаган (хизмат сафарида, меҳнан таътилида) ҳолларда эса уларнинг биринчи ўринбосарлари томонидан киритилади.

Вазирлар Маҳкамасига киритиладиган ҳар бир масала бўйича, одатда, давлат тилида аниқ баён қилинган, асосланган қарор ёки фармойиш лойиҳаси, шунингдек ҳужжатнинг моҳияти баён этилган қисқача хат тақдим этилади. Амалга оширилиши қўшимча моддий ва бошқа харажатларни талаб қиладиган қарорлар ва фармойишлар лойиҳаларини тақдим этишда молиявий – иқтисодий асослашлар илова қилинади.

Қарорлар, фармойишларнинг лойиҳалари амалдаги қонун ҳужжатларига мос бўлиши, уларда кўриб чиқиладиган масала пухта таҳлил қилинган ва ҳолис баҳоланган, ижрочилар олдида аниқ ифодаланган мақсад ва вазифалар қўйилган бўлиши, уларда амалга оширса бўладиган муддатлар белгиланиши керак.

Қарор ёки фармойишларнинг тайёрланган лойиҳаси билан айна бир вақтда ҳукумат қарорларига ўзгартиришлар, қўшимчалар ёки уларни кучини йўқотган деб ҳисоблаш тўғрисидаги таклифлар ҳам кўриб чиқилади. Вазирлар Маҳкамаси мажлисларига киритиладиган қарорлар ва фармойишларнинг лойиҳаларида, зарурият бўлганда, илгари қабул қилинган қарорларга ўзгартиришлар киритиш ёки уларни ўз кучини йўқотган деб ҳисоблаш тўғрисидаги таклифлар назарда тутилади.

Вазирлар Маҳкамаси мажлисларида кўриб чиқилиши учун норматив – ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳасини (қарор) ишлаб чиқараётган орган, қоида тариқасида, лойиҳани тайёрлаш юзасидан комиссия тузади.

Норматив – ҳуқуқий ҳужжатни қабул қилувчи орган сифатида Вазирлар Маҳкамасининг ўзи ҳам ҳужжатнинг лойиҳасини тайёрлашни давлат органлари, илмий муассасалар ва бошқа ташкилотларга, айрим фуқароларга белгиланган тартибда топшириши ёки шартнома асосида буюртма бериши мумкин. Шунингдек, «Норматив – ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги қонунда белгиланишича, норматив – ҳуқуқий ҳужжатни қабул қилувчи орган бир неча давлат органлари, илмий муассасалар ва бошқа ташкилотларга, айрим фуқароларга муқобил лойиҳалар тайёрлашни топширишга ёки улар билан шартномалар тузишга, энг яхши лойиҳа учун танловлар эълон қилишга ҳақли.

Лекин иқтисодиётнинг алоҳида тармоқлари, давлат бошқарувининг бошқа соҳаларига доир норматив – ҳуқуқий ҳужжатларнинг лойиҳаларини тайёрлашга тегишли тармоқлар ёки бошқарув соҳасининг ва ривожланиш учун масъул бўлган вазирликлар, давлат қўмиталари ёки идоралари жалб этилиши шарт.

Вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларининг норматив – ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини тайёрлаш бўйича ишини мувофиқлаштириб туриш, қонун ҳужжатларига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан амалга оширилади.

12-мавзу: Маҳаллий давлат ҳокимияти асослари.

1-§. Давлат ҳокимияти маҳаллий органларининг ўрни ва аҳамияти

2-§. Халқ депутатлари Кенгашлари – жойлардаги вакиллик органи сифатида

3-§. Ҳоким – маҳаллий ижроия ва вакиллик ҳокимиятининг раҳбари сифатида

4-§ . Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларининг ҳуқуқий ҳолати

1-§. Давлат ҳокимияти маҳаллий органларининг ўрни ва аҳамияти

Ўзбекистон Республикаси ўз тараққиёт йўлини ўзи белгилаб олар экан, маҳаллий давлат ҳокимияти тизими масаласи ҳуқуқий томондан мустаҳкамланди. 1991 йил 31 августда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисидаги» қонуннинг 5-моддасида ушбу масалага аниқлик киритилиб, унга кўра, Ўзбекистон Республикаси давлат идораларининг тизими ҳокимиятни қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимиятига ажратиш тартиби асосида қурилиши белгилаб берилди.

Мустақилликнинг илк давридаёқ, Ўзбекистон Республикасининг Олий Кенгаши 1992 йил 4 январда «Ўзбекистон Республикасининг маҳаллий ҳокимият идораларини қайта ташкил этиш тўғрисида»ги қонуни қабул қилди. Биринчи марта маҳаллий давлат ва ижроия ҳокимияти органи бошлиғи сифатида ҳоким лавозими мамлакат миқёсида жорий этилди. Маҳаллий давлат ҳокимияти тизимидаги ижро органи фаолиятида яққабошчилик асосидаги раҳбарликнинг тузилишига асосий сабаб шунда эдики, янги даврдаги чуқур ислохатларни масъулиятли ижро ҳокимиятисиз амалга ошириб бўлмас эди. Давлатнинг бош ислохатчилик роли табиий зарурат бўлиб, эски тоталитар тузумдан янги жамиятга ўтиш учун фақат кучли ижро ҳокимияти керак эди.

1992 йил 8 декабрда Ўзбекистон Республикасининг Конституциясининг қабул қилиниши маҳаллий давлат ҳокимияти органларини ривожланишдаги муҳим даврни бошлаб берди.

Конституциямизнинг XXI боби (99-105 моддалар) «Маҳаллий давлат ҳокимияти асослари» деб номланди ва шу билан маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг конституциявий мақоми белгиланди. Худди мана шу конституциявий нормалар орқали илк бор маҳаллий вакиллик органи ва ўзини-ўзи бошқариш органи тизими алоҳида қилиб ажратилди.

Илк бор Конституцияда маҳаллий ҳокимият органларининг бўлиниш принципи амалга оширилди, яъни, халқ депутатлари Кенгашлари вакиллик органи сифатида, ҳокимлар ижро этувчи ҳокимият органлари сифатида фаолият юритадиган бўлди. Вилоятлар, туманларда ва шаҳарларда, шунингдек шаҳар таркибига кирувчи туманлар, туманга бўйсунувчи шаҳарларда ҳам ижро ҳокимияти раҳбари сифатида ҳокимлар фаолият юритиши белгиланди.

Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганларидек, «Конституцияга мувофиқ, давлат ҳокимияти органларининг аввалги тоталитар тузумдан мутлақо фарқ қиладиган, ҳокимиятларнинг, яъни қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятларининг бўлиниши принципига асосланган тизими яратилди. Уларнинг ҳар бири фаолиятида авторитаризм ва тоталитаризмнинг хуружларини истисно этадиган чинакам демократик меъёрлар ва йўл йўриқлар қарор топтирилди. Ташкил этилган ижро этувчи ҳокимият органлари тубдан фарқ қилади. Улар режалаш – таксимлаш вазифаларидан ҳоли бўлиб, иқтисодий сиёсатни мувофиқлаштириш ва тартибга солиш ролини бажармоқда. Кўплаб вазирликлар ўрнига бозор шароитларига мос бўлган хўжалик бирлашмалари, уюшмалари, концернлар, корпорациялар, холдинг компаниялари ташкил этилди. Давлат ҳокимияти органларининг янги тизими вужудга келтирилди. Уларнинг ижро этувчи ҳокимият билан вакиллик ҳокимияти раҳбарининг вазифалари бирлаштирилган.»³⁷

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида маҳаллий ҳокимият органларининг ҳуқуқий асослари ривожланган демократик давлатлар тажрибасини чуқур ўрганиш, миллий мерос ва анъаналарни этиборга олган ҳолда, ўз менталитетимиздан келиб чиқиб яратилди. Умуман, дунёдаги демократик ривожланган давлатларнинг узок тарихий тажрибаси ва конституциявий анъаналари Республикамиз Конституцияси ва маҳаллий ҳокимиятга доир қонунларида ўз аксини топиб, маҳаллий ижроия ҳокимият органларининг, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш, маҳаллий бошқарув ва бошқа барча масалаларни аҳолининг манфаатларини этиборга олган ҳолда қонунлар, шунингдек, тегишли моддий ва молиявий ресурслар асосида бевосита ёки билвосита ҳал қилиш мақсадларидан келиб чиқиб ташкил этилиши белгиланди.

1993 йил 2 сентябрга келиб эса Конституцияда белгиланган нормалардан келиб чиққан ҳолда маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ҳуқуқий мақомини янада аниқлаштириш ва улар фаолиятининг механизмини шакллантириш мақсадида «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида» қонун қабул қилинди. Ушбу қонунда маҳаллий давлат ҳокимиятининг вакиллик ва ижроия органларининг ҳуқуқ ва вазифалари ва улар муносабатларининг ҳуқуқий асослари аниқ мустаҳкамланди.

Худди шу куни ўзини-ўзи бошқариш органлари ҳуқуқий мақомини белгилаб берувчи «Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида» қонун қабул қилинди. Ушбу қонунда илк бор ўзини-ўзи бошқариш органларининг мақоми белгилаб берилди.

2-§. Халқ депутатлари Кенгашлари – жойлардаги вакиллик органи сифатида

Конституция маҳаллий вакиллик органларини икки бўғинли тизимини мустаҳкамлади ва ушбу ҳолат «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги қонунда ифодасини топди.

Конституциянинг 99-моддасига кўра, вилоятлар, туманлар ва шаҳарларда (туманга бўйсунадиган шаҳарлардан, шунингдек шаҳар таркибига кирувчи туманлардан ташқари) ҳокимлар бошчилик қиладиган халқ депутатлари Кенгашлари ҳокимиятнинг вакиллик органлари бўлиб, улар давлат ва фуқароларнинг манфаатларини кўзлаб ўз ваколатларига тааллуқли масалаларни ҳал этадилар.

³⁷ Каримов.И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт кафолатлари. –Т.: «Ўзбекистон», 1997.155-156-б.

Мазкур моддада мустақил Ўзбекистон Республикасининг маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органларининг тизими белгилаган. Бу авваллари давлат ҳокимиятининг вакиллик органлари, республиканинг маъмурий-худудий бўлинишининг ҳамма бўғинида тузилади деган қоидага барҳам берди. Бу нормага биноан маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органлари вилоятларда, туманларда ва шаҳарларда ташкил қилинади. Туманларга бўйсунадиган ва шаҳар таркибига кирувчи туманларда давлат ҳокимияти вакиллик органлари ташкил қилинмайди. Жумладан, Тошкент шаҳри таркибидаги туманларда ҳам вакиллик органлари тузилмайди. Шунингдек, шаҳарча, қишлоқ ва овулларда ҳам давлат ҳокимияти вакиллик органлари тузилмайди.

Маҳаллий вакиллик органларига ҳам ижроия ҳокимият бошлиғи раҳбарлик қилади, уларнинг раҳбарлиги асосан вакиллик органларининг ишини ташкил қилиш, йўналтиришдан иборатдир. Ҳокимларнинг жойларда вакиллик ва ижро ҳокимиятига раҳбарлик қилади деб белгиланиши, маҳаллий миқёсда ҳокимиятнинг бўлиниш принципига амал қилинмагандек туюлади. Аслида ҳокимлар вакиллик органларидан устун турмайди, уларнинг вакиллик органларини ҳокимларга бўйсунитиши маъносида эмас, вакиллик органлари ишини ташкил қилиш доирасида бўлади.

Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ҳисобланувчи халқ депутатлари Кенгашлари вакиллик характерига эга, яъни халқ томонидан умумий, тенг, тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан сайланади. «Халқ ҳам бевосита, ҳам ўз вакиллари орқали давлат ҳокимиятини амалга оширишда тўлиқ имкониятга эга бўлиши лозим»³⁸.

Халқ депутатлари Кенгашларининг сайлов орқали ташкил этилиши, уларнинг вакиллик характерини яққол кўрсатади. Яъни сайлов натижасида фуқаролар бу органларга ўзларининг вакиллари сайлайди. Кенгашларга сайланган депутатлар сайловчилардан ваколат олиб, уларнинг номидан ўз фаолиятини юритади. Улар, бошқача қилиб айтганда, давлат ҳокимияти органларидаги халқнинг мухтор вакилидир.

Халқ депутатларининг сайлови 1994 йил 5 майда қабул қилинган “Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида”ги Қонун билан тартибга солинади. Унга кўра, Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашларига сайлов худудий бир мандатли сайлов округлари бўйича кўп партиялилик асосида беш йил муддатга ўтказилади.

Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашлари депутатлари умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан сайланадилар.

Депутатлар сайловини ўтказиш учун:

- халқ депутатлари вилоят ва Тошкент шаҳар Кенгашларига депутатлар сайлашда - олтмиштадан кўп бўлмаган;
- халқ депутатлари туман ва шаҳар Кенгашларига депутатлар сайлашда - ўттиздан кўп бўлмаган худудий сайлов округи тузилади.

Ҳар бир сайлов округидан тегишли халқ депутатлари Кенгашига битта депутат сайланади.

Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов ўтказувчи сайлов округлари сони аҳолининг, сайловчиларнинг сонини, худудни ва бошқа маҳаллий шароитларни инобатга олган ҳолда ушбу Қонунда белгиланган нормалар доирасида тегишли халқ депутатлари Кенгаши томонидан белгиланади.

Сайлов округлари тегишли вилоят, туман, шаҳар сайлов комиссиялари томонидан, қоида тариқасида, сайловчилар сони тенг ҳолда тузилади. Сайлов округларининг чегаралари вилоятлар, туманлар ва шаҳарларнинг маъмурий-худудий тузилишини инобатга олган ҳолда белгиланади.

Қонунинг 9-моддасига биноан сайловни ташкил этиш ва ўтказиш учун:

- халқ депутатлари вилоят Кенгашига сайлов ўтказувчи вилоят сайлов комиссияси;
- Халқ депутатлари туман Кенгашига сайлов ўтказувчи туман сайлов комиссияси;
- Халқ депутатлари шаҳар Кенгашига сайлов ўтказувчи шаҳар сайлов комиссияси;

³⁸ И.А.Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. Т., Ўзбекистон.1992, 16-бет.

- округ сайлов комиссиялари;
- участка сайлов комиссиялари тузилади.

Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашларига сайлов юзасидан сайлов компанияси бошланганлиги депутатларнинг ваколат муддати тугашидан камида уч ой олдин Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси томонидан оммавий ахборот воситаларида эълон қилинади.

Қонуннинг 20-моддасига кўра, Халқ депутатлари вилоят Кенгашлари депутатлигига номзодлар кўрсатиш ҳуқуқига сиёсий партиялар, бевосита фуқаролар эгадирлар.

Халқ депутатлари туман, шаҳар Кенгашлари депутатлигига номзодлар кўрсатиш ҳуқуқига сиёсий партиялар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, шунингдек бевосита фуқаролар эгадирлар.

23-моддада Депутатликка номзодларга қўйиладиган талаблар берилган, унга кўра куйидагилар:

- содир этилган жинояти учун судланганлик ҳолати тугалланмаган ёки судланганлиги олиб ташланмаган шахслар;
- сайлов кунига қадар сўнгги беш йил мобайнида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муқим яшамаган шахслар;
- Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларининг ҳарбий хизматчилари, Миллий хавфсизлик хизматининг, Ички ишлар вазирлигининг, бошқа ҳарбийлаштирилган бўлинмаларнинг ходимлари;
- диний ташкилотлар ва бирлашмаларнинг профессионал хизматчилари депутатликка номзод этиб рўйхатга олинмайдилар.

Сайловолди ташвиқоти депутатликка номзодлар тегишли вилоят, туман, шаҳар сайлов комиссияси томонидан рўйхатга олинган кундан бошланади. Сайловчиларнинг рўйхатларини тузиш, фуқароларни рўйхат билан таништириш, овоз беришни ташкил этиш ва сайлов натижаларини аниқлаш тегишли сайлов комиссиялари томонидан амалга оширилади.

Халқ депутатлари Кенгашларига сайланадиган депутатларнинг таркибини кузатсак, улар орасида аҳолининг ҳамма қатламларига тегишли кишилар борлигини кўрамиз, депутатлар орасида турли касб, турли миллат, турли ёш, турли партия, турли жинс вакилларининг мавжудлиги, бу органни ҳақиқатан вакиллик органи эканлигидан далолат беради.

«Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида» қонуннинг 1-моддасига кўра халқ депутатлари Кенгаши ва ҳоким вилоят, туман ва шаҳар учун умумий бўлган ижтимоий-иқтисодий ривожланиш вазифалари амалга оширилишини, жойларда қонунлар, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг бошқа қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Вазирлар Маҳкамаси қабул қилган ҳужжатлар, юқори турувчи халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимлар қарорларининг ижросини, Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари билан фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ўртасидаги алоқаларни, аҳолини вилоят, туман ва шаҳарни бошқаришга жалб этишни таъминлайди.

Маҳаллий ҳокимият органлари ўзларининг бугун фаолиятини давлат ҳамда фуқароларнинг манфаатини кўзлаб олиб борадилар, натижада давлат манфаати билан фуқароларнинг манфаати ўртасида муштарақлик вужудга келади. Ўзбекистон Республикасида давлат фаолиятининг муҳим принципларидан бири қонунийликдир. Бу принцип маҳаллий вакиллик фаолиятига ҳам тааллуқлидир, шунинг учун уларни ўз ваколатларига тааллуқли масалаларни ҳал қилишини конституцияда белгиланиши табиийдир.

Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгаши қарорлар қабул қилади ва башарти ана шу ҳужжатларда ўзга тартиб белгиланмаган бўлса имзоланган вақтдан бошлаб кучга киради.

Халқ депутатлари Кенгаши ўз ваколатлари доирасида қабул қилган ҳужжатлар вилоят, туман, шаҳар ҳудудида жойлашган барча корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан ижро этилиши мажбурийдир.

Қонуннинг 7-моддасида маҳаллий вакиллик органлари ва ижроия органлари фаолиятининг иқтисодий асосини ташкил этувчи мулк шакллари берилган бўлиб, унга кўра ушбу мулкларни маъмурий-худудий тузилмаларнинг давлат мулки (коммунал мулк) ҳамда вилоят, туман ва шаҳарда мавжуд бўлиб, иқтисодий ва ижтимоий ривожланишга хизмат қилувчи бошқа мулк ташкил этади.

Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгаши ва вилоят, туман, шаҳар ҳокими мутлақ Ўзбекистон Республикаси мулкида бўлган давлат мулки объектларига нисбатан ишлаб чиқариш ва ижтимоий объектларни самарали жойлаштириш, табиий ва меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш, атроф-муҳитни муҳофаза этиш, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш соҳасида назоратни амалга оширадилар.

Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгаши, вилоят, туман, шаҳар ҳокими ўзлари идора қилаётган ҳудуддаги мулкчиликнинг турли шаклига асосланган корхоналар учун Ўзбекистон Республикасининг қонунларида назарда тутилмаган, тадбиркорлик ва хўжалик фаолиятини эркин юритишга тўсқинлик қиладиган чекловларни жорий этишга ҳақли эмаслар.

Қонуннинг 8-моддасига кўра, халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгаши давлат мулкини чегаралаш натижасида ўзига берилган ёки қонунларга мувофиқ ўзи сотиб олган объектларга нисбатан мулкдор ваколатларини тўлиқ амалга оширади.

Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашининг мол-мулки, бюджет маблағлари, бюджетдан ташқари фондларнинг ва аниқ мақсадга қаратилган фондларнинг маблағлари вилоят, туман, шаҳар мулкидир. Вилоят, туман, шаҳар аҳамиятига эга бўлган муҳандислик инфраструктураси объектлари ва бошқа объектлар, корхоналар ва бирлашмалар, халқ таълими, соғлиқни сақлаш, ижтимоий таъминот, фан ва маданият муассасалари, вилоят, туман, шаҳар маблағи ҳисобидан ташкил этилган ёки сотиб олинган, шунингдек улушбай асосларда ташкил этилган ёки сотиб олинган ёхуд халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашига бошқа манбалардан бепул берилган қимматли қоғозлар ва молия активлари вилоят, туман, шаҳар мулки бўлиши мумкин.

«Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги Қонуннинг III боби маҳаллий давлат ҳокимияти фаолиятининг молиявий асосига бағишланган. 13-моддага кўра, вилоят, туман, шаҳар бюджети даромадларига:

- Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ олинадиган солиқлар ва йиғимлар;
- вилоят, туман ва шаҳарга қарашли мол-мулкни ижарага бериш ёки сотишдан келадиган тушумлар;

- қонунларда назарда тутилган ҳолларда вилоят, туман, шаҳар мулки ҳисобланган корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг текшириш вақтида аниқланган яшириб қолинган ёки камайтириб кўрсатилган даромадларининг муайян қисми;

- Ўзбекистон Республикасининг қонунларига мувофиқ бошқа тушумлар киритилади.

Бундан ташқари, халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгаши:

- фуқаролар, мулкчилик шаклидан қатъи назар, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ихтиёрий бадаллари ва хайрияларидан;

- Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ ундириладиган айрим турдаги жарималардан;

- бюджетдан ташқари ўзга маблағлардан таркиб топадиган бюджетдан ташқари фондлар ҳосил қилиши мумкин.

Бюджетдан ташқари фондларнинг маблағлари банкдаги махсус счётларда туради, уларни олиб кўйиш мумкин эмас, улар тегишли халқ депутатлари Кенгаши ва ҳокимнинг қарорига биноан сарфланади.

Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашининг асосий иш шакли **сессиядир**. Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашининг сессиялари тегишли ҳоким, ҳоким йўқлигида эса унинг ўринбосарларидан бири томонидан заруратга қараб, бироқ, йилига камида икки марта чақирилади. Депутатлар учун сессиялар давлат ишида қатнашиш мактабидир. Бу билан ҳар бир депутат Кенгаш сессиясида масалаларни ҳал қилишда

фаол иштирок этиш, мавжуд камчиликларни очиб ташлаш, Кенгаш, ҳокимлик ва уларга бўйсунган органлар фаолиятини яхшилашга қаратилган таклифлар киритиш имкониятига эга бўлади. Сессиялар, халқ депутатлари тегишли Кенгаши депутатлари камида учдан икки қисмининг ташаббусига биноан ҳам чақирилиши мумкин. Кенгаш сессиясини чақириш тўғрисидаги қарордан депутатлар сессия очилишидан камида етти кун олдин хабардор қилинади.

Янги сайланган халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашининг биринчи сессияси ҳоким томонидан сайловдан кейин кечи билан уч ҳафталик муддат ичида чақирилади ва у кекса депутатлардан бири томонидан очилади. Халқ депутатлари Кенгаши сессияларида ҳоким, у йўқлигида эса Кенгашнинг қарорига ёки ҳокимнинг топшириғига биноан мазкур Кенгашнинг депутатларидан бири раислик қилади. Халқ депутатлари Кенгашининг ҳар бир сессиясини ўтказиш даврида депутатлар орасидан сессия котиби ёки котибияти сайланади.

Халқ депутатлари Кенгашининг сессияси, башарти унда жами депутатларнинг камида учдан икки қисми иштирок этса, ваколатли ҳисобланади. Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгаши сессиясида муҳокама қилинаётган масалалар бўйича очик ёки яширин овоз бериш орқали, депутатлар умумий сонининг кўпчилик овози билан қарор қабул қилинади.

«Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида» қонуннинг 18-моддасида белгиланганидек, халқ депутатлари Кенгаши сессияларини чақириш ва ўтказиш, сессия муҳокамасига масалалар киритиш ва уларни қараб чиқиш, халқ депутатлари Кенгаши органларини ташкил этиш ва сайлаш, уларнинг фаолиятига доир ҳисоботларни тинглаш, депутатлар сўровларини, қарор лойиҳаларини қараб чиқиш, овоз бериш, қарорларни эълон қилиш, сессияга таклиф этиладиган шахслар сонини аниқлаш тартиби, шунингдек депутатларнинг масъулияти ва сессия ишини ташкил этишга доир бошқа масалалар халқ депутатлари Кенгашининг Иш тартибига мувофиқ белгиланади.

Халқ депутатлари Кенгаши ҳузурида сессия муҳокамасига киритиладиган масалаларни дастлабки тарзда қараб чиқиш ва тайёрлаш, халқ депутатлари Кенгаши қарорларини ва Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларини рўёбга чиқариш учун кўмаклашиш, ваколатлари доирасида назорат ўрнатиш мақсадида халқ депутатлари Кенгаши ўз ваколати муддатига доимий ва муваққат комиссиялар тузади. Комиссиялар фаолиятининг ўзига хослиги, энг аввало шундан иборатки, улар орқали депутатлар сессиялар оралиғидаги даврда кенгаш фаолиятига бевосита ва доимий жалб қилинади. Доимий комиссиялар – маҳаллий халқ депутатлари Кенгашларининг структуравий органлари бўлиб, кўпчилик депутатларни, яъни кўп сонли фаолларни бирлаштирувчи, жамоатчилик асосида фаолият юритувчи органдир.

3-§. Ҳоким – маҳаллий ижроия ва вакиллик ҳокимиятининг раҳбари сифатида

Ҳоким институтининг жорий этилиши ўзбек миллий давлатчилиги анъаналари ва тарихий тажрибаларнинг қайтадан тикланиши тарихий тажриба ва анъаналарга асосланади. Искандар даврида маҳаллий аҳоли вакилларида Артабоз – Бактрияда, Оксиарт ва Хориён – Сўғдиёна вилоятларида ҳокимлик қилганлар. Хусусан, Амир Темур ва темурийлар давлатчилигида давлат бошқаруви олий даражадаги амалдорлардан ташкил топган марказий бошқарув ва вилоят ҳокимлариқўлида маҳаллий бошқарув асосий ўрин тутиб, улар мамлакатнинг амалдаги ҳақиқий эгалари эдилар. Мустақилликнинг илк кунлариданоқ, маҳаллий ҳокимият органлари фаолиятида яккабошчиликни кучайтириш мақсадида ҳоким лавозими таъсис этилди ва 1991 йил декабрь ойида Тошкент шаҳри аҳолиси томонидан илк бор шаҳар ҳокими сайланди. Олий Кенгаш томонидан 1992 йил 4 январда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси маҳаллий ҳокимият идораларини қайта ташкил этиш тўғрисидаги ” қонун ҳоким институтининг асосий вазифаларини белгирлаб берган бўлса, “Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида”ги

1993 йил 2 сентябрь қонуни ҳоким институти фаолиятини ташкил этилишини қонунийлаштирди.

Вилоят, туман, шаҳар ҳокими вилоят, туман ва шаҳарнинг олий мансабдор шахси бўлиб, айти бир вақтда тегишли ҳудуддаги вакиллик ва ижроия ҳокимиятини бошқаради.

«Кучли ижроия ҳокимияти бўлмаса, ҳатто энг демократик йўл билан қабул қилинган қарорлар ҳам бажарилмаслиги мумкин» - дейди Ўзбекистон Президенти³⁸.

Ҳокимлик лавозими ижро ҳокимиятини кучайтириш мақсадида вужудга келтирилган. Ҳоким нафақат жойларда ижро ҳокимиятини бошқаради, балким вакиллик органларини ҳам бошқаради,

Ҳокимлар вакиллик органларидан фарқ қилиб, тайинлаш йўли билан таъсис этилади. Вилоят ҳокимлари ва Тошкент шаҳар ҳокими Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланиб, лавозимидан озод қилинади, тайинлаш ва озод қилиш вилоят ва Тошкент шаҳар Кенгашлари сессиясида тасдиқланади. Бу вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокимлари Ўзбекистон Республикаси Президентининг шу жойлардаги вакили эканлигини кўрсатади. Натижада марказий ва маҳаллий ижро органи ўртасида мустаҳкам алоқа вужудга келади. Вилоят Тошкент шаҳар ҳокимлари ҳокимлик тизмининг юқори бўғинини ташкил этади.

Ҳокимлик тизмининг кейинги бўғини туман ва шаҳар ҳокимларидир. Улар ҳам икки гуруҳга бўлинади. Биринчиси- вилоят таркибидаги туманлар ва вилоятга бўйсунувчи шаҳарларнинг ҳокимлари. Бу ҳокимлар вилоят ҳокими томонидан лавозимга тайинланади ва лавозимидан озод қилинади ҳамда тегишли ҳудуд халқ депутатлари Кенгашида тасдиқланади.

Шаҳардаги туманларнинг ҳокимлари, шаҳар ҳокими томонидан лавозимга тайинланади ва лавозимидан озод қилинади. Шаҳар таркибидаги туманларда вакиллик ҳокимияти органлари бўлмаганлиги учун, ҳокимларни лавозимга тайинлаш ёки лавозимидан озод қилиш, шаҳар Кенгаши томонидан тасдиқланади.

Туманга бўйсунувчи шаҳарларнинг ҳокимлари, туман ҳокими томонидан лавозимга тайинланади ёки лавозимидан озод қилинади. Туманга бўйсунувчи шаҳарларда ҳам вакиллик органи бўлмаганлиги учун, ҳокимни лавозимга тайинлаш ва лавозимидан озод қилиш масаласи туман халқ депутатлари Кенгашларида тасдиқланади.

Ҳокимларни лавозимга тайинлашда бир томондан Президент ва юқори ҳокимлар, иккинчи томондан тегишли вакиллик органларининг иштирок этиши, ҳокимларнинг юқори ва маҳаллий вакиллик органлари олдида, халқ вакиллари олдида маъсулиятни кучайтиради.

«Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида» қонуннинг 21-моддасига кўра вилоят, туман, шаҳар ижроия ҳокимиятига ҳоким бошчилик қилади. Ҳоким Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси белгилайдиган миқдорда биринчи ўринбосар ва ўринбосарларга эга бўлади. Вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокимининг биринчи ўринбосари ҳамда ўринбосарлари ҳоким томонидан Ўзбекистон Республикасининг Президенти билан келишилган ҳолда лавозимга тайинланади ва лавозимдан озод этилади, бу хусусда қабул қилинган қарор тегишли халқ депутатлари Кенгашининг тасдиғига киритилади. Туман, шаҳар ҳокимининг ўринбосарлари тегишли ҳоким томонидан юқори турувчи ҳоким билан келишилган ҳолда лавозимга тайинланади ва лавозимдан озод этилади, бу хусусда қабул қилинган қарор туман, шаҳар халқ депутатлари Кенгашининг тасдиғига киритилади.

Шаҳардаги туман, туманга бўйсунувчи шаҳар ҳокимининг ўринбосарлари тегишли ҳоким томонидан юқори турувчи ҳоким билан келишилган ҳолда лавозимга тайинланади ва лавозимдан озод этилади.

Ҳокимнинг ўринбосарлари ҳоким томонидан белгиланган вазифалар тақсимотига мувофиқ иш бажарадилар. Ҳоким йўқлигида ёки у зиммасидаги вазифаларни бажариш имкониятига эга бўлмаган тақдирда унинг ваколатларини биринчи ўринбосар ёки ҳокимнинг топшириғига биноан унинг ўринбосарларидан бири бажаради.

³⁸ И.А.Каримов Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва таракқиёт йўли. Тошкент, 1992, 16-бет.

Вилоят, туман, ва шаҳар ҳокимликлари фаолиятида ҳоким ижроия маҳкамасининг ишини ташкил этиш катта аҳамиятга эга. Чунки, ҳоким ўз ваколатларини ижро маҳкамаси орқали амалга оширади.

«Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида» қонуннинг 22-моддасига кўра маҳаллий ижроия ҳокимияти органлари (ҳокимликлар) бошқармалар, бўлимлар ва бошқа бўлинмалардан иборат бўлиб, уларнинг структураси, уларни ташкил этиш тартиби ва фаолияти Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тасдиқлайдиган тегишли низомлар билан белгиланади.

Вилоятлар ва Тошкент шаҳар ижроия ҳокимияти органларининг структураси ва штатлари ҳоким томонидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси билан келишилган ҳолда тегишли халқ депутатлари Кенгаши тасдиқлаган бюджет доирасида белгиланади ва ўзгартирилади.

Туман, шаҳар ижроия ҳокимияти органларининг структураси ва штатлари ҳоким томонидан юқори турувчи ҳоким билан келишилган ҳолда тегишли халқ депутатлари Кенгаши тасдиқлаган бюджет доирасида белгиланади ва ўзгартирилади. Вилоят, туман, шаҳар ҳокимликлари аппаратининг структураси ва штатлари вилоят, туман, шаҳар халқ депутатлари Кенгаши тасдиқлаган бюджет доирасида белгиланади ва ўзгартирилади.

Вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокимлиги аппаратининг намунавий структураси ва штатлари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан, туман ва шаҳар ҳокимлиги аппаратининг намунавий структураси ва штатлари эса юқори турувчи ҳоким томонидан белгилаб қўйилади. Қорақалпоғистон Республикасида туман ва шаҳар ҳокимлиги аппаратининг намунавий структураси ва штатлари Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши томонидан белгилаб қўйилади.

Мазкур қоидага асосан Вазирлар Маҳкамаси ҳокимликлар ижроия маҳкамасининг ташкил этиш ва фаолият юритиш низомларини тасдиқлаб, бу аппаратлар ишини янада такомиллаштириш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 17 июндаги “Вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари аппарати тузилмасини такомиллаштириш тўғрисида”ги 301-сонли Қарорини қабул қилди. Шунингдек, бу борадаги фаолиятни янада такомиллаштириш мақсадида Вазирлар Маҳкамаси 2004 йил 5 январда “Давлат бошқаруви ҳудудий органлари тузилмасини такомиллаштириш тўғрисида” қарор қабул қилди.

Бундан ташқари ҳокимликлар ҳузурида тузиладиган комиссиялар фаолиятини такомиллаштириш ва мувофиқлаштириш Кенгашлар ишини ташкил этиш катта аҳамиятга эга. Маҳаллий ҳокимият органларига юклатилган вазифаларни амалга ошириш юзасидан комиссиялар тузишнинг ижобий томонлари мавжуд бўлиб, унинг таркиби маълум соҳага тегишли идоралар раҳбарларидан тузилади. Ушбу комиссия ва мувофиқлаштирувчи Кенгашлар маълум соҳада мавжуд масалаларни амалга оширишда соҳага тегишли идораларнинг бошқарув фаолиятини мувофиқлаштиради, амалга оширилиши керак бўлган тадбирлар режасини ишлаб чиқади.

Маҳаллий ижроия ҳокимиятлар Котибияти сессияларга, мажлисларга, ҳоким маслаҳат Кенгаши йиғилишларига тайёргарликни ва унда қабул қилинадиган қарорларнинг экспертизасини, маҳкама ишининг истиқбол ва жорий режаларини ишлаб чиқишда, халқ депутатлари Кенгашининг доимий комиссияларига услубий ёрдам кўрсатади. Шунингдек, қабул қилинган қарорлар ва бошқа ҳужжатларнинг ижросини тезкорлик билан назорат қилинишини ташкил этади. Котибият ҳоким маҳкамаси фаолиятининг ижтимоий, моддий, техник ва ахборот воситалари билан таъминланишини амалга оширади.

Тегишли ҳудуд ҳокимликлари ҳузурида хўжалик ва ижтимоий –маданий қурилиш тармоқларини тезкорлик билан бошқаришни таъминлаш учун тегишли бош бошқармаларини бирлаштирувчи тармоқ мажмуалари тузилади.

Худудни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим муаммоларини муҳокама қилиш учун ҳоким ҳузурида Маслаҳат Кенгаши тузилади, унинг таркибига ҳокимнинг биринчи ўринбосарлари ва ўринбосарлари, котибият бошлиғи киради.

Маҳаллий ижроия ҳокимият фаолиятини ташкил этишда ҳокимият аппаратиغا кирувчи бўлимларнинг ўрни алоҳида аҳамият касб этади. Улар қуйидагилар: умумий бўлим, юридик бўлим, ташкилий кадрлар бўлими, ишлар бошқармаси. Умумий бўлим, ҳоким ижроия аппаратида иш юргизишни аниқ олиб боришни таъминласа, ташкилий-кадрлар бўлими, халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимият фаолиятини ташкилий, услубий таъминлаш ва ҳоким аппаратиغا кадрлар танлаб олиш вазифасини амалга ошириш учун тузилади. Ишлар бошқармасининг асосий вазифаси эса, халқ депутатлари Кенгаши ва ҳоким ижроия аппарати фаолиятига молиявий, техникавий ва транспорт хизмат кўрсатиш ишларини ташкил этади.

Ҳокимликлар ижроия маҳкамаси ходимлари ва хизматчилари ўзларининг бевосита раҳбарлари – ҳоким ва ҳоким ўринбосарлари олдида масъулдирлар.

Маҳаллий ижроия ҳокимияти органлари структура бўлинмаларининг раҳбарларини лавозимга тайинлаш ва лавозимдан озод этиш тартиби, «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида» қонуннинг 23-моддасида белгиланган бўлиб, қонунларда лавозимга тайинлаш ва лавозимдан озод қилишнинг ўзга тартиби белгиланмаган бўлса, ижроия ҳокимияти структура бўлинмаларининг раҳбарлари давлат бошқарувининг юқори органлари билан келишилган ҳолда тегишли ҳокимнинг тақдимига биноан - халқ депутатлари Кенгаши томонидан сессиялар оралиғидаги даврда эса - ҳоким томонидан лавозимга тайинланадилар ва лавозимдан озод этиладилар, бу хусусда қабул қилинган қарор халқ депутатлари Кенгашининг тасдиғига киритилади.

Башарти, қонунларда лавозимга тайинлаш ва лавозимдан озод қилишнинг ўзга тартиби белгиланмаган бўлса, шаҳардаги туман ёки туманга бўйсунадиган шаҳар ижроия ҳокимияти структура бўлинмаларининг раҳбарлари давлат бошқарувининг юқори органлари билан келишилган ҳолда тегишли ҳоким томонидан лавозимга тайинланадилар ва лавозимдан озод этиладилар. Ҳоким ижро маҳкамаси ўз иш фаолиятини мавжуд конституциявий нормалар, қонунлар, Президент фармонлари ва фармойишлари, Вазирлар Маҳкамаси қарорлари ва ижро маҳкамасининг Регламенти асосида амалга оширади.

Маҳаллий ижроия органининг раҳбари сифатида ҳокимнинг ваколатлари қонуннинг 25-моддасида аниқ санаб ўтилган. Вилоят, туман ва шаҳар ҳокими:

- қонунлар ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг бошқа ҳужжатлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Вазирлар Маҳкамасининг ҳужжатлари, юқори турувчи органлар ва тегишли халқ депутатлари Кенгаши қарорларининг ижросини ташкил этади;

- Жамоат тартибига риоя этилиши ва жинойтчиликка қарши кураш, фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлаш, уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва саломатлигини муҳофаза этиш билан боғлиқ чора-тадбирлар кўради, табиий офатлар, эпидемиялар ва бошқа фавқулодда ҳолларда тегишли ишларни ташкил этади;

- Вилоят, туман ва шаҳарни иқтисодий ва ижтимоий ривожлантиришнинг асосий йўналишларини, вилоят, туман, шаҳар бюджетининг асосий кўрсаткичларини ва уларнинг ижросига доир ҳисоботларни халқ депутатлари Кенгашининг тасдиғига тақдим этади;

- ўз ўринбосарлари ва ижроия ҳокимияти структура бўлинмаларининг раҳбарларини лавозимга тайинлаш ва лавозимдан озод этиш тўғрисидаги қарорларни халқ депутатлари Кенгаши тасдиғига тақдим этади;

- ҳокимлик девони бўлинмалари раҳбарларини лавозимга тайинлайди ва лавозимдан озод қилади;

- қуйи турувчи ҳокимларнинг қарорларини, башарти улар Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига, қонунларига ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг бошқа ҳужжатларига, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Вазирлар Маҳкамаси қабул қилган ҳужжатларга, шунингдек юқори турувчи халқ депутатлари Кенгаши ва ҳокимнинг

қарорларига зид бўлса, бекор қилади ва халқ депутатлари Кенгашига қуйи турувчи халқ депутатлари Кенгашларининг ҳужжатларини бекор қилиш тўғрисида тақдимнома киритади;

- раҳбарлари тегишли халқ депутатлари Кенгашлари томонидан лавозимга тайинланадиган ва лавозимдан озод этиладиган ижроия ҳокимияти структура бўлинмаларининг ишини назорат қилади;

- халқ депутатлари Кенгаши ва ҳоким қабул қилган ва чиқарган ҳужжатларни бажармаганликлари учун мансабдор шахсларни интизомий жавобгарликка тортиш тўғрисида қонунда белгиланган тартибда тақдимнома киритади;

- давлат мукофотлари билан тақдирлашга доир илтимосномаларни қараб чиқади ва таклифлар киритади;

- республика ва хорижда вилоят, туман ҳамда шаҳарнинг расмий вакили сифатида иш кўради;

- аҳолини қабул қилишни ташкил этади, фуқароларнинг шикоятлари, аризалари ва таклифларини қараб чиқади.

Ҳоким режалаштириш, бюджет, молия, ҳисоб-китоб, вилоят, туман, шаҳар мулкани бошқариш, мулкчиликнинг турли шаклига мансуб корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар билан ҳамжиҳатлик қилиш, қишлоқ хўжалиги, ер ва бошқа табиий ресурслардан фойдаланиш, табиатни муҳофаза қилиш, қурилиш, транспорт, йўл хўжалиги ва алоқа, аҳолига коммунал, савдо ва ижтимоий-маданий хизмат кўрсатиш, аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш, қонунийлик, ҳуқуқ-тартибот ва хавфсизликни таъминлаш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилиш соҳасида қонун ҳужжатларида ўз ваколатига берилган бошқа масалаларни ҳам ҳал этади.

4-§. Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларининг ҳуқуқий ҳолати.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари шаҳарча, қишлоқ ва овуллардаги ҳамда уларнинг таркибидаги маҳаллалардаги ва шаҳар таркибидаги маҳаллардаги фуқароларнинг йиғинидир. Бу йиғинлар кундалик фаолият юритиш учун 2,5 йил муддатга раис (оқсоқол) ва унинг маслаҳатчиларини сайлаб қўяди. Ушбу жараён 29 апрель 2004 йилда қабул қилинган “Фуқаролар йиғини раиси ва унинг маслаҳатчилари сайлови тўғрисида” ги қонун билан тартибга солинади. Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари сайлови демократизм, ошкоралик ва тенг сайлов ҳуқуқи асосида ўтказилади. Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчиларини сайлаш ҳуқуқига сайлов куни ўн саккиз ёшга тўлган фуқаролар эгадирлар.

Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчиларини сайлашда тегишли ҳудудда доимий яшовчи Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, жинси, ирқий ҳамда миллий мансублиги, тили, динга муносабати, ижтимоий келиб чиқиши, шахсий ҳамда ижтимоий мавқеи, маълумоти, машғулотининг тури ва хусусиятидан қатъи назар, тенг сайлов ҳуқуқига эгадирлар.

Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчиларини сайлашда фуқаролар йиғинининг ҳар бир иштирокчиси бир овозга эга.

Қонуннинг 9-моддасига фуқаролар йиғинлари раислари (оқсоқоллари) ва уларнинг маслаҳатчилари сайловини ташкил этиш ҳамда ўтказишда фуқаролар йиғинларига амалий ёрдам кўрсатиш учун Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, туманлар ҳамда шаҳарлар ҳудудида тегишинча фуқаролар йиғинлари раислари (оқсоқоллари) ва уларнинг маслаҳатчилари сайловини ташкил этиш ҳамда ўтказишга кўмаклашувчи Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар комиссиялари тузилади.

Фуқаролар йиғини (вакиллар йиғилиши) қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда чақирилади ва ўтказилади.

Фуқаролар вакилларининг йиғилишига ҳовлилар, уйлар, кўчалар, маҳаллалар, мавзелар ва даҳалардан уларда яшовчиларнинг умумий йиғилиши қарори билан сайланадиган намоёндалар вакил қилинадилар. Вакиллик нормасини фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш ишлари бўйича тегишли туман ёки шаҳар мувофиқлаштириш кенгаши белгилайди.

Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) вазифасига номзодлар кўрсатиш тартиби қонуннинг 14-моддасида берилган бўлиб, унга кўра фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) вазифасига номзодлар кўрсатиш тегишли ҳудудда яшовчи аҳолининг фикрини ҳисобга олган ҳолда ишчи гуруҳи томонидан амалга оширилади. Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) вазифасига кўрсатилган номзодларга доир ҳужжатлар туман ёки шаҳар ҳокими билан келишиш учун тегишли туман ёки шаҳар комиссиясига сайловдан камида ўн кун олдин топширилади. Ушбу лавозимга номзодлар, қоида тариқасида, олий маълумотли бўлиши ва сайлов куни тегишли ҳудудда доимий яшаб турган бўлиши, шунингдек ташкилотчилик қобилиятига, ҳаётий тажрибага ва аҳоли ўртасида обрў-эътиборга эга бўлиши керак.

Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчиларини сайлаш очиқ ёки яширин овоз бериш орқали амалга оширилади.

Фуқаролар йиғинида ҳозир бўлган фуқароларнинг ярмидан кўпининг овозини олган номзод фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ёки унинг маслаҳатчиси вазифасига сайланган ҳисобланади.

Ўзини-ўзи бошқариш органлари жамият ва давлат ишларини бошқаришга фуқароларни жалб этишга кўмаклашади, давлат ҳокимияти органларига, қонунларни юқори давлат органларининг ҳужжатларини, халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимларнинг қарорларини бажаришда ёрдамлашиш мақсадида фуқароларни бирлаштиради.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари юридик шахс ҳуқуқларидан фойдаланади. Конституцияда фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларини сайлаш тартиби, фаолиятини ташкил этиш, уларнинг вазифаси, ваколатлари қонун билан белгиланиши кўрсатилган. Конституциянинг шу нормасини ҳаётга тадбиқ қилиш мақсадида 1999 йил 14 апрелда «Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги қонун қабул қилинган. Бу қонунда фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларининг вазифаси, ваколатлари, фуқаролар йиғилиши (йиғини) ва раиснинг ваколатлари, уларнинг давлат ҳокимияти органлари билан муносабати асослари белгилаб қўйилган.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариши-фуқароларининг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари билан кафолатланадиган уларнинг ўз манфаатларидан ривожланишнинг тарихий хусусиятларидан шунингдек миллий ва маънавий қадриятлар ҳужжатларидан иборат.

Қорақалпоғистон Республикасида фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариши соҳасидаги муносабатлар Қорақалпоғистон Республикасининг қонун ҳужжатлари билан ҳам тартибга солинади. Фуқаролар шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар ва маҳалларда ўзини-ўзи бошқаришга доир ўз конституциявий ҳуқуқини фуқароларининг сайлов ҳуқуқлари кафолатларига мувофиқ фуқаролар йиғинлари (вакиллар йиғилиши) орқали амалга оширадилар.

Фуқаролар жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, бевосита ҳамда ўзларининг сайлаб қўйиладиган вакиллари орқали ўзини-ўзи бошқаришни амалга оширишда тенг ҳуқуқларга эгадир.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқаришга доир ҳуқуқларини чеклаш тақиқланади. Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари фаолиятнинг асосий принциплари қуйидагилардан иборат:

- Демократизм;
- ошкоралик ;
- ижтимоий адолат;

- нсонпарварлик;
- маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни ечишда мустақиллик;
- жамоатчилик асосидаги ўзаро ёрдам.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариши Ўзбекистон Республикасининг бугун ҳудудида амалга оширилади. Шаҳарчалар, қишлоқлар, овулларни тузиш, тугатиш, шуниндек уларнинг чегараларини ўзгартириш, уларга ном бериш ва уларнинг номини ўзгартириш фуқаролар ўзини-ўзи бошқаришининг тегишли органлари фикрини ҳисобга олган ҳолда қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда амалга оширилади.

Маҳаллани тузиш, қўшиб юбориш, бўлиш ва тугатиш, шуниндек унинг чегараларини белгилаш ва ўзгартириш фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органларининг ташаббусига кўра маҳаллий давлат ҳокимияти органлари томонидан амалга оширилади.

Давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органларининг шаклланиши ва ривожланиш учун зарур шарт-шароит яратадилар, уларнинг ишларига аралашушга йул қўймайдилар, фуқароларга ўзини-ўзи бошқаришга доир ҳуқуқларини амалга оширишда кўмаклашадилар. Қуйидагилар фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларидир:

- Шаҳарча, қишлоқ, овул фуқароларининг, шунингдек шаҳар, шаҳарча, қишлоқ ва овулдаги маҳалла фуқароларининг йиғини (вакиллар йиғилиши) (бундан буён матнда фуқаролар йиғини деб юритилади)

- Фуқаролар йиғинининг кенгаши Фуқаролар йиғини фаолиятининг асосий йўналишлари бўйича комиссиялар фуқаролар йиғинининг тафтиш комиссияси туман марказидан олисда жойлашган ва бориш қийин бўлган шаҳарчалар, қишлоқлар ва овулларда қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда тузиладиган маъмурий комиссия (бундан буён матнда маъмурий комиссия деб юритилади)

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари маҳаллий давлат ҳокимияти органлари тизимига кирмайди. Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш юридик шахс ҳуқуқларидан фойдаланади, белгиланган намунадаги муҳрга эга бўлади ва маҳаллий давлат ҳокимияти органларида рўйхатга олиниши керак. Фуқаролар йиғини тўғрисидаги намунавий низом Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади.

Фуқаролар йиғини органларини ва уларнинг мансабдор шахсларни сайлаш фуқароларнинг қонунда белгиланган сайлов ҳуқуқлари кафолатларини таъминлаган ҳолда, умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин еки очик овоз бериш йўли билан амалга оширилади.

Фуқаролар йиғини-фуқаролар ўзини-ўзи бошқаришининг юкори органи бўлиб, аҳоли манфаатларини ифодалаш ва унинг номидан тегишли ҳудудда амал қилувчи қарорлар қабул қилиш ҳуқуқига эгадир. Фуқаролар йиғинида ўн саккиз ёшга тўлган ҳамда шаҳарча, қишлоқ, овул ва маҳаллий ҳудудида доимий яшаётган шахслар қатнашадилар.

Шаҳарча қишлоқ, овул фуқаролар йиғини ҳамда шаҳардаги маҳалла фуқаролар йиғини тегишли равишда шаҳарча, қишлоқ овул фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органларининг ҳамда шаҳардаги маҳалла фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органларининг ваколатларига қонун ҳужжатлари билан берилган исталган масалани ўзи кўриб чиқиш учун олиш ва ҳал этиш ҳуқуқига эга.

“Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги қонуннинг 10-моддасига кўра, шаҳарча, қишлоқ овул фуқаролар йиғини ва шаҳарчадаги маҳалла фуқаролар йиғини:

- фуқаролар йиғини раисини (оқсоқолини) ва унинг маслаҳатчиларини, фуқаролар йиғини фаолиятининг асосий йўналишлари бўйича комиссияларнинг раисларини ва аъзоларини сайлайди, йилнинг ҳар чорагида уларнинг ҳисоботларини эшитади;
- фуқаролар йиғинининг тафтиш комиссиясини ҳамда қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда маъмурий комиссияни сайлайди, улар тўғрисидаги низомларни тасдиқлайди;
- белгиланган тартибда раиснинг (оқсоқолнинг) маслаҳатчилари ва фуқаролар йиғини кенгаши девонининг миқдор таркибини белгилайди, раисининг (оқсоқолнинг) тақдимномасига кўра фуқаролар йиғинининг масъул котибини тайинлайди;
- Кенгаш, тафтиш комиссияси ва маъмурий комиссия фаолиятининг асосий йўналишларини белгилайди, йилнинг ҳар чорагида уларнинг ҳисоботларини эшитади;
- фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органининг фаолият дастурини ва ҳаражатлар сметасини, ҳудудни комплекс ривожлантиришни таъминлаш, аҳоли пунктларини ободонлаштириш ва уларнинг санитария ҳолатини яхшилашга қаратилган тадбирлар режаларини тасдиқлайди;
- қонунлар ва бошқа қонун ҳужжатларининг, шунингдек ўз қарорларининг ижро этилиши устидан жамоатчилик назоратини амалга оширади;
- Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловни ўтказувчи, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига, халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов ўтказувчи участка сайлов комиссияларининг аъзолигига номзодларни тегишли округ сайлов комиссияларина тавсия этади;
- халқ депутатлари туман, шаҳар Кенгаши депутатлигига номзод кўрсатиш тўғрисида қарор қабул қилади;
- Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутатлигига халқ депутатлари вилоят Кенгашлари депутатлигига номзодлар кўрсатиш учун фуқароларнинг номзодлари бўйича ҳокимиятининг тегишли вакиллик органларига таклифлар киритади;
- тўйлар ва бошқа маросимларни ўтказиш бўйича тавсиялар беради;
- йилнинг ҳар чорагида туман, шаҳар ва вилоят ҳокимликлари раҳбарларининг фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органлари фаолияти соҳасига кирувчи масалалар юзасидан ҳисоботларини эшитади. Фуқаролар йиғимларининг ҳисоботлар тўғрисидаги баённомалари тегишли вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликларига юборилади, улар бу баённомаларнинг ҳисобини юритадилар, фуқароларнинг мурожаатлари бажарилишини назорат қиладилар;
- атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва ободонлаштириш масалалари юзасидан ўз ваколати доирасида тегишли ҳудудда жойлашган корхоналар, муассасалар, ташкилотлар раҳбарларини ҳисоботларини эшитади;
- фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органларининг ўз маблағларини шакллантиради, фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органларининг мулкига эғалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади;
- ободонлаштириш ишларини ўтказиш, умумий фойдаланишдаги жойларни таъмирлаш, шунингдек кам таъминланган оилаларнинг уйлари ва квартираларини таъмирлашда ёрдам кўрсатиш учун алоҳидан ихтиёрийлик асосида маблағ йиғиш тўғрисида қарорлар қабул қилади;
- ободонлаштириш, кўкаламзорлаштириш ва санитария-тозалаш ишлари ўтказиш учун тегишли ҳудудда жойлашган корхоналар ва ташкилотларнинг маблағларидан шартнома асосида фойдаланиш тўғрисида қарорлар қабул қилади;
- ўз ҳудудидаги ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш учун юридик ва жисмоний шахсларнинг маблағларини ихтиёрлик асосида бирлаштириш масалалари юзасидан қарорлар қабул қилади;
- пул маблағлари сарфланиши устидан назоратни ташкил этади;
- атроф муҳитни муҳофаза қилишга кўмаклашади;
- гузарлар барпо этишга доир масалаларни кўриб чиқади;
- маъмурий –ҳудудий бирликлар ва маҳаллаларнинг чегараларини ўзгартириш, маҳаллар, кўчалар, майдонлар ва бошқа объектларнинг номини ўзгартириш тўғрисида тегишли давлат органларига таклифлар киритади;

- ер участкаларини бериш (реализация қилиш) масалаларини кўриб чиқувчи туман комиссияга ўз вакилини юборади;
- қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Шаҳардаги маҳалла фуқаролар йиғини ушбу модда назарда тутилган ваколатлардан ташқари, кам таъминланган оилаларга моддий ёрдам кўрсатиш ва болали муҳтож оилаларга нафақалар тайинлаш масалаларини ҳал этади, оилаларни давлат томонидан ижтимоий қўллаб-қувватлаш мақсадлари учун қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ажратиладиган маблағлардан ўз ўрнида ва самарали фойдаланилишини таъминлайди.

Шаҳарча, қишлоқ овул фуқаролар йиғини шаҳарча, қишлоқ ва овулдаги маҳалла фуқаролар йиғинларига кўмаклашади, марказлаштирилган тарзда ажратиладиган маблағлардан қандай фойдаланилаётганлиги тўғрисидаги ҳисоботларини эшитади. Шаҳарча қишлоқ овул фуқаролар йиғини шаҳарча, қишлоқ ва овулдаги маҳалла фуқаролар йиғинларига кўмаклашади, марказлаштирилган тарзда ажратиладиган маблағлар қандай фойдаланилаётганлиги тўғрисидаги ҳисоботларини эшитади.

Шаҳарча, қишлоқ ва овулдаги маҳалла фуқаролар йиғини тегишли равишда шаҳарча, қишлоқ ва овулдаги маҳалла фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органларининг ваколатларига қонун ҳужжатлари билан берилган исталган масалани ўзи кўриб чиқиш учун олиш ва ҳал этиш ҳуқуқига эга.

Шаҳарча, қишлоқ ва овулдаги маҳалла фуқаролар йиғини:

- фуқаролар йиғинининг раисини (оқсоқолини) ва унинг маслаҳатчиларини, фуқаролар йиғини фаолиятининг раисларини ва аъзоларини сайлайди, йилнинг ҳар чорагида уларнинг ҳисоботларини эшитади;

- раиснинг (оқсоқолнинг) маслаҳатчилари ва фуқаролар йиғини кенгаши девонининг микдор таркибини белгилайди, раиснинг (оқсоқолнинг) тақдимномасига мувофиқ фуқаролар йиғинининг масъул котибини тайинлайди;

- қонунларга риоя этилиши ҳамда бошқа қонун ҳужжатлари ва ўз қарорлари, шунингдек шаҳарча, қишлоқ ва овул фуқаролар йиғинининг қарорлари ижро этилиши устидан жамоатчилик назоратини амалга оширади;

- пул маблағларининг сарфланиши устидан назоратни ташкил этади, фуқаролар йиғинининг тафтиш комиссиясини сайлайди, комиссия тўғрисидаги низомни тасдиқлайди, йилнинг ҳар чорагида унинг ҳисоботларини эшитади;

- ҳудудларни ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш бўйича тадбирлар режасини белгиланган тартибда тасдиқлайди;

- кам таъминланган оилаларга моддий ёрдам кўрсатиш ва болали муҳтож оилаларга нафақалар тайинлаш масалаларини ҳал этади, оилаларни давлат томонидан ижтимоий қўллаб-қувватлаш мақсадлари учун қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ажратиладиган маблағлардан ўз ўрнида ва самарали фойдаланилишини таъминлайди;

- қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Фуқаролар йиғининг қарорларини бажариш ва фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органларининг фуқаролар йиғинлари оралиқ давридаги жорий фаолиятини амалга ошириш учун фуқаролар йиғинининг раиси (оқсоқоли), унинг маслаҳатчилари, фуқаролар йиғини фаолиятининг асосий йўналишлари бўйича комиссияларнинг раислари ва йиғиннинг масъул котибидан иборат таркибда фуқаролар йиғинининг кенгаши тузилади. Фуқаролар йиғинининг кенгаши:

- фуқаролар йиғинини чақиради;

- фуқаролар йиғини фаолиятининг асосий йўналишлари бўйича комиссиялар ишини мувофиқлаштиради, хайрия ташкилотлари ва бошқа билан ҳамкорликдаги тадбирларни ўтказди;

- фуқаролар йиғини раисининг (оқсоқолнинг) тақдимномасига кўра фуқаролар йиғини кенгашининг девонини шакллантиради;

- Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашлари депутатларига уларнинг сайловчилар билан учрашувларини уюштиришда,

фуқароларни қабул қилишда, улар ўз сайлов участкаларида бошқа ваколатларини амалга оширишларида кўмаклашади;

- оммавий–сиёсий, маънавий–маърифий, маданий, спорт тадбирларини ва бошқа тадбирларни ўтказишда маҳаллий давлат ҳокимияти органларига кўмаклашади;

- хотин–қизларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш, уларнинг ижтимоий ҳаётдаги, оилада маънавий–ахлоқий муҳитни шакллантиришдаги, ёш авлодни тарбиялаш ишидаги мавқеини оширишга қаратилган чора–тадбирларни кўради;

- рўйхатдан ўтмаган диний ташкилотлар фаолият кўрсатишининг олдини олиш, фуқароларнинг диний эътиқод эркинлиги ҳуқуқларига риоя этилишини таъминлаш, диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўймаслик чора–тадбирларини кўради, виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилиши билан боғлиқ бўлган бошқа масалаларни кўриб чиқади;

- тарбияга оид масалалар юзасидан таълим муассасалари билан ҳамкорлик қилади;

- икки ёшга тўлмаган болалари бор ишламайдиган оналарга нафақаларни шу мақсадда ажратилган давлат бюджети маблағларидан тартибда тайинлайди ва тўлайди;

- бошқаларнинг парвариши ва ёрдамига муҳтож кекса фуқароларга шафелик (патронажлик) ёрдами шу мақсадда ажратилган давлат бюджети маблағлари ҳисобидан кўрсатилишига кўмаклашади;

- мазкур ҳудудда яшовчи фуқароларни иш билан таъминлашга, шу жумладан қасаначиликни ташкил этишга кўмаклашади;

- қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда кичик корхоналар, сартарошхоналар, пойабзал таъмирлаш ва тикиш устахоналари, халқ ҳунармандчилиги цехларини ва аҳолига маиший хизмат кўрсатувчи бошқа корхоналарини ташкил этиш ва тугатиш тўғрисида қарор қабул қилади, бу қарор кейинчалик фуқаролар йиғинида тасдиқланади;

- аҳолининг уйларини, ҳовлиларидаги биноларни, ҳовлилар ва уйлар атрофидаги ҳудудларни ободонлаштириш, кўкаламзорлаштириш, болалар ва спорт майдончаларини жиҳозлаш, йўллар, кўприклар, кўчалар, йўлаклар, коммунал тармоқларни қуриш, қайта қуриш, таъмирлаш ва яроқли сақлаш, тарих ва маданият ёдгорликларини, қабристонларни таъмирлаш ишларида ихтиёрийлик асосида қатнашишларини ташкил этади, туман, шаҳар ҳокимлиги ажратадиган моддий ва бошқа маблағларни, ўз маблағларини ана шу мақсадларга ишлатади, жамоатчилик ёрдамини (хашарларни) уюштиради, кўриклар ва танловлар ўтказади;

- ёқилғи, электр ва иссиқлик энергияси ҳамда сувдан тежамли фойдаланиш ва уларнинг беҳуда сарфланишини камайтиришга қаратилган тадбирларни ўтказади;

- деҳқон ва фермер хўжалиқларини ривожлантиришга кўмаклашади;

- тегишли ҳудуддаги ерларнинг фойдаланилиши ва муҳофаза этилиши устидан жамоатчилик назоратини амалга оширади;

- савдо ва маиший хизмат кўрсатиш корхоналарининг иши, савдо ва фуқароларга хизмат кўрсатиш маданияти қоидаларига риоя этилиши устидан назорат амалга оширилишига кўмаклашади;

- тегишли ҳудудда жамоат тартибини таъминлашда, шу жумладан фуқароларнинг келиши ва кетишини ҳисобга олишни ташкил этишда, ўсмирлар ва ёшлар ўртасида ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ишида, вояга етмаганларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга кўмаклашади;

- аҳоли пунктлари, сув таъминоти манбалари, турар жойлар, мактаблар ва бошқа таълим муассасаларининг санитария ва экология ҳолати устидан назорат амалга оширилишига кўмаклашади;

- ёнғинга қарши хавфсизлик талабларига, жониворларни сақлашга оид ветеринария қоидаларига риоя этилиши устидан назоратни амалга оширилишига кўмаклашади;

- иморатлар қуриш ҳамда ва уйлар атрофидаги ҳудудларни ораста сақлаш қоидаларига риоя этилиши устидан жамоатчилик назоратини амалга оширади;

- уй – жой фондидан фойдаланиш ва унинг асралишини таъминлашда фуқароларга кўмаклашади;

- аҳолидан солиқлар ва мажбурий тўловлар ўз вақтида тушишига кўмаклашади;

- фуқаролар уй-жойдан фойдаланиш харажатларини ва коммунал хизматлар ҳақини банк муассаси орқали ҳисоб-китоб қилиб, тўлиқ ва ўз вақтида тўлашларини коммунал хизмат кўрсатиш корхоналари билан биргаликда уюштиради ва назорат қилади. Аҳоли уй-жой коммунал хизматлар ҳақини тўлиқ тўлашини таъминлаганлиги учун фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органига ўтказиладиган маблағларни белгиланган тартибда кам таъминланган оилаларга уй жой-коммунал хизматлар ўзини-ўзи бошқариш органларининг ходимларини рағбатлантиришга, шунингдек, ободонлаштириш ишларини ўтказишга ишлатади; фуқароларни табиий офатларга қарши курашга ва уларнинг оқибатларини тугатишга жалб этади;

- аҳолини фуқаролик ҳимоясига доир тадбирларни ўтказишга жалб этади, ҳарбий хизматга мажбурийлар ва чақирилувчиларни мудофаа ишлари бўлимларига чақириладиганликларидан хабардор этишни ва чақиришни ташкил қилишга кўмаклашади, шунингдек, шаҳарчалар, қишлоқлар ва овулларда уларнинг шахсий-бирламчи ҳисобини юритади;

- жазони ижро этиш муассаларидан озод этилган шахсларни ижтимоий-меҳнатга тиклаш ва жинойатчиликнинг олдини олишга доир тадбирларни ижтимоий мослашув марказлари билан биргаликда амалга оширади;

- илгари судланган ҳамда ҳуқуқбузарликлар содир этишга мойил бошқа шахсларга тарбиявий таъсир ўтказиш учун фахрийлардан, хотин-қизлар ва ёшлар, маданият ва дин вакиллари жумласидан комиссиялар тузади.

Фуқаролар йиғинининг кенгаши қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни ҳам амалга ошириши мумкин. Фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органларининг фаолиятини мувофиқлаштириш мақсадида республика оқсоқоллар Кенгаши, шунингдек, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш ишлари бўйича вилоят, туман, шаҳар мувофиқлаштириш кенгашлари тузилиши мумкин.

Фуқаролар йиғини фуқаролар йиғинининг раиси (оқсоқоли), йиғин кенгаши томонидан заруратга қараб, лекин йилнинг ҳар чорагида камида бир марта чақирилади. Фуқаролар йиғини халқ депутатлари туман, шаҳар Кенгашининг, туман, шаҳар, ҳокимининг ёки ўн саккиз ёшга тўлган ва мазкур ҳудудда доимий яшовчи фуқароларнинг камида учдан бир қисми ташаббуси билан чақирилиши мумкин. Фуқароларнинг йиғини фуқаролар йиғинида қатнашиш ҳуқуқига эга бўлган барча аҳолининг ярмидан кўпроғи ҳозир бўлган тақдирда ваколатлидир.

Фуқаролар йиғинини олиб бориш учун раёсат сайланади. Йиғинни фуқаролар йиғинининг раиси (оқсоқоли) ёки раиснинг маслаҳатчиларидан бири олиб боради. Барча масалалар бўйича қарорлар очик ёки ёпиқ овоз бериш орқали оддий кўпчилик овоз билан қабул қилинади.

Ҳар бир йиғинда йиғин ўтказилган сана, ҳозир бўлган фуқаролар сони, кун тартиби ва қабул қилинган қарорлар кўрсатилган ҳолда баённома юртилади. Фуқаролар йиғинининг баённомаси ва қарорини фуқаролар йиғинининг раиси (оқсоқоли) ва масъул котиби имзолайдилар. Раис (оқсоқол) йўқлигида, фуқаролар йиғинининг баённомасини раиснинг маслаҳатчиларидан бири ва масъул котиб имзолайди. Фуқаролар йиғинини чақиришнинг иложи бўлмаган тақдирда, фуқаролар вакилларининг йиғилиши ўтказилади, мавзелар, даҳалардан фуқароларнинг намоёндалари вакил қилинишлари мумкин. Вакиллик нормалари тегишли халқ депутатлари Кенгаши ёки туман, шаҳар ҳокими томонидан белгиланади.

Фуқаролар вакилларининг йиғилиши унда вакилларнинг камида учдан икки қисми ҳозир бўлган тақдирда ваколатлидир ва бундай йиғилиш ушбу Қонунда фуқаролар йиғинларини ўтказиш тартибига нисбатан қўйиладиган талабларга мувофиқ ўтказилади. Фуқаролар йиғини кенгашининг мажлиси фуқаролар йиғинининг раиси (оқсоқоли) томонидан, зуруратга қараб, лекин ойида бир марта ўтказилади.

Фуқаролар йиғини кенгашининг мажлиси, агар унинг ишида кенгаш аъзоларининг камида учдан икки қисми қатнашаётган бўлса, ваколатли ҳисобланади. Қарор агар уни фуқаролар йиғини кенгашининг ҳозир бўлган аъзоларидан ярмидан кўпроғи ёқлаб овоз берган

бўлса, қабул қилинган ҳисобланади. Фуқаролар йиғини кенгашинининг қарори очиқ овоз бериш йўли билан қабул қилинади.

Фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органларининг фаолиятини ташкил этишни унинг кенгаши ҳамда фуқаролар йиғинининг раиси (оқсоқоли) амалга оширади. Раиснинг маслаҳатчилари ўртасида вазифаларни тақсимлаш фуқаролар йиғини раисининг (оқсоқолининг) тақдимномаси бўйича йиғин томонидан амалга оширилади.

Фуқаролар йиғини кенгаши ўз девонига эга бўлиши мумкин, унинг ходимлари сони йиғин томонидан белгиланади. Йиғиннинг масъул котиби ва кенгаш девони ходимлари йиғинни, кенгаш мажлисини ўтказишга доир материалларни тайёрлайдилар, йиғиннинг, кенгашнинг ва раиснинг (оқсоқолнинг) қарорлари ижрочиларга ўз вақтида етказилишини таъминлайдилар, иш юритилишни амалга оширадилар.

Фуқаролар йиғинининг раиси (оқсоқоли), масъул котиби ва кенгаш девони ходимлари фуқаролар йиғинининг маблағлари ҳисобига ҳам, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда маҳаллий бюджет маблағлари ҳисобига ҳам таъминланиши мумкин.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари томонидан кўрилган, олинган ёки қонунда белгиланган тартибда уларга берилган жамоат, ижтимоий – маиший ва бошқа мақсаддаги, шунингдек транспорт воситалари, хўжалик анжомлари ва бошқа кўчар ҳамда кўчмас мулк уларнинг мулки ҳисобланади.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ўз мулки бўлган объектларни вақтинчалик ёки доимий фойдаланиш учун юридик ва жисмоний шахсларга беришга, ижарага топширишга, белгиланган тартибда ўз тасарруфидан чиқаришга, шунингдек, қонун ҳужжатларига мувофиқ ушбу мол-мулк билан боғлиқ бошқа битимлар тузишга ҳақлидир.

Фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органлари фаолиятининг молиявий асоси ўз маблағларидан, халқ депутатлари туман ва шаҳар Кенгашлари томонидан белгиланган тартибда ажратиладиган бюджет маблағларидан, юридик ва жисмоний шахсларнинг ихтиёрий хайр-эҳсонларидан, шунингдек, қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа маблағлардан ташкил топади.

Фуқаролар ўзини бошқариш органларининг молиявий маблағлари банк муассасасидаги мустақил ҳисоб варақада сақланади ҳамда белгиланган тартибда улар томонидан мустаил фойдаланилади ва бу маблағларнинг олиб кўйилиши мумкин эмас. Фуқаролар йиғинининг кенгаши молиявий маблағлардан фойдаланилганлиги тўғрисида йилнинг ҳар чорагида фуқаролар йиғини олидида ҳисоб беради.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ўз фаолиятининг ҳисобини юритади ҳамда қонун ҳужжатларида органларига ҳисобот тақдим этади.

Фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органларининг ва улар мансабдор шахсларининг мурожаатлари давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар, уларнинг мансабдор шахслари томонидан ўз ваколатлари доирасида қонунда белгиланган муддатда кўриб чиқилиши шарт.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларини қайта ташкил этиш ва уларнинг фаолиятини тугатиш маъмурий–худудий бирликлар, шунингдек, маҳалла кўшилганда, бўлинганда, тугатилганда фуқаролар йиғинининг қарорига биноан қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолияти билан боғлиқ низолар суд томонидан ҳал этилади.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ва уларнинг мансабдор шахслари ўзини-ўзи бошқаришни амалга оширишга доир фуқароларнинг ҳуқуқларини бузган давлат органлари ва бошқа органларнинг, шунингдек, мансабдор шахсларнинг ҳаракатлари (қарорлари) устидан шикоят қилишга ҳақлидир.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларининг қарорлари, шунингдек, улар мансабдор шахсларининг ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) устидан қонунда белгиланган тартибда судга шикоят қилиш мумкин.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисидаги қонун ҳужжатлари бузилишида қонун ҳужжатлари бузилишида айбдор бўлган шахслар белгиланган тартибда жавобгар бўладилар.

13-мавзу: Суд ҳокимиятининг ташкил этилиши ва функцияларининг умумий тавсифи

1-§. Ўзбекистон Республикасида суд тизимининг конституциявий асослари

2-§. Суд ҳокимиятини ташкил этишнинг конституциявий-ҳуқуқий тамойиллари

3-§. Ўзбекистонда судьяларнинг конституциявий –ҳуқуқий мақоми

4-§. Ўзбекистонда суд –ҳуқуқ ислохатларининг ҳаётий зарурияти

1-§. Ўзбекистон Республикасида суд тизимининг конституциявий асослари

Ҳуқуқий демократик давлат - эркин фуқаролик жамиятида суд ҳокимиятининг мавқеи юксак саналади, бинобарин, адолатни таъминловчи маҳкама сифатида айнан суд эътироф этилади.

Суд ҳокимияти бу судларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари устуворлиги принципига сўзсиз риоя қилиш асосида жиноий, фуқаролик, хўжалик ишларини ва маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишларни кўриш бўйича ваколатли органдир.

Суд ҳокимияти давлат ҳокимиятининг алоҳида мустақил шаҳобчаларидан бири бўлиб, жамият ҳаётида одил судловни амалга оширишга қаратилган фаолиятни амалга оширади. Одил судлов ўз моҳиятига кўра, давлат фаолияти ҳисобланади, бунда ваколатли суд муассасаси ҳуқуқ нормалари талабларини бузиш оқибатида келиб чиқувчи низоми ҳолатларини муҳокама этиб, ҳал этади.

Мамлакатимизда суд ҳокимиятининг конституциявий ҳуқуқий мақоми, тузилиши ва фаолият юриштишнинг қонуний асоси Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва Ўзбекистон Республикасининг «Судлар тўғрисида»ги (янги таҳрирдаги 2000 йил 14 декабр) қонуни билан белгиланади.

Конституцияда мустақамлашга, «Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимияти, қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий партиялардан бошқа жамоат бирлашмаларидан мустақил ҳолда иш юритади. Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимияти тизими қуйидаги судлардан ташкил топган:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди.

2. Ўзбекистон Республикаси Олий суди.

3. Ўзбекистон Республикасининг Олий хўжалик суди.

4. Қорақолпоғистон Республикасининг Фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича судлари, фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича вилоят ва Тошкент шаҳар судлари.

5. Ҳарбий судлар.

6. Қорақолпоғистон Республикаси Хўжалик суди, вилоят ва Тошкент шаҳар хўжалик судлари.

Ўзбекистон Республикасида ишларнинг тоифаларига қараб судларнинг ихтисослашуви амалга оширилиши мумкин.

Фавқулотда судлар тузишга йўл қўйилмайди.

Қонун судларни ташкил этиш, уларни сайлаш ва тайинлаш тартибини белгилайди

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва «Судлар тўғрисида»ги қонунига мувофиқ содиқлик, мустақиллик, коллегиялик, ошкоралик ва судьялар ҳуқуқларининг тенглиги суд тизими фаолиятининг асосий принципларидир.

Суд ишлари ичида энг асосий вазифа одил судловни амалга ошириш ҳисобланади. Шунингдек, суд ҳокимиятининг ижтимоий аҳамиятга эга бўлган қуйидаги ваколатлари ҳам мавжуд:

- 1) конституциявий назорат;
- 2) давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг фаолиятлари ҳамда улар томонидан қабул қилинган қарорларининг қонунийлигини текшириш;
- 3) суд ҳукми ва қарорларининг ижросини таъминлаш;
- 4) судларга тегишли маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳолатларини кўриб, текшириб чиқиш;
- 5) суд амалиётидан келиб чиқиб, амалдаги қонунчилик масалалари бўйича тушунтириш ваколати;
- 6) судьялар таркибининг шаклланишида иштирок этиш ва унинг органларига ёрдам бериш ваколати.

Суднинг фаолияти қонун устуворлигини, ижтимоий адолатни, фуқаролар тинчлиги ва тотувлигини таъминлашга қаратилгандир .

Суд ҳокимияти фаолиятининг конституциявий қоидалари Ўзбекистон Республикасининг “Конституциявий суди тўғрисида”, “Судлар тўғрисида”, “Ҳарбий судларининг фаолиятини ташкил этиш тўғрисидаги Низом”, Жиноят кодекси, Жиноят-процессуал кодекси, Фуқаролик-процессуал кодекси, Хўжалик-процессуал, Маъмурий жавобгарлик кодекси, Меҳнат кодекси, Жиноят ижроия кодекси ва бошқаларга таянади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 108-109-моддаларида Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судининг ҳуқуқий ҳолати мустақамланган. Унга мувофиқ, Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятларнинг ҳужжатлари Конституцияга қанчалик мослигига доир ишларни кўради.

Конституциявий суд сиёсат ва ҳуқуқ соҳасидаги мутахассислар орасидан – Конституциявий суд раиси, раис ўринбосарлари ва судьялардан, шу жумладан, Қорақалпоғистон Республикаси вакилидан иборат таркибида сайланади.

Конституциявий суднинг раиси ва аъзолари депутат бўла олмайдилар. Конституциявий суднинг раиси ва аъзолари, сиёсий партиялари ва ҳаракатларнинг аъзоси бўлишлари ва бошқа ҳақ тўланадиган лавозимни эгаллашлари мумкин эмас.

Конституциявий суд судьялари дахлсизлик ҳуқуқидан фойдаланадилар. Конституциявий суд судьялари ўз фаолиятларида мустақилдирлар ва фақат Ўзбекистон Республикаси Конституциясига бўйсунадилар (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 108 – моддаси).

Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди:

- 1) Қонунларнинг ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қабул қилган бошқа ҳужжатларнинг Ўзбекистон Республикасининг Президенти фармонларининг, ҳукумат қарорларининг, давлат ҳокимияти маҳаллий органлари қарорларининг, Ўзбекистон Республикаси давлатлараро шартномаларнинг ва бошқа мажбуриятларнинг Ўзбекистон Конституциясига мослигини аниқлайди;
- 2) Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси ва қонунларини Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларига мувофиқлиги тўғрисида хулоса беради;
- 3) Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларининг нормаларига шарҳ беради.
- 4) Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари билан берилган ваколат доирасида бошқа ишларни ҳам кўриб чиқади.

Конституциявий суднинг қарорлари матбуотда эълон қилинган пайтдан бошлаб кучга кирилади. Уларга қатъий ва улар устидан шикоят қилиш мумкин эмас.

Конституциявий судни ташкил этиш ва унинг фаолиятини кўрсатиш тартиби қонун билан белгиланади (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 109-моддаси).

Ўзбекистон Республикаси Олий суди эса “Судлар тўғрисида”ги қонун асосида фаолият олиб боради.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди фуқаролик, жиноий ва маъмурий суд ишларини юритиш соҳасида суд ҳокимиятининг олий органи ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Қорақалпоғистон Республикаси Олий жиноят ва фуқаролик ишлари бўйича судлари, вилоят, шаҳар, туманлараро, туман судлари ва ҳарбий судларнинг судлов фаолияти устидан назорат олиб боради ва уларнинг ишларини умумлаштиради.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди, ишларни биринчи инстанция суди сифатида ва назорат тартибида кўради. У ўзи биринчи инстанция сифатида кўрган ишларни апелляция ёки кассация тартибида шикоят бериш (протест билдириш) ҳуқуқига эга бўлган шахсларнинг хоҳишига кўра апелляция ёки кассация тартибида кўриши мумкин. Апелляция тартибида кўрилган иш кассация тартибида кўрилмаслиги керак.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди раиси, унинг биринчи ўринбосари ва ўринбосарлари, судлов ҳайъатлари раислари, Ўзбекистон Республикаси Олий суди судьяларидан иборат бўлиб, қуйидаги таркибда иш олиб боради:

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми;

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Раёсати;

Фуқаролик ишлари бўйича судлов ҳайъати;

Жиноят ишлари бўйича судлов ҳайъати;

Ҳарбий ҳайъат.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми энг юқори судлов инстанцияси бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Олий суди судьялари ва Қорақалпоғистон Республикаси Олий судларининг раисларидан иборат таркибда иш олиб боради.

Фуқаролик ишлари бўйича туманлараро, туман (шаҳар) суди раис ва судьялардан иборат бўлади. Жиноят ишлари бўйича туман (шаҳар) суди раис, судьялар ва халқ маслаҳатчиларидан иборат бўлади. Жиноят ишлари бўйича туман (шаҳар) суди таркибида маъмурий ишлар бўйича судьялар ҳам фаолият олиб боради.

Ҳарбий судлар тизими «Судлар тўғрисида»ги қонунда белгилаб берилган ва қонуннинг 39-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий судлари тизими Ўзбекистон Республикаси Олий суди Ҳарбий ҳайъати, Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий суди, округ ва ҳудудий ҳарбий судлардан иборат.

Ҳарбий судлар тизимида асосий бўғин округ ва ҳудудий Ҳарбий судлар ҳисобланади, улар фақат биргина функцияда, биринчи инстанция бўйича ўз ваколат доирасида ишларни кўриб чиқиш ҳуқуқига эгадир. Вилоят суди мақомига тенглаштирилган Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий суди ҳарбий судлар тизимида ўрта бўғин ҳисобланади.

Ҳарбий суд тизимида энг юқори суд инстанцияси Ўзбекистон Республикаси Олий суди бўлиб, унинг таркибига ҳарбий ҳайъат киради.

Ҳарбий судлар Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлигининг, Миллий хавфсизлик хизматининг, Фавқулодда вазиятлар вазирлигининг, Ички ишлар вазирлиги қўшинларининг ва қонун ҳужжатларига мувофиқ ташкил этиладиган бошқа ҳарбий тузилмаларнинг, шунингдек, ўқув йиғинларида бўлган вақтда ҳарбий хизматга мажбурлар ва ҳарбий хизматчилар томонидан содир этилган жиноятлар тўғрисидаги ишларни; ҳарбий қисмлар, қўшилмалар ва бирлашмалар, ҳарбий бошқарув органларининг қўмондонлигига нисбатан ҳарбий хизматчиларнинг даъволари бўйича фуқаролик ишларини ва ҳарбий бошқарув органлари ҳамда ҳарбий мансабдор шахсларнинг, ҳарбий хизматчиларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузувчи хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан шикоятларни;

алоҳида ҳолатларга кўра умумий юристдикция судлари фаолият кўрсатмаётган жойларда ҳамма фуқаролик ва жиноят ишларини; давлат сирлари тааллуқли ишларини кўради.

Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигига эришгач, иқтисодиёт ва хўжалик соҳасида юзага келадиган муаммоларни ҳал этиш учун хўжалик судлари жорий этилди. Хўжалик судлари “Судлар тўғрисида”ги қонун асосида фаолият олиб боради.

Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди хўжалик суд ишларини юритиш соҳасида суд ҳокимиятининг олий органидир.

Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Қорақалпоғистон Республикаси хўжалик судининг, вилоятлар ва Тошкент шаҳар хўжалик судларининг судлов фаолияти устидан назорат олиб бориш ҳуқуқига эга. Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди ишларни биринчи инстанция суди сифатида, кассация тартибида ва назорат тартибида кўради.

Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленумининг тушунтиришлари хўжалик судлари томонидан бажарилишини назорат қилади, қуйи хўжалик судлари фаолиятини текширади, хўжалик судларининг ишини ташкил этиш ижобий тажрибасини ўрганади, умумлаштиради ва оммалаштиради. Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди раис, унинг биринчи ўринбосари, ўринбосарлари, судлов хайъатларининг раислари, Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди судьяларидан иборат бўлиб, қуйидаги таркибда иш олиб боради:

Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленуми;

Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Раёсати;

Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқадиган низоларни ҳал этиш бўйича судлов хайъати;

Маъмурий ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларни ҳал этиш бўйича судлов хайъати.

Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленуми Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди судьялари ва Қорақалпоғистон Республикаси хўжалик суди раисидан иборат таркибда иш олиб боради.

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида ўз судлов тизими шаклланди, ҳуқуқий асослар яратилди. Тажриба шуни кўрсатдики, мазкур тизим одил судлов манфаатларига тўла жавоб беради, фуқаролар ҳуқуқи ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишда ишончли кафолат бўлиб ҳисобланади.

2- §. Суд ҳокимиятини ташкил этишнинг конституциявий-ҳуқуқий тамойиллари

Президентимиз И.А.Каримов ўзининг “Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда” асарида: “...Суд тизимини ислоҳ қилиш, аввало, ҳукм чиқарувчи судьяларнинг чинакам мустақиллигини таъминлашга қаратилиши керак. Фақат шундай қилганда, ҳозир судни жазоловчи орган деб биладиган одам судга ўз ҳуқуқлари ва эркинликларини, манфаатларини ҳимоя қилиш лозим бўлган орган сифатида мурожаат қиладиган бўлади. Ана шундагина суд ҳокимиятнинг ҳақиқий мустақил тармоғига айланади”³⁹, деб таъкидлаш бежиз эмас.

Суд ҳокимияти бошқа ҳокимият тармоқларидан ҳоли равишда фақат Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига амал қилиш ва бир қатор принципларига риоя этиш зарур бўлади.

Қонунийлик одил судловнинг асосий тамойилларидан биридир “Давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар”.

³⁹ И. А. Каримов. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т. Ўзбекистон. 1999. 29-30 бетлар.

Қонунийлик деганда барча давлат ва нодавлат органлари ҳамда ташкилотлари, мансабдор шахслар ва фуқароларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, қонунлар ва уларга мувофиқ келадиган бошқа меъёрий ҳужжатлар талабларига оғишмай амал қилиш ва ижро этиш тушунилади.

Бундай тамойил одил судлов учун давлат фаолиятининг ушбу тури, юқорида уни таърифлашда қайд қилинганидек, қонун талабларига риоя этган ҳолда ва унда белгиланган фуқаролик ва жиноят ишларини кўриб чиқиш таркибига оғишмай амала қилиш билан чамбарчас боғлиқлиги сабабли алоҳида аҳамият касб этади. Қонунга риоя қилинмайдиган жойда одил судлов ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Бу кўпроқ зўравонлик бўлади, бундай «одил судлов» ўзининг ижтимоий функциясини бажаришга қодир эмас.

Судьяларнинг мустақиллиги ва уларнинг фақат қонунга бўйсунishi Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 112-моддасида берилган бўлиб, унга кўра «Судьялар мустақилдирлар, фақат қонунга бўйсундилар. Судьяларнинг одил судловни амалга ошириш борасидаги фаолиятига бирон-бир тарзда аралашishга йўл қўйилмайди ва бундай аралашish қонунга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлади». Шу билан бирга «Ҳар бир киши ўзининг ҳуқуқлари ва бурчларини ҳамда унга қўйилган жиноий айбнинг асослигини белгилаш учун тўлиқ тенг ҳуқуқлилиқ асосида ўз ишининг мустақил ва ҳолис суд томонидан ошкора тарзда ва адолатлилиқнинг ҳамма талабларига риоя қилгани ҳамда кўриб чиқилиши ҳуқуқига эгадир. Судлар мустақиллиги тамойилининг моҳияти суднинг ташқаридан аралашувисиз, қандайдир тазйиксиз ёки бошқача таъсир кўрсатишсиз, қонун талабларига қатъий риоя қилган ҳолда масъул қарорлар қабул қилиш учун реал имконият берадиган шароитларни таъминлашга интилишдан иборат.

Суднинг мустақиллиги асосан иккита асосий элемент йиғиндисидан ташкил топади: бу суд ҳокимияти ва судьяларнинг ўзларининг ташкилий (институционал) ва функционал мустақиллиқдир.

Суд ҳокимияти ташкилий мустақиллигининг моҳияти судлар ҳокимиятининг қонун чиқарувчи ва ижро этувчи тармоқларига бўйсунмаслиги ва ҳолис ҳамда мустақил бўлиш лозимлиги ҳақидаги ғоядан иборат. Қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият органлари ҳокимиятнинг ваколатларига кирадиган қарорларни қабул қилиш мумкин эмас. Бундан ташқари, судлар фаолиятининг молиялаштириши фақат қонун чиқарувчи ҳокимият тасдиқлайдиган давлат бюджетидан ажратиладиган маблағлар ҳисобидан марказлаштирилган тартибда амалга оширилади. Уларнинг моддий – техника таъминоти ва фаолият кўрсатиши учун зарур бўлган воситаларга доир ишларнинг ташкил этилиши «Судлар тўғрисида»ги қонуннинг 11-моддасига мувофиқ, махсус ваколатли орган томонидан бажарилади.

Судларнинг функционал мустақиллиги судьяларнинг ишларни ҳал этишда фақат Конституцияга ва қонунга бўйсинишини назарда тутати. Одил судловни амалга оширишнинг процессуал кодексларга биноан белгиланадиган қоидалари судьяларнинг ишларини қимларнингдир фикрлари, талабларидан ҳоли бўлган ҳолда кўриб чиқиш ва ҳал этиши, шу жумладан судьялар маслаҳатида ўзининг ишига доир фикр мулоҳазаларни баён қилишни таъминлаши лозим. Жумладан, суд фақат ушбу ишга дахлдор суд таркибига кирадиган судьялар иштирокида маслаҳат хонасида иш юзасидан қарор чиқаради. Бошқа шахсларнинг қатнанашишига эса йўл қўйилмайди.

Судьялар ҳам, шунингдек, маслаҳат пайтида билдирилган мулоҳазаларни ошкор қилишлари мумкин эмас.

Одил судловни амалга оширишга доир фаолиятига ҳар қандай аралашуви, қонун жиноий жавобгарликка тортилишигача бўлган даражада таъқиб этади (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 112-моддасидан).

«Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъий назар қонун олдида тенгдирлар».

Қонун олдида тенглик – бу қонунларда мустаҳкамланган қоидаларнинг ҳамма фуқароларга нисбатан бир хилдаги қўлланилишидир. Бунда нафақат ҳуқуқларнинг берилиши балки, уларни амалга оширилишини тартибга соладиган қонунларга мувофиқ жавобгарлик қўлланилиши ҳам назарда тутилади. Ҳуқуқлардан фойдаланиш имконияти реал бўлиши учун қонун ҳар хил сабабларга кўра ўз ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қила олмайдиган шахсларга қўшимча қафолатлар белгилайди (войга етмаганлар, жисмоний нуқсонли ёки руҳий касаллар ва ҳ.к.).

Суд олдида тенглик тушунчаси қонун олдида тенглик тушушнчасидан жиддий фарқ қилмайди. У суд олдида у ёки бу тарзда турган барча фуқароларга тенг процессуал ҳуқуқлар берилишини ва тегишли мажбуриятлар юкланишини англатади.

Ҳолис суд олдида ҳамманинг тенглиги ҳуқуқ ҳақидаги низо иштирокчиларнинг тенг ҳуқуқлилиги, расман тенглигини англатади. Суд олдида мулкӣ аҳволи, лавозими ва шулардан қатъий назар, ҳамма расмий равишда тенгдир. Жумладан, ҳуқуқларнинг фақат суд қарори асосида четланишига йўл қўйилиши ҳам шу билан изоҳланади.

Ҳамманинг қонун олдида тенглиги тамойили нафақат Ўзбекистон фуқароларига, шу билан бирга, ажнабий шахсларга ва фуқаролиги бўлмаган шахсларга ҳам тегишлидир. Қонун талабларига кўра, давлатнинг бир қатор мансабдор шахслари, судьялар, депутатлар, прокурорлар учун уларни жавобгарликка тортишнинг алоҳида қоидалари белгиланган.

Фуқароларнинг суд ҳимоясида бўлиш ҳуқуқининг таъминланиши тамойили Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 44-моддасида ўз аксини топган бўлиб, унга кўра “Ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний ҳатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи қафолатланади”.

Фуқароларнинг суд ҳимоясида бўлиши ҳуқуқи, шунингдек, “Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида”ги халқаро Пактнинг 14-моддасида, “Инсон ҳуқуқлари ва сиёсий эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Европа Конвенциясининг 6-моддаси биринчи қисмида мустаҳкамлаган.

Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 30 августдаги “Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган ҳатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судда шикоят қилиш тўғрисида»ги қонунда аниқлаштирилган. Ҳуқуқ ва эркинликларни судда ҳимоя қилиш ҳар бир кишига қафолатланади. Ушбу ҳуқуқ ўз манфаатларини шахсан, адвокат ёки қонуний вакили орқали ҳимоя қилиш мумкин бўлган жисмоний шахсга тегишлидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг олтинчи сессиясида қилган маърузасида шундай деб таъкидлади: «Бугун бизнинг ҳуқуқий доктринамиз мутлақо янгича, демократик тамойилларига асосланган. У энг аввало, Ўзбекистон Конституцияси талабларига кўра инсон ҳуқуқларининг устуворлигини таъминлайди. Инсон ҳимоянинг бош субъекти бўлиб, унинг ҳаёти ва соғлиғига суиқасд қилиш оғир жиноят ҳисобланади”.

Суд ҳимоясида бўлиш ҳуқуқи юридик ёрдам олиш ҳуқуқи билан чамбарчас боғлиқдир, чунки қонунларни, уларни қўллаш амалиётини, судларда ишларни юритиш тажрибасини билмасдан туриб, суд ҳимоясида бўлиш имкониятларини самарали амалга ошириш мумкин эмас. Юридик касбларни эгаллаган кишилар бундай хусусиятларга эга бўлади. Шунинг учун ҳам, улар судда ўзини ҳимоя қилишга муҳтож кишиларга ёрдам бериши керак.

Қонуннинг бузилишида олиб келган барча ҳатти-ҳаракат, қарорлар ёки ваколатларнинг ошириб юборилиши ёхуд кимнингдир ҳуқуқларини паймол қилиш каби ҳоллар устида судга шикоят билан мурожаат қилиш мумкин. Бундан ташқари, нафақат Конституциявий, шу билан бирга бошқа барча ҳуқуқлар ва эркинликлар ҳам суд ҳимоясида бўлади. Нафақат Конституция қафолатлаб қўйган, шу билан бирга қонун ёки шартномада белгиланган ҳуқуқларнинг ҳимояси масаласида ҳам судга мурожаат қилиш мумкин. Бузилган ҳуқуқнинг хусусиятига қараб, уларни ҳимоя қилиш тегишлича

Конституциявий фуқаролик, маъмурий, жиноят ва хўжалик суд ишларини юритиш тартибда амалга оширилиши мумкин.

Айбсизлик презумцияси тамойили. “Жиноят содир этганликда айбланаётган ҳар бир шахснинг иши судда қонуний тартибда ошкора кўриб чиқиб, унинг айби аниқламагунча, у айбдор ҳисобланмайди. Судда айбланаётган шахсга ўзини ҳимоя қилиш учун барча шароитлар таъминлаб берилади”. “Жиноят содир этишда айбланаётган ҳар бир киши унинг айбдорлиги унга ўзини ҳимоя қилиш учун барча имкониятлар таъминланадиган судда ошкора кўриб чиқиш йўли билан қонуний тартибда белгиланмагунигача айбдор эмас деб ҳисобланиши ҳуқуқига эга” дир.

Ушбу тамойил фақат ишларни жиноят судида кўриб чиқиш асосида амал қилади, айбсизлик презумцияси инсон ҳуқуқлари соҳасидаги нуфузли халқаро ҳужжатлар: инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси (11-модда). Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт (14-модда). Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Европа Конвенцияси (6-модда 2-қисм) қоидаларига мувофиқ келади. Одил судловни амалга оширишнинг ушбу Конституциявий тамойили айбланувчининг нафақат жиноят процессидаги шу билан бирга, у субъект сифатида қатнашадиган барча ижтимоий муносабатларидаги ҳуқуқий мақомини белгилайди. Ҳатто, айбланувчи ҳибсда сақланаётган бўлса, суд ҳукми қонуний кучга киргунга қадар унинг меҳнатга оид, оммавий ва бошқа ҳуқуқлари ҳамда эркинликлари сақланиб қолади.

Умуман олганда, ушбу Конституциявий меъёр бевосита амал қиладиган меъёр бўлиб, суднинг қонуни кучга кирган айблов ҳукми бўлмаган тақдирда ҳар қандай шахс билан айбдор билан муомала қилгандек муомалада бўлишини таъқиқлайди. Бироқ ушбу айбланувчи (гумон қилинувчи) жиноят содир қилганлиги тўғрисида асосли гумон мавжуд бўлганида, бундай шахснинг айрим ҳуқуқлари (масалан, эркин юриш, ёзишмалар, почта ва телеграф, хабарномаларини олиш ва юбориш ҳуқуқлари) қонунда назарда тутилган тартибда чекланиши мумкин. Қонуний кучга кирган оқлов ҳукми айбсизлик презумцияси тамойилига мувофиқлигининг айбсиз, деб эълон қилинишини билдиради.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 113-моддасига кўра, барча судларда ишлар очиқ кўрилади. Ишларни очиқ мажлисда тинглашга қонунда белгиланган ҳоллардагина йўл қўйилади. “Ҳар бир киши ҳар қандай жиноий айбловни, унга қўйилаётган жиноий айбловни кўриб чиқишда ёки қандайдир фуқаролик жараёнида унинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини белгилашда ишнинг қонун асосида ташкил этилган ваколатли, мустақил ва ҳолиси суд томонидан адолатли ва ошкора тартибда кўриб чиқиш ҳуқуқига эга” дир.

“Судлар тўғрисида”ги қонуннинг 7-моддаси судлов ишларини юритишнинг ошкоралик тамойилини назарда тутди. Ушбу модда мазмунида шундай хулоса келиб чиқадики, «ошкоралик» тамойили «судда ишларнинг очиқ кўриши» атамасининг синоними сифатида ишлатилади. Бу тамойил, шунингдек ФПКнинг 10-моддаси, ХПКнинг 8-моддаси ва ЖПКнинг 19-моддаси билан ҳам тартибга солинади.

Унинг моҳияти шундан иборатки, у ёки бу суд иши бўйича процесс иштирокчиси бўлмаган фуқароларнинг ҳам ишининг кўриб чиқишида, суд муҳокамаси пайтида иштирок этиш имконияти таъминланади. Бу суд фаолиятининг яхшиланишига кўмаклашади, уни вужудга келтирадиган масалаларнинг ҳал этилишига кўпроқ маъсулият билан ёндашишга мажбур қилади, фуқароларни қонунийликни мустаҳкамлаш руҳида тарбиялашга таъсир кўрсатади, теварак атрофдагилар учун профилактик аҳамият касб этади ва шу тариқа, жамоатчиликнинг одил судлов устидан назорат юритишнинг ўзига хос шакли ҳисобланади.

Суд ишларини юритиш тили тамойили. 1966 йилги Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг 14-моддаси 3-қисмига кўра, “Ҳар бир киши унга қўйилган ҳар қандай жиноий айбловнинг кўриб чиқилишида, агар у суд жараёнида қўлланилаётган тилни тушунмаса ёки бу тилда сўзламаса, бепул таржимон хизматидан фойдаланиш ҳуқуқига эгадир”.

“Ўзбекистон Республикасида суд ишларини юритиш ўзбек тилида, қорақалпоқ тилида ёки муайян жойидаги кўпчилик аҳоли сўзлашадиган тилда олиб борилади. Суд ишларини олиб бораётган тилни билмайдиган судда қатнашуви шахсларнинг таржимон орқали иш материаллари билан тўла танишиши ва суд ишларида иштирок этиш ҳуқуқи ҳамда судда она тилида сўзлаш ҳуқуқи таъминланади”.

Суд ишлари юритилаётган тилни билмайдиган шахсларга таржимон хизматидан фойдаланиш имконияти кафолатланади. Таржимон эса ўз навбатида, ишнинг кўриб чиқилишида ўз вазифаларини аниқ ва тўлиқ амалга оширишга мажбур. Бундай мажбуриятнинг бажарилмаслиги жиноий жавобгарликка тортишга ҳам сабаб бўлиши мумкин. Таржимоннинг айбланувчига (гумон қилинувчи, судланувчига) кўрсатиладиган хизматлари ҳар доим ҳам бепул бўлади.

Ҳуқуқий муҳофаза қилиш органларининг мансабдор шахслари процесс иштирокчиларига уларнинг ҳуқуқларини ва жумладан, таржимон хизматларидан фойдаланиш ўзининг она тилида сўзлаш, баён этиш ҳуқуқи борлигини тушунтиришлари шарт. Тергов ва суд ҳужжатлари ҳам бундай шахсларга улар тушунадиган тилга таржима қилинган ҳолда топширилади. Бундан ташқари суд ишлари юритилаётган тилни билмайдиган шахсга дастлабки терговда ва ишнинг судда кўриб чиқилишида мажбурий тартибда ҳимоячининг иштирок этиши таъминланади.

Гумон қилинувчи, айбланувчи ва судланувчининг ҳимояланиш ҳуқуқи билан таъминланиши тамойили: “Айбланувчи ҳимояланиш ҳуқуқи билан таъминланади. Тергов ва суд ишини юритишнинг ҳар қандай босқичида малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқи кафолатланади. Фуқароларга, корхона, муассаса ва ташкилотларга юридик ёрдам бериш учун адвокатура фаолият кўрсатади. Адвокатуранинг ташкил этиш ва унинг иш тартиби қонун билан белгиланади”.

Ҳар бир киши унга қўйилаётган ҳар қандай жиноий айбловни кўриб чиқишда ўзи танлаган ҳимоячи иштирокида судланиш ва ўзини шахсан ёки ўзи танлаган ҳимоячи орқали ҳимоя қилиш, мабодо у ҳимоячига эга бўлмаса, у бундай ҳуқуққа эга эканлиги ҳақида хабардор қилиниши ва одил судлов манфаатлари талаб қилган ҳолларда унинг учун ҳимоячи хизматларига пул тўлаш имконияти бўлмаганида ҳар қандай ҳолда бепул тартибда тайинланган ҳимоячига эга бўлиш ҳуқуқига эгадир.

Бу тамойил Конституциянинг 116-моддасидан ташқари «Судлар тўғрисида»ги қонуннинг 10-моддаси ва ЖПКнинг 20-моддасида ҳам мустақамлаб қўйилган. Ушбу меъёрлар жиноий жавобгарликка тортилаётган шахсларда ҳимояланиш ҳуқуқи борлигини нафақат эълон қилади, балки айни бир вақтда, бу ҳуқуқнинг кафолатланганлигини ҳам алоҳида таъкидлайди. Ўзбекистон Республикасида Судлар ушбу тамойилларга асосланган ҳолда иш юритиб қонунга итоаткорлик руҳида фаолият кўрсатадилар.

3-§. Ўзбекистонда судьяларнинг конституциявий –ҳуқуқий мақоми

Судьяларнинг ҳуқуқий ҳолати, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, сайланиш тартиби, тайинланиши ва лавозимини эгаллаши, улар мустақиллигининг кафолатлари, шунингдек уларнинг моддий ва ижтимоий таъминоти Конституцияси ва “Судлар тўғрисида”ги қонун нормаларида белгилаб қўйилган. Ўзбекистон Республикаси “Судлар тўғрисида” ги қонуннинг 61-моддасига кўра, судьялар олдига бир қанча талаблар қўйилади. Буларга:

Ўттиз ёшдан кичик бўлмаган, олий юридик маълумотга, юридик ихтисос бўйича камида беш йиллик меҳнат стажига эга бўлган ҳамда малака имтиҳонини топширган Ўзбекистон Республикаси фуқароси туманлараро, туман (шаҳар) суди, хўжалик суди судьяси бўлиши мумкин. Олий юридик маълумотга ҳамда юридик ихтисос бўйича камида беш йиллик, шу жумладан, қоида тариқасида, судья бўлиб камида икки йиллик меҳнат стажига эга бўлган ва малака имтиҳонини топширган Ўзбекистон Республикаси фуқароси

Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди, вилоят суди, Тошкент шаҳар суди, Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий суди судьяси бўлиши мумкин.

Олий юридик маълумотга ҳамда юридик ихтисос бўйича камида етти йиллик, шу жумладан, қоида тариқасида, судья бўлиб камида беш йиллик меҳнат стажига эга бўлган ва малака имтиҳонини топширган Ўзбекистон Республикаси фуқароси Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Олий хўжалик суди судьяси бўлиши мумкин. Ҳақиқий ҳарбий хизматни ўтаётган, офицерлар таркибига кирувчи ҳарбий унвонга эга бўлган Ўзбекистон Республикаси фуқароси ҳарбий суд судьяси бўлиши мумкин.

Йигирма беш ёшдан кичик бўлмаган, фуқароларнинг яшаш ёки иш жойидаги йиғилишларида очиқ овоз бериш йўли билан икки ярим йил муддатга сайланган Ўзбекистон Республикаси фуқароси халқ маслаҳатчиси бўлиб, судларда иштирок этишлари мумкин.

Ҳақиқий ҳарбий хизматни ўтаётган, сайлов кунидан ўн саккиз ёшга тўлган, ҳарбий қисмлар ҳарбий хизматчиларининг йиғилишларида очиқ овоз бериш йўли билан бир ярим йил муддатга сайланган Ўзбекистон Республикаси фуқароси ҳарбий суд халқ маслаҳатчиси бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди ва Олий хўжалик суди судьялари Ўзбекистон Республикаси Президенти тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати томонидан сайланади.

Қорақалпоғистон Республикаси судьялари Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси Раисининг Ўзбекистон Республикаси Президенти билан келишилган тақдимномасига биноан Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси томонидан сайланади ёки тайинланади.

Вилоят судлари, Тошкент шаҳар судлари, туманлараро, туман (шаҳар) судлари судьялари Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Судьяларни танлаш ва лавозимларга тавсия этиш бўйича олий малака комиссиясининг тақдимномасига биноан, хўжалик судлари судьялари эса Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди раисининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланади.

Ҳарбий судлар судьялари Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Судьяларни танлаш ва лавозимларга тавсия этиш бўйича олий малака комиссиясининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланади.

Судьялар беш йил муддатга сайланади ёки тайинланади.

Конституция ва қонун судьяларга асосий талаблардан ташқари, қатор қўшимча талаблар ҳам ўрнатилганлигини таъкидлаш лозим:

- судьялар ҳокимият вакиллик органларининг депутатлари бўлиши мумкин эмас;
- судьялар сиёсий партиялар ва ҳаракатларнинг аъзоси бўлиши мумкин эмас;
- судьялар илмий, педагогик ва ижодий фаолиятдан ташқари ҳақ тўланадиган бошқа бирон-бир фаолият турлари билан шуғулланиши мумкин эмас;

Ўзбекистон Республикаси “Судлар тўғрисида”ги қонуннинг 65-моддасига кўра судьялар қуйидаги ҳуқуқлардан фойдаланадилар:

- мансабдор шахслар ва фуқаролардан одил судловни амалга ошириш билан боғлиқ бўлган ўз фармойишларининг бажарилишини талаб қилиш;
- мансабдор ва бошқа шахслардан одил судловни амалга ошириш учун зарур бўлган ахборот олиш;
- уюшмаларга бирлашиш ҳуқуқига эга.
- Судьялар қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ҳуқуқларга ҳам эга бўлиши мумкин.

Судьялар фуқаролик, хўжалик ва жиноят ишларини, маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишларни кўриш чоғида Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ва бошқа қонунларига сўзсиз риоя қилишлари, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, шаъни, қадр-қиммати ва мол-мулки, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг

ҳуқуқлари ҳамда қонун билан кўриқланадиган манфаатлари ҳимоя қилинишини таъминлашлари, беғараз ва адолатли бўлишлари шарт.

Судьялар судьяларнинг маслаҳат сирини ҳамда ёпиқ суд мажлислари ўтказиш чоғида олинган маълумотларни ошкор қилишга ҳақли эмас. Судьялар давлат ҳокимияти вакиллик органларининг депутатлари бўлиши мумкин эмас.

“Судлар тўғрисида”ги қонуннинг 70-моддасига кўра, судьялар ўз фаолиятларида дахлсизлик ҳуқуқларидан фойдаланадилар.

Судьянинг шахси дахлсиз. Судьянинг дахлсизлиги унинг турар жойига, хизмат хонасига, фойдаланадиган транспорти ва алоқа воситаларига, хат-хабарларига, унга тегишли ашёлар ва ҳужжатларга тааллуқдир.

Судьяларнинг шахсий ҳавфсизлигини таъминлаш мақсадларида уларга тегишинча Ўзбекистон Республикаси Олий суди раиси, Олий хўжалик суди раиси, адлия вазири томонидан белгиланадиган рўйхат бўйича ўқотар қурол берилади. Зарур ҳолларда тегишли суд раисининг қарорига биноан ички ишлар органи судья ва унинг оиласи учун қуролли соқчилар ажратади.

Судьяга нисбатан жиноят иши фақат Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан кўзғатилиши мумкин.

Судья тегишинча Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг ёки Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленумининг розилигисиз жиноий жавобгарликка тортилиши, ҳибсга олиниши мумкин эмас.

Судья судьяларнинг тегишли малака ҳайъатининг розилигисиз маъмурий жавобгарликка тортилиши мумкин эмас.

Судьянинг турар жойига ёки хизмат хонасига, фойдаланадиган транспортга кириш, уларни кўздан кечириш, уларда тинтув ўтказиш ёки улардан ашёни олиш, телефондаги сўзлашувларини эшитиш, судьяни шахсан кўздан кечириш ва уни шахсий тинтув қилиш, шунингдек унинг хат-хабарларини, унга тегишли ашёлар ва ҳужжатларни кўздан кечириш, олиб қўйиш ёки олишга фақат Қорақалпоғистон Республикаси прокурорининг, вилоят, Тошкент шаҳар прокурорининг, Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий прокурорининг рухсати ёки суднинг қарори билан йўл қўйилади.

4-§. Ўзбекистонда суд –ҳуқуқ ислохотларининг ҳаётий зарурияти

Мамлакатимизда барса соҳаларда ўтказилаётган ислохотларнинг ўзига хос хусусияти, бу уларнинг босқичма-босқичлигида намоён бўлади, чунки ҳар бир босқичда аниқ чораларнинг амалга оширилиши ижтимоий, моддий ва ташкилий шарт-шароитларнинг мавжудлигига боғлиқдир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг судларни ихтисослаштиришни назарда тутувчи 2000 йил 14 августдаги "Ўзбекистон Республикаси суд тизимини такомиллаштириш тўғрисида" ги Фармони судларнинг мутлақо янгидан тузилишига асос солди.

Мазкур Фармон суддаги ишларнинг адолатли ва ўз вақтида кўриб чиқилишини таъминлаш, фуқароларнинг сиёсий, ижтимоий ҳуқуқ ва эркинликларини қонун билан кўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш кафолатларини кучайтирди. Шунинг учун фуқароларнинг судларга бўлган ишончлари ортиб, бузилган ҳуқуқларини тиклаш юзасидан судга мурожаатлари кўпаймоқда. Судьяликка номзодларни танлаш ва лавозимларга тавсия этиш масаласи ижро ҳокимияти аралашувидан бутунлай холи қилинди. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2001 йил 24 сентябрдаги Фармони билан "Судьяларни танлаш ва лавозимларга тавсия этиш бўйича олий малака комиссияси" нинг янги таҳрирдаги низоми қабул қилиниши алоҳида аҳамиятга эга бўлди.

Суд-ҳуқуқ тизимидаги ислохотлар фуқаролар турмуш тарзига тўлиқ кириб келаётганлиги кундан кунга яққол сезилиб бормоқда. Президентимиз томонидан жазо

амалиётини либераллаштириш масаласи кун тартибига кўйилгач, ижтимоий хавфи унча катта бўлмаган жиноят содир қилган шахсларга озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазо турларини қўллаш, иқтисодий соҳада жиноят содир этган шахсларга нисбатан жазо тайинлашда идтисодий таъсир чораларидан фойдаланиш, бир сўз билан айтганда, жиноят содир этган шахсни жамиятдан ажратмаган ҳолда тарбиялаш жиноятчиликнинг олдини олишда самаралироқ усул эканлиги қонунлаштирилди. Юртбошимиз суд-ҳуқуқ тизимидаги ислохотларни янада чуқурлаштиришни талаб қилиш билан бирга судланувчиларга оғир жазо тайинланиш амалиётини қаттиқ қораладилар. Ҳақиқатан ҳам жазо тайинлашдан мақсад жиноят содир этган шахсга азоб бериш эмас, балки уни қайта тарбиялашдир.

Иқтисодий жиноятларни содир қилган ва жиноят оқибатида келтирилган зарарни қоплаган кўплаб маҳкумлар қамоқ жойларидан озод этилди. Статистик маълумотлардан кўринишича, мазкур қонун амалга киритилганидан буён бир йил давомида жиноят оқибатида етказилган 2.514.335.000 сўмлик моддий зарар қопланганлиги туфайли 2026 шахсга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазолар тайинланган.

Демократик ва адолатли фуқаролик жамияти куришнинг асоси айнан суд-ҳуқуқ соҳасидаги ижобий ўзгаришларга боғлиқ эканлигини Юртбошимиз кўп бора таъкидлаган. Хусусан, иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг тўққизинчи сессиясида сўзлаган нутқида ҳам мамлакатимизда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишларидан бири сифатида "Суд-ҳуқуқ соҳасини ислоҳ қилиш бўйича бошланган ишларни изчил давом эттириш" зарурлигини алоҳида уқтириб ўтдилар.

Дарвоқе, давлатимиз раҳбари ўз маърузасида таъкидлаганидек: "Бу соҳадаги энг муқим вазифа суд-ҳуқуқ идораларининг мустақиллиги ва таъсирчан фаолиятини сўзда эмас, амалда таъминлаш бўлмоғи зарур. Судлар том маънода мустақил бўлган ҳолдагина қонунларнинг қатъий ижроси, уларнинг ҳақиқий устуворлиги сўзсиз таъминланади. қаерда суд мустақил бўлмас экан, шу ерда қонун талаблари ва адолат бузилиши муқаррар"

Баъзи процессуалчи олимлар фикрича, суд ҳокимияти «қонунга бўйсундирилган ва суд ишларини юритиш тартибида қонунни қўллашга даъват этилган органлар тизимини ташкил қилади». Суд ҳокимиятини таърифлашга доир бошқача ёндашув уни суд ишларини кўриб чиқиш билан борлиқ фаолият сифатида тушунишдан иборатдир. Ҳар иккала концепция тарафдорлари томонидан такдим этилган суд ҳокимияти тушунчасида узвий бирликни ташкил этадиган иккита асосий жиҳат ажратиб кўрсатилади.

Суд ҳокимиятини амалга ошириш тартиб-қоидаларининг бир неча кўринишлари қарор топганки, уларга суд ишларини юритишнинг конституциявий, фуқаролик, хўжалик, жиноий ва маъмурий турлари киради. Бундай суд ишларини юритиш махсус қонун ҳужжати билан тартибга солинади.

Фуқароларнинг қонуний ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш судларнинг ва ҳуқуқ-тартиботни муҳофаза қилиш органларининг фаолиятида асосий мазмунга айланмори керак. Суд жазоловчи органдан оддий одамларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилувчи органга айланиб, ҳақиқатан ҳам мустақил бўлиб қолиши лозим".

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонида биноан судлар ихтисослашувининг жорий этилиши, яъни умумий юрисдикцияли судларнинг фуқаролик ишларини кўриб чиқадиган ва жиноят ишларини кўриб чиқадиган судларга ажратилиши суд тизимини ислоҳ қилишдаги жиддий кадам бўлди. Бу нарса, албатта, фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликлари ҳимояси кафолатланишини янада кучайтиради, судларда ишларнинг сифатли ва ўз вақтида кўриб чиқилишини тўлароқ таъминлайди. Судлар ихтисослашуви одил судловни амалга ошириш учун қўшимча кафолат бўлади.

14-МАВЗУ: ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРОКУРАТУРАСИ

1-§. Прокуратура органлари тушунчаси ва давлат органлари тизимида прокуратуранинг ўрни

2-§. Ўзбекистон Республикаси Прокуратура органларининг асосий йўналишлари ва принциплари

3-§. Ўзбекистон Республикаси Прокуратура органларининг тизими

4-§. Прокурор назорати ҳужжатлари

1-§. Прокуратура органлари тушунчаси ва давлат органлари тизимида прокуратуранинг ўрни.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов “қонуннинг устуворлиги ҳуқуқий давлатнинг асосий принциpidир. У ҳаётнинг барча соҳаларида қонуннинг қатъиян ҳуқумронлигини назарда тутлади. Ҳеч бир давлат органи, ҳеч бир хўжалик юритувчи ва ижтимоий сиёсий ташкилот, ҳеч бир мансабдор шахс, ҳеч бир киши қонунга бўйсуниб мажбуриятдан холос бўлиши мумкин эмас, қонун олдида ҳамма баробардир” деб таъкидлаган эди⁴⁰. Жамиятни демократик ривожлантиришни стратегик мақсад ва вазифаларига мос келувчи ҳуқуқни муҳофаза этувчи идоралардан бири прокуратура зиммасига юклатилган.

Прокуратура конституциявий ҳуқуқнинг муҳим институти бўлиб, у фаолиятини қонуннинг устунлигини ҳар томонлама қарор топтиришга, ҳуқуқ тартиботни мустаҳкамлашга, Ўзбекистон Республикаси конституцияси билан мустаҳкамланган, олий кадрият даражасида кўтарилган инсон ва фуқароларнинг ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий шахсий ҳуқуқлари ҳамда эркинликларини, шунингдек давлат мустақиллигини, ижтимоий давлат тузумини, сиёсий ва иқтисодий тизимларни, миллий гуруҳлар ва ҳудудий тузилмаларнинг ҳуқуқларини ғайриқонуний тажовузлардан муҳофаза қилишни таъминлашга қаратилгандир.

“Прокуратура” сўзи латин тилидан олинган бўлиб, “ёрдамлашман”, “кўмаклашман” маъносини билдиради.

Прокуратура тушунчаси ва моҳиятига аниқлик киритишда прокуратура фаолияти хусусияти, прокуратура тизимининг давлат механизмларида тутган ўрни, шунингдек вазифаларидан келиб чиқиш керак. Прокуратура ўз ваколати доирасида давлат функцияларини амалга оширишда, давлат амалиётининг мустақил тармоғини ташкил этувчи қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши ва қонунчилик ва ҳуқуқ тартиботни таъминлашда иштирок этадиган ҳуқуқни муҳофаза этадиган органдир.

Ўзбекистон Республикасининг прокуратура органларининг конституциявий ҳуқуқнинг муҳим институти сифатида шунда кўришимиз мумкинки, уни конституцион норма билан алоҳида мустаҳкамланганлигидир. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XXIV боби прокуратурага ажратилган бўлиб, бу боб ўз ичига 118, 119, 120, 121- моддаларни қамраб олади.

Конституциянинг 118- моддасида “Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорлар амалга оширади” дейилган. Бу конституцион нормага кўра, Ўзбекистон Республикаси прокуратураси, Бош прокурор раҳбарлик қиладиган прокуратура органларининг ягона марказлаштирилган тизимига эгадир. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси прокуратура органлари ўз ваколатларини ҳар қандай давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслардан мустақил ҳолда, фақат қонунга бўйсуниб амалга оширадilar. Прокурорлар ўз ваколатлари даврида

⁴⁰ Каримов.И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари Т. Ўзбекистон, 1998. 126бет.

сиёсий партияларга ва сиёсий мақсадларни кўзловчи бошқа жамоат бирлашмаларига аъзоликни тўхтатиб турадилар.

Прокуратура органларининг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади: Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қонун устунлигини таъминлаш, қонунийликни мустаҳкамлаш, фуқароларнинг ҳуқуқ ҳамда эркинликларини, жамият ва давлатнинг қонун билан қўриқланадиган манфаатларини, конституциявий тузумни ҳимоя қилиш, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва профилактикасидан иборатдир.

Прокуратура органлари фаолиятининг ҳуқуқий асослари бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва Ўзбекистон Республикаси «Прокуратура тўғрисида»ги қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонлари, Ҳукумат қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг амалдаги буйруқлари, кўрсатмалари, низом ва йўриқномалари ва бошқа қонун ва қонун ости ҳужжатлари билан белгиланган.

Президент И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг иккинчи чақириқ олтинчи сессиясидаги маърузасида шуни алоҳида таъкидлаганки, жиноят ва жиноят процессуал кодексларига киритилаётган қўшимча ва ўзгартиришлар жиноий ишларга тааллуқли қонунларни эркинлаштириш ва демократлаштириш сари ташланган муҳим ва маъсулиятли қадамдир. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов «Прокуратура тўғрисида» ги қонун лойиҳасини талабчанлик ва синчковлик билан, принципаал нуқтаи назардан кўриб чиқиш ғоят муҳим. Прокуратура қонунни унинг талабларини қатъий ҳимоя қилувчи идора ҳисобланади. У ҳуқуқий ислоҳатларни ўтказишда, ҳуқуқий давлат, демократик жамият қуриш ишида ҳал қилувчи ўрин тутаети. деб таъкидлаган эдилар.

Янги таҳрирдаги прокуратура тўғрисидаги қонунда, прокуратуранинг бутун фаолияти жамиятда қонун устуворлигини таъминлашга йўналтирилган, қонун бузилишларини тезкор равишда бартараф этадиган, қонунчилик ва ҳуқуқ тартиботни мустаҳкамлаш борасидаги жамият талаблари қондирилишига жавоб берадиган прокуратура органлари давлатимиз ва жамиятимизга керак эканлиги исботланди.

Маълумки 2004 йил 11 мартда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Қишлоқ хўжалигида ислоҳатларни амалга оширишга қаратилган қонунлар ижросини таъминлашга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» ги фармони чиқди. Бу фармонга кўра, қишлоқда аграр ва иқтисодий муносабатларни ислоҳ қилишга қаратилган қонунлар ва улар асосида қабул қилинган меъёрий ҳужжатларнинг оғишмай ижро этилишини таъминлаш, шунингдек хўжалик юритувчи субъектлар ҳамда давлат манфаатларини ҳимоя қилиш борасида прокуратура органлари фаолиятини кучайтирилди.

Прокуратура давлат торганлари тизимида муҳим ўрин тутаети. Конституциянинг 83-моддасига мувофиқ, Республика Бош прокурори қонунчилик ташаббусига эга. Шунингдек, Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенати мажлисларида иштирок этиш ҳуқуқига эга.

Прокуратура органларини молиялаштириш ва моддий-техника таъминоти республика бюджети маблағлари ҳисобидан марказлаштирилган тартибда амалга оширилади.

Прокуратура органлари ходимлари «Прокуратура тўғрисида»ги қонунга кўра дахлсизлик ҳуқуқидан фойдаланадилар.

2-§. Ўзбекистон Республикаси прокуратураси органларининг асосий йўналишлари ва принциплари.

Прокуратура органлари ўз фаолиятини қонунчиликда белгиланган қуйидаги асосий йўналиш бўйича амалга оширади:

- вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, ҳокимлар ва бошқа мансабдор шахслар томонидан қонунларнинг ижро этилиши устидан назорат қилиш;

- фуқароларнинг ҳуқуқ ҳамда эркинликларини таъминлашга қаратилган қонунлар ижроси устидан назорат қилиш;

- Ўзбекистон Республикаси қуролли Кучларида, вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларнинг ҳарбий тузилмаларида қонунларга риоя этилиши устидан назорат қилиш;

- тезкор қидирув фаолиятини, суриштирувни, дастлабки терговни амалга оширадиган органлар томонидан қонунларни ижро этилиши устидан назорат қилиш ҳамда уларнинг жиноятчиликка қарши кураш борасидаги фаолиятини мувофиқлаштириш;

- жиноятлар юзасидан дастлабки тергов олиб бориш.

- судларда жиноий ишлар кўриб чиқиладиганда давлат айбловини қувватлаш, судларда фуқаролик ишларини, маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишларини ҳамда хўжалик низоларини кўришда иштирок этиш, қонунларга зид бўлган суд ҳужжатларига протест келтириш;

- солиқ интизомини мустаҳкамлашга, солиқ, валюта соҳасидаги жиноятлар ва ҳуқуқбузарликларга қарши курашишга, шунингдек давлатга етказилган иқтисодий зарарни қоплашга қаратилган қонунларнинг ижро этилиши устидан назорат қилиш;

- ушлаб турилганларни, қамоққа олинганларни сақлаш жойларида, жиноий жазоларни ва жиноят-ҳуқуқий таъсирнинг бошқа чораларини ижро этиш чоғида қонунларга риоя этилиши устидан назорат қилиш;

- қонун ижодкорлиги фаолиятида ҳамда жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш ишида иштирок этиш.

Прокуратура органлари фаолиятининг асосий йўналишларидан бири бўлиб қуйидаги ҳисобланади. **Вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, ҳокимлар ва бошқа мансабдор шахслар томонидан қонунларнинг бажарилиши устидан назорат қилиш.**

Прокуратура органлари фаолиятининг асосий йўналишларидан бири бўлиб қуйидаги ҳисобланади. **Ўзбекистон Республикаси қуролли Кучларида, вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларнинг ҳарбий тузилмаларида қонунларга риоя этилиши устидан назорат қилиш.** Бу йўналиш бўйича прокуратура органларида «қуролли кучлар, миллий хавфсизлик хизмати ва божхона органларида қонунлар ижроси устидан назорат қилиш» бошқармаси ва бўлимлари фаолият кўрсатади.

Тезкор қидирув фаолиятини, суриштирувни, дастлабки терговни амалга оширадиган органлар томонидан қонунларни бажарилиши устидан назорат қилиш ҳамда уларнинг жиноятчиликка қарши кураш борасидаги фаолиятини мувофиқлаштириш йўналиши бўйича прокуратура, Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги органларида қонунлар ижроси устидан назоратни амалга ошира бориб, фуқароларнинг ҳуқуқ ҳамда эркинликларини, жамият ва давлат манфаатларини ҳимоялаш чораларини кўради. Қуйи прокуратураларда соҳа бўйича ишларни тегишли вилоят ва уларга тенглаштирилган прокурорлар билан биргаликда ташкил қилинади. Ички ишлар вазирлиги органларининг жиноятчилик ва ҳуқуқбузарликларга қарши курашиш, тергов, тезкор қидирув фаолиятини назорат қилади ва мувофиқлаштиради. Жиноятчилик ва ҳуқуқбузарлик ҳамда профилактик тадбирлар аҳволини мунтазам

тахлил қилиб боради. Терговолди текширувлари, суриштирув, тергов, тезкор қидирув ва маъмурий ҳуқуқбузарликларга оид қонунларга риоя қилинишини назорат қилади.

Фуқароларни ушлаш, камокқа олиш ва бошқа процессуал мажбурлов чораларини қўллашда уларнинг конституциявий ва процессуал ҳуқуқларига риоя этилиши устидан назоратни амалга оширади.

Жиноятлар юзасидан дастлабки тергов олиб бориш. Ўзбекистон Республикаси Жиноят процессуал кодексига асосан жиноят иши бўйича дастлабки терговни прокуратура, ички ишлар органларининг ва миллий хавфсизлик хизматининг терговчилари олиб боради.

Терговчи: жиноят ишини қўзғатишга ва тугатишга, ишни қўзғатишни рад этишга, жиноятни содир этишда гумон қилинган шахсни ушлаш ва сўроқ қилишга, Жиноят процессуал кодексига назарда тутилган тергов ҳаракатларини олиб боришга, шахсни ишда айбланувчи тариқасида иштирок этиш учун жалб этиш тўғрисида ва унга нисбатан эҳтиёт чорасини танлаш тўғрисида қарор чиқариши, ўз юритувига қабул қилган иш бўйича суриштирув органларига қидирув ва тергов ҳаракатларини бажариш тўғрисида ёзма топшириқлар беришга, суриштирув органларидан айрим тергов ҳаракатларини юритишда кўмаклашишни талаб қилишга ҳақлидир.

Судларда жиноий ишлар кўриб чиқиладиганда давлат айбловини қувватлаш, судларда фуқаролик ишларини, маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишларини ҳамда хўжалик низоларини кўришда иштирок этиш, қонунларга зид бўлган суд ҳужжатларига протест келтириш; прокуратура тўғрисидаги қонунга мувофиқ «судларда жиноят ишлари кўриб чиқиладиганда давлат айбловини қувватлаш, судларда фуқаролик ишларини, маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишларни ҳамда хўжалик ишларини кўрилишида иштирок этиш, қонунларга зид бўлган суд ҳужжатларига протест келтириш» прокуратура органлари фаолиятининг асосий йўналишларидан бири ҳисобланади.

Судларда жиноят ишлари кўрилишида прокуратура органларининг прокурорлари томонидан амалга оширилади. Прокурорлар фуқароларнинг, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларини суд йўли билан ҳимоя қилинишини таъминлаш мақсадида қонунда белгиланган тартибда барча суд босқичларида жиноят ишлари кўрилишида прокурор иштирокини ва қабул қилинган қарорларнинг қонунийлигини ўрганишни ташкил қилади.

Суд қарорлари устидан прокуратурага келиб тушган ариза, шикоятларни кўриб чиқиши ва ҳал этилишини, судларда жиноят ишларини кўриб чиқиши ва прокурор ваколатини таъминлаш бошқарма ва бўлимлари прокурорлари томонидан таъминланади ва уларни таҳлил қилади. Шунингдек, прокурор Олий суднинг кассация босқичида, Раёсатида ва Пленумида кўриладиган жиноят ишларини ўрганиб, асослангизилган ҳулосалар тузади.

Хўжалик процессуал кодексининг 43-моддасида ишда прокурорнинг иштироки белгиланган бунга асосан, прокурор барча ишлар бўйича суд мажлисларида иштирок этишга ҳақли. Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик судига даъво аризасини Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ёки унинг ўринбосари, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоят ва Тошкент шаҳар хўжалик судига эса тегишинча Қорақалпоғистон Республикаси, вилоят ва Тошкент шаҳар прокурорлари ҳамда уларга тенглаштирилган прокурорлар ёки уларнинг ўринбосарлари тақдим этади.

Даъво тақдим этган прокурор келишув битими тузишдан ташқари даъвогарнинг барча ҳуқуқларидан фойдаланади ва мажбуриятларини бажаради. Прокурорнинг ўз даъвосидан воз кечиши даъвогарни ишини мазмунан кўриб чиқишни талаб қилиш ҳуқуқидан маҳрум қилмайди. Прокурор томонидан ҳуқуқни ҳимоя қилиш мақсадида

тақдим этилган даъводдан даъвогарнинг воз кечиши аризани кўрмасдан қолдиришга олиб келади. Қонунда назарда тутилган ёки суд ишида прокурор қатнашиши зарур деб топган ҳолларда ишни кўришда прокурор иштирок этиши шарт.

Хўжалик судларида прокурор ваколатини таъминлаш бўлими прокуратура органларининг мустақил таркибий тармоғи бўлиб ҳисобланади у хўжалик судларида ишлар кўрилишида прокурор ваколатини таъминлашни амалга оширади. Корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг шунингдек, хусусий тадбиркорларнинг ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатлари суд йўли билан самарали ҳимоя қилинишини таъминлаш мақсадида қонунда белгиланган тартибда хўжалик судининг барча босқичларида ишлар кўрилишида прокурор иштирокини ва қабул қилинган қарорларнинг қонунийлигини ўрганишни ташкил қилади ва ноқонуний суд қарорларига протестлар келтириш ва қонун бузилишларини бартараф этиш чораларини кўради, шунингдек, хўжалик ишлари бўйича суд қарорларининг қонунийлигини ўрганиш ва ноқонуний қарорларга протест келтириш, уларни қонунга мувофиқлаштириш борасида прокуратура органлари фаолиятининг самарадорлигини ошириш ҳамда уни такомиллаштиришга қаратилган чора тадбирларни амалга оширади.

Судларда фуқаролик ишлари кўрилишида прокурор ваколатини таъминлаш бўлими, судларда фуқаролик ишлари кўрилишида прокурор ваколатини таъминлашни амалга оширади.

Солиқ интизомини мустаҳкамлашга солиқ соҳасидаги жиноятлар ва ҳуқуқбузарликларга қарши курашишга, шунингдек, давлатга етказилган иқтисодий зарар ўрнини қоплашга қаратилган қонунларнинг бажарилиши устидан назорат қилиш. Солиққа оид қонунчилик ижроси устидан прокуратура органларида алоҳида бўлим фаолият кўрсатади. Бу бўлим Давлат солиқ кўмитаси ва Бош прокуратура ҳузуридаги солиқ ва валютага оид жиноятларга қарши курашиш департаменти (СВОЖҚК) органларида қонунлар ижроси, шунингдек, солиқ ва валютага оид жиноятлар бўйича тергов олди текшируви ва суриштирув устидан назоратни амалга оширади. Бўлимнинг асосий вазифаси бўлиб, давлат солиқ кўмитаси ва Бош прокуратура ҳузуридаги СВОЖҚК департаменти органларида Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси ва амалдаги қонун ҳужжатлари талабларига риоя қилиниши устидан назоратни ташкил этишдан иборат.

Ушлаб турилганларни, қамокқа олинганларни сақлаш жойларида, жиноий жазоларни ва жиноят-ҳуқуқий таъсирнинг бошқа чораларини ижро этиш чоғида қонунларга риоя этилиши устидан назорат қилиш. Прокуратура органларида «Суд қарорларини ижро этишда ва қамокқа олинганларни сақлашда қонунларга риоя этилиши устидан назорат» бошқармаси фаолият кўрсатади. Бошқармадаги прокурорларнинг асосий вазифаси бўлиб, суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатлари бўйича ижро иши юритиш жараёнида фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини, жисмоний ва юридик шахслар ҳамда давлат манфаатлари ҳимоя қилиниши, мансабдор шахслар ва ижро юритувчи органлар томонидан қонунларнинг аниқ ва бир хилда қўлланилиши устидан назоратни амалга оширадилар.

Қонун ижодкорлиги фаолиятида ҳамда жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш ишида иштирок этиш. Прокуратура органлари, қонунчиликни тарғиб қилиш, қонун ижодкорлиги фаолияти ва жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш ишларида иштирок этади.

3-§. Ўзбекистон Республикаси прокуратура органларининг тизими

Прокуратура тизими Ўзбекистон Республикаси миқёсида Бош прокурорга бўйсинувчи прокуратура органлари йиғиндисидан иборат бўлиб, бу фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, жамият ва давлат манфаатларини ҳимоя қилиш, қонунларнинг

аниқ ва бир хилда ижро этилишининг назоратини таъминлаш билан умумий функцияни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси прокуратура органларининг тизими қуйидагича белгиланган:

1. Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси.
2. Қорақалпоғистон Республикаси прокуратураси.
3. Вилоятлар ва Тошкент шаҳар прокуратуралари.
4. Туманлар ва шаҳарлар прокуратуралари.
5. Вилоят прокуратурасига тенглаштирилган Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий прокуратураси.
6. Вилоят прокуратурасига тенглаштирилган Ўзбекистон Республикаси Транспорт прокуратураси.
7. Туман прокуратураларига тенглаштирилган ҳарбий округлар, ҳудудий округлар, ҳудудий ҳарбий, транспорт ва ихтисослаштирилган прокуратуралар.
8. Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси ҳузуридаги Солиқ ва валютага оид жиноятларга қарши курашиш Департаменти ва унинг жойлардаги бўлинмалари.

Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги қонуннинг 12-моддасига асосан, Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратурасига Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан лавозимига тайинладиган ҳамда лавозимдан озод этиладиган, кейинчалик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Сенати тасдиғидан ўтадиган Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори раҳбарлик қилади.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг биринчи ўринбосари, ўринбосарлари бўлиб, улар Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан лавозимга тайинланадилар ва лавозимдан озод этиладилар, кейинчалик Олий Мажлис Сенати тасдиғидан ўтадилар. Бош прокуратурада бош бошқармалар, бошқармалар ва бўлимлар ташкил этилади. Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг катта ёрдамчилари ва ёрдамчилари, бошқармалар, бўлимларнинг бошлиқлари, уларнинг ўринбосарлари, катта прокурорлар, прокурорлар, алоҳида муҳим ишлар бўйича катта терговчилар, алоҳида муҳим ишлар бўйича терговчилар Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан лавозимга тайинланадилар ва лавозимдан озод этиладилар.

Қорақалпоғистон Республикаси прокуратурасига Қорақалпоғистон Республикаси прокурори раҳбарлик қилади. Қорақалпоғистон Республикаси прокурори, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори билан келишилган ҳолда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси томонидан лавозимига тайинланади ҳамда лавозимдан озод этилади. Қорақалпоғистон Республикаси прокурори Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ва Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори олдида ҳисобдордир.

Вилоятлар, Тошкент шаҳар прокуратуралари ва уларга тенглаштирилган прокуратураларга, Ўзбекистон республикаси Бош прокурори томонидан лавозимга тайинладиган ва озод этиладиган тегишли прокурорлар раҳбарлик қиладилар. Вилоятлар ва Тошкент шаҳар прокурорлари Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан лавозимига тайинланадилар ва озод этиладилар.

Ўзбекистон Республикаси ҳарбий прокурори лавозими бўйича Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг ўринбосари ҳисобланади.

Туманлар, шаҳарлар прокурорлари ва уларга тенглаштирилган прокуратураларга Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан лавозимига тайинладиган ва озод этиладиган тегишли прокурорлар раҳбарлик қиладилар.

Улар Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорига бўйсинадилар ва уларнинг олдида ҳисобдордирлар.

Ўзбекистон Республикасида иқтисодий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларни ҳал этиш учун Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси ҳузурида Солиқ ва валютага оид жиноятларга қарши курашиш департаменти ташкил этилди. Департаментга лавозимига кўра Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан лавозимига тайинланадиган ва озод этиладиган Департамент бошлиғи раҳбарлик қилади.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис олдида ҳисобдордир. Қуйидаги ҳолларда Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори Ўзбекистон Республикаси Президенти олдида ҳисобот беради:

- қонунийлик ҳамда жиноятчиликка қарши курашнинг ҳолати тўғрисида мунтазам равишда;

- ўта оғир жиноятлар ва фавқулодда ҳодисалар тўғрисида – зудлик билан;

- прокуратура органлари амалга оширган ишлар тўғрисида – ҳар олти ойда ахборот тақдим этади.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига ҳам ўз фаолияти ҳақида мунтазам равишда ҳисобот беради.

4-§. Прокурор назорати ҳужжатлари

Ўзбекистон Республикасида фаолият олиб боровчи прокурорлар ўз ваколатларидан фойдаланган ҳолда қуйидаги прокурорлик назорат ҳужжатларини қўллайдилар. Буларга: протест, қарор, тақдимнома, ариза ва огоҳлантирув киради.

Протест- Қонунга зид бўлган ҳужжатга нисбатан протестни прокурор ана шу ҳужжатни қабул қилган органга ёки юқори турувчи органга келтиради. Протест киритилдими дарҳол, яъни ўн кунлик муддатдан кечиктирмаган ҳолда кўриб чиқилиши шарт.

Протест шу ҳужжатни қабул қилган орган (мансабдор шахс) ёки юқори турувчи орган (мансабдор шахс) томонидан рад этилганда, шунингдек протест қонунда белгиланган муддат ичида кўриб чиқилмаган тақдирда, прокурор ана шу ҳужжатни ғайриқонуний деб эътироф этиш тўғрисидаги ариза билан судга мурожаат этишга ҳақли. Судга ариза протест рад этилганлиги тўғрисидаги хабар олинган пайтдан бошлаб ёки протестни кўриб чиқиш учун қонунда белгиланган муддат ўтганидан кейин бир ойлик муддат ичида берилиши мумкин. Прокурор томонидан судга ариза берилиши протест келтирилган ҳужжатнинг амал қилишини ариза судда кўриб чиқилгунга қадар тўхтатиб қўяди.

Жиноят ишини кўзғатишнинг қонунийлиги устидан назорат олиб бораётган прокурор: суриштирувчининг, суриштирув органи бошлиғининг, терговчининг жиноят иши кўзғатиш тўғрисидаги қарорини бекор қилишга ва иш кўзғатишни рад қилишга шунингдек иш кўзғатиш тўғрисидаги ёки рад қилиш тўғрисидаги суднинг ажрими устидан юқори судга протест беришга ҳақлидир.

Протест юридик нуқтаи назардан сифатли, суд қарори ноқонунийлигини исботловчи далиллар ҳамда тегишли моддий ва процессуал қонун нормаларига асосланган хулосалар билан бойитилган бўлиб, у ишонarli бўлиши лозим.

Қарор- прокурор мансабдор шахс ёки фуқаро томонидан содир этилган қонун бузилишининг хусусиятига қараб жиноят иши, маъмурий ёки интизомий жавобгарлик тўғрисида иш кўзғатиш ҳақида қарор қабул қилади. Прокурор қонунда назарда тутилган

бошқа ҳолларда ҳам қарор чиқаради. Маъмурий ёки интизомий жавобгарлик тўғрисидаги ишни кўзгатиш ҳақидаги прокурорнинг қарори келиб тушган кундан бошлаб ўн беш кун ичида орган ёки мансабдор шахс томонидан кўриб чиқилиши шарт. Уни кўриб чиқиш натижалари ҳақида уч кунлик муддат ичида прокурорга ёзма равишда маълум қилинади.

Такдимнома- прокурор қонун бузилиши, унинг келиб чиқиш сабаблари ва бунга имконият яратиб бераётган шарт шароитларни бартараф этиш тўғрисидаги такдимномани қонун бузилишини бартараф этиш ваколатларига эга бўлган органга ёки мансабдор шахсга киритади. Такдимнома дарҳол кўриб чиқилиши ва кўрилган чора-тадбирлар тўғрисида бир ойлик муддат ичида прокурорга ёзма равишда маълум қилиниши лозим. Такдимнома коллегиял орган томонидан кўриб чиқиладиган ҳолларда мажлис куни ҳақида прокурорга маълум қилинади ва у мажлисда иштирок этшга ҳақлидир.

Ариза - прокурор фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш учун судга ариза билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга. Прокурорнинг аризаси суд томонидан қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда кўриб чиқилади. Прокурор аризасидан давлат божи олинмайди.

Огоҳлантирув-прокурор фуқароларнинг қонун билан қўриқланадиган манфаатларига ҳуқуқ ва эркинликларига, жамоат ҳамда давлат манфаатларига зарар етказиши мумкин бўлган ғайриқонуний ҳатти-ҳаракатлар тайёрланаётганлиги хусусида ишончли маълумотлар мавжуд бўлганда ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш мақсадида мансабдор шахслар ва фуқароларни қонунинг бузилишига йўл қўймаслик ҳақида ёзма равишда огоҳлантиради ҳамда ҳуқуқбузарлик содир этганлик учун жавобгарликни тушунтиради. Огоҳлантирув тўғрисида прокурор юқори турувчи органга шунигдек огоҳлантирув эълон қилинган шахснинг иш, ўқиш жойи бўйича иш берувчига ёки яшаш жойидаги фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органига маълум қилишга ҳақли.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати:

Раҳбарий адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура: Т-1.–Т.: Ўзбекистон 1996 й.
2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин: Т-2.–Т.: Ўзбекистон, 1996 й.
3. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир: Т-3.–Т.: Ўзбекистон, 1996 й.
4. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан: Т-4.–Т.: Ўзбекистон, 1996 й.
5. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби: Т-5.–Т.: Ўзбекистон, 1997й.
6. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида:Т-6.–Т.:Ўзбекистон,1998 й.
7. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз: Т-7.–Т.: Ўзбекистон,1999 й.
8. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз: Т-8.–Т.: Ўзбекистон, 2000 й.
9. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз: Т-9.–Т.: Ўзбекистон, 2001й.
10. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак.Т.10-Т.: “ Ўзбекистон”, 2002 й.
11. Каримов И.А. Биз танлаган йўл-демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т.11-Т.: “ Ўзбекистон”, 2003 й.
12. Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т.12-Т.: “ Ўзбекистон”, 2004
13. Каримов И.А. «Империя даврида бизни иккинчи даражали одамлар, деб ҳисоблашар эди». Т., “Ўзбекистон” НМИУ
14. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т.13-Т.: « Ўзбекистон”, 2005 й.
15. Каримов И.А. “Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари энг олий қадрият» Т.: «Ўзбекистон», 2005 й.
16. Каримов И.А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Т.15. – Т.: Ўзбекистон, 2007 й.
17. Каримов И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодийтимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Т.16. –Т.: Ўзбекистон, 2008 й.
18. Каримов И.А. Юксак маънавият енгилмас куч. Т.: Ўзбекистон. 2008 й.
19. Каримов И.А. Жаҳон молиявий – иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. Тошкент. 2009 й.

20. Каримов И.А. Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. Тошкент. Ўзбекистон. 2009

21. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш - устувор мақсадимиздир. Тошкент. Ўзбекистон. 2010 й. (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза).

22. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаравонлигини янада юксалтиришдир (2009 йилнинг асосий яқунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза).

23. Каримов И.А. Ўзбекистон Конституцияси – биз учун демократик тараққиёт йўлида ва фуқаролик жамиятини барпо этишда мустаҳкам пойдевордир: Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 17 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. –Т.: “Ўзбекистон”, 2009 й.

24. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза) Т. Ўзбекистон, 2010 й.

25. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз Ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаравонлигини оширишга хизмат қилади. (2010 йилнинг асосий яқунлари ва 2011 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза). 2011 йил 22 январь. Халқ сўзи.16-сон.

26. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. «Ўзбекистон», 2011 й.

27. Каримов И.А. “Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир”, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 19 йиллиги муносабати билан сўзлаган маърузаси. “Халқ сўзи” газетаси, 2011 йил 8 декабрь.

28. 2012 йил ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади”. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг 2011 йилнинг асосий яқунлари ва 2012 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. Манба: www.yugida.uz.

Конституция, қонунлар ва бошқа норматив - ҳуқуқий ҳужжатлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. -Тошкент: Ўзбекистон, 2012.-40 б
2. Жаҳон Конституциялари Т. Адолат 2001 йил.
3. Конституции мира. 1-7 том. Академия, МВД. 1998 г.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2001 йил 4 январдаги "Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганишни ташкил этиш тўғрисида"ги Фармойиши. // Халқ

- сўзи. 2001 йил 5 январь
5. Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотининг инсонийлик мезонлари бўйича ҳужжатлари. Иккинчи нашр. Т.: 2005 йил. Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий маркази. Масъул муҳаррир проф. А.Саидов.
 6. Ўзбекистон Республикаси ва Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар. Т. Адолат. 2002 йил.7-бет.
 7. Инсон Ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси. Ўзбекистон Республикаси Инсон ҳуқуқлари Миллий Маркази ва БМТ. Т.: 2008 йил.
 8. Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт. Ўзбекистон Республикаси ва Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар. Т.: Адолат. 2002 йил. 54-73-бет.
 9. Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактга Факультатив протокол. Ўзбекистон Республикаси ва Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар. Т.: Адолат. 2002 йил.74-77-бет.
 10. Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт. Ўзбекистон Республикаси ва Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар. Т.:Адолат. 2002 йил.78-88-бет.
 11. Бола ҳуқуқлари тўғрисида Конвенция. Ўзбекистон Республикаси ва Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар. Т.: Адолат, 2002 йил. 117-139 бет.
 12. Ўзбекистон Республикасининг "Фуқаролик тўғрисидаги" қонуни. 1992 йил 2-июн. Янги қонунлар тўплами 6- сон.
 13. Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 18.11. 1991 й. 414 -ХП сон) Қонуни.
 14. "Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллиги асослари тўғрисида"ги қонун 1991 йил 31 август.
 15. "Ўзбекистон Республикаси давлат герби тўғрисида"ги қонун. 1992 йил 2 июль
 16. "Ўзбекистон Республикаси давлат байроғи тўғрисида"ги қонун. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши Ахборотномаси. 1992 й № 1
 17. "Прокуратура тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Янги таҳрири. 29.08.2001 йил.
 18. "Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни 13.12.2002 й. N 446-II.
 19. Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлисига сайлов тўғрисидаги қонуни. 2003 йил. 29 август.
 20. Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисидаги қонун 1994 йил. 5 май. Т. Ўзбекистон. 2004 - й. 80 бет.
 21. "Судлар тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 2000 й.
 22. Ўзбекистон Республикасининг "Сиёсий партияларни

- молиялаштириш тўғрисида"ги Қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. - 2004. - № 5.
23. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг "2002 йил 27 январдаги Ўзбекистон Республикаси референдуми яқунлари бўйича қонунчилик фаолиятини асосий йўналишлари тўғрисида"ги қарори Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. - 2002. № 4-5.
24. Ўзбекистон Республикасининг "Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида"ги 2007 йил 11 апрель Конституциявий қонуни. Халқ сўзи 2007 йил, 12 апрель.
25. "Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг айрим моддаларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида (78, 80, 93, 96 ва 98 - моддаларига)"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 2011 йил 4- март
26. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўлим жазосини бекор қилиш тўғрисида"ги Фармони. Халқ сўзи. 2005 й. 2 август.
27. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Қамоққа олишга санкция бериш ҳуқуқини судларга ўтказиш тўғрисида"ги Фармони. Халқ сўзи. 2005 й. 9 август.

Дарсликлар ва ўқув қўлланмалар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганиш. Бакалавриятнинг ноюридик йўналишлари учун. Ўқув қўлланма Жамоа- Т.: Ўзбекистон, 2001. 463 б.
2. Жалилов Ш.И., Ганиева Г.Ю. Конституциявий ҳуқуқ. Ўқув қўлланма - Т.:ЎЗМУ, 2005. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи. Муаллифлар жамоаси. Дарслик.Т.: ТДЮИ.- 2005. 545 б.
3. Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганиш: (лотин ёзувидаги дарслик) Муаллифлар жамоаси, бакалавриятнинг ноюридик йўналишлари учун. -Т.: Янги аср авлоди, 2005.
4. Ўзбекистон Республикасининг конституциявий ҳуқуқи фанига схемали ўқув-методик қўлланма.// Сўз боши А.А.Азизхўжаев; Тузувчилар: О.Хусанов, Х. Азизов ва бошқ. -Т.: Шарқ, 2001. -128 б.
5. Жалилов Ш.И., Г.Ю.Ганиева Конституциявий ҳуқуқ. Ўқув қўлланма - Т.: ЎЗМУ, 2008.

Қўшимча адабиётлар:

1. Ахмедшаева М., Амиров З. Сайлов ҳуқуқининг принциплари. ТДЮИ.

- 2010 йил.
2. Атажанова Д. Мехнат қилиш ҳуқуқи: бозор муносабатлари шароитида амалга ошириш ва ҳимоялаш муаммолари. ТДЮИ. 2010 йил.
 3. Азизхўжаев А.А. Чин ўзбек иши. Т.:Халқ сўзи 2003 й 22 июль
 4. Болтаев А.Р. Исполнительная власть в Республике Узбекистан. Монография. -Ташкент.: ТДЮИ, 2006.-268 с.
 5. Жалилов Ш.И. Конституция Республики Узбекистан о достоинстве и чести личности. Т. ЎзМУ. 2003 йил.
 6. Жалилов Ш.И. Давлат ҳокимияти маҳаллий органлари ислоҳоти: тажриба ва муаммолар. Рисола. Т. Ўзбекистон. 1994 йил.
 7. Жалилов Ш.И. Ўзбекистон Республикасининг ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқи. Т. Ворис. 2007 йил.
 8. Исламов З. Проблемы власти: ее понимание, назначение, социальная ценность. Т., ТГЮИ.. 2003
 9. Исломов З.М. Ўзбекистон модернизациялаш ва демократик тараққиёт сари. - Тошкент: Ўзбекистон, 2005. -262 б
 10. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси ва Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш миллий тизими. Т. Ўзбекистон. 2010.
 11. Мустафоев Б. Ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятининг мустаҳкам асоси. Ўзбекистон Республикаси Олий Судининг Ахборотномаси. Т. 2010 йил № 6 2-5 бетлар.
 12. Маҳкамов О. Солиқ ёки бошқа мажбурий тўловлар. Ўзбекистон Республикаси Олий Судининг Ахборотномаси. Т. 2010 йил № 6 42 – 44 бетлар.
 13. Одилқориев Ҳ.Т., Тультеев И.Т. Икки палатали парламент, Т. Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2005 йил
 14. Республика Узбекистан: Энциклопедический справочник // Авт.-сост.: Н.Тухлиев, А.Кременцова/-Т.: Гос.науч.изд-во "Узбекистон миллий энциклопедияси", 2001. - 448 с.
 15. Рустамбоев М.Ҳ. Саидов А.Х "Яшаш ҳуқуқи ва Ўзбекистонда Ўзбекистонда ўлим жазосининг бекор қилиниши". Т. ТДЮИ. 2009 йил.
 16. Раҳмонов С. Нуриддинов Б Сиёсий ҳуқуқ ва эркинликлар. Ўзбекистон Республикаси Олий Судининг Ахборотномаси. Т. 2010 йил № 5 40 бет.
 17. Ражабова М. Ватан тараққиёти йўлидаги яна бир муҳим кадам. Ўзбекистон Республикаси Олий Судининг Ахборотномаси. Т. 2010 йил № 6-6-9 бетлар.
 18. Саидов А.Ҳ. "Ўзбекистонда аёллар ҳуқуқлари". Т. Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази. 2010 йил.
 19. Турдибоев Х Ўзбекистон Республикаси Конституцияси - мустақиллик

- таянчи. Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратурасининг Олий ўқув курслари Ахборотномаси. № 4 2010 йил. 29-31 бетлар.
20. Тухташева У., Абдурахмонхўжаева Ж. "Ўзбекистон Республикасида судьялар мақоми". Т. ТДЮИ. 2010 йил.
 21. Тўлаганов Ж., Ғозиев К. Конституция - ёшлар нигоҳида. Т.ТДЮИ. 2010 йил.
 22. Хамедов И. А. Организационно-правовые проблемы совершенствования системы государственного управления в Республике Узбекистан: Автореф...д-ра.юрид.наук. - Тошкент., 2004. - 46 с
 23. Қирғизбоев М. Демократик кўппартиявийлик ва парламентаризм тамойилларини ривожлантириш масалалари // Ўзбекистон фуқаролик жамияти сари (Мақолалар тўплами). - Тошкент: Шарқ, 2003. -Б. 205-207
 24. Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: генезиси, шаклланиши ва ривожланиши. Т. Ўзбекистон. 2010 йил.
 25. Янги қонунлар моҳияти. Т. Ғафур Ғулом. 2010 йил.

V. Электрон таълим ресурслари:

1. <http://www.lex.uz>
2. <http://www.yuristlib.ru>
3. <http://www.pravo.vsem.uz>
4. <http://www.kodeks.uz>
5. <http://www.lawlib.uz>
6. <http://www.zakon.uz>

